

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ
ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Ίδρυμα: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Σχολή: Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Τμήμα: Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Τίτλος Εργασίας: Η εκπαιδευτική διάσταση στο έργο του Ίωνα Δραγούμη

Ονοματεπώνυμο φοιτητή: Τζημίρης Σπυρίδων

Επιβλέπων καθηγητής: Σμυρναίος Αντώνιος

Συνεπιβλέπων καθηγητής: Χανιωτάκης Νικόλαος

Βόλος 2016

Ακαδημαϊκό έτος 2015-2016

Περίληψη

Η διστακτική εκπαιδευτική πολιτική που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα σχετίζεται άμεσα με το γλωσσικό ζήτημα και συντηρούσε τις σοβαρές αδυναμίες που ταλάνιζαν την παιδεία. Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός ήταν όραμα πολλών σημαντικών διανοούμενων εκείνης της περιόδου που συνειδητοποίησαν πρώιμα ότι η γλώσσα αποτελεί μέσο και όργανο παιδείας, κι όχι αυτοσκοπό.

Ο Ίωνας Δραγούμης γρήγορα συντάχθηκε στην ομάδα των οπαδών της δημοτικής γλώσσας και πάλεψε για την επικράτησή της στο γραπτό λόγο και την καθιέρωσή της, τόσο στην εκπαίδευση της ελεύθερης χώρας όσο και της σκλαβωμένης Μακεδονίας. Η αστική καταγωγή του, η ισχυρή του θέση στο Υπουργείο Εξωτερικών και η ανάμειξή του με την πολιτική στο πλευρό της συντηρητικής παράταξης, φαντάζουν παράταιρα με τη συμμετοχή του στο δημοτικισμό. Όμως το αδιάλειπτο ενδιαφέρον του για τη λαϊκή γλώσσα αντικατοπτρίζεται σε όλες τις πτυχές της σύντομης ζωής του, επειδή πίστευε ακράδαντα πως η πνευματική αναγέννηση ενός λαού εξαρτάται από την παιδεία του. Αρθρογραφούσε σε εφημερίδες και περιοδικά, έγραφε αυτοτελή έργα, ενίσχυε την έκδοση εφημερίδων και περιοδικών, συμμετείχε στην ίδρυση συλλόγων με στόχο τη διάδοση της δημοτικής γλώσσας και την οργάνωση της παιδείας. Οραματιζόταν ένα σχολείο θεμελιωμένο στην αξιοποίηση της πνευματικής παράδοσης του ελληνισμού αλλά και προσαρμοσμένο στη σύγχρονη ζωή, και αγωνίστηκε με πάθος για να υλοποιήσει το όραμά του.

Η περίοδος της ωριμότητάς του συμπίπτει χρονικά με την πιο ζωντανή περίοδο του δημοτικισμού, αλλά δεν επηρεάζεται μόνο από την εποχή του. Την επηρεάζει και αυτός, βάζοντας τη δική του σφραγίδα, με τις απόψεις και το έργο του.

Λέξεις-κλειδιά

Γλωσσικό Ζήτημα

Εθνικισμός----Πατριωτισμός----Ανθρωπισμός

Εθνικός Διχασμός

Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός

Εκπαιδευτικός Όμιλος

Μακεδονία

Summary

The reluctant educational policy that was followed by the Greek state governments in the first decades of the 20th century was directly related to the Greek '*language question*' and maintained the serious weaknesses that plagued the educational system. *Demoticism* in education was a vision for a lot of important intellectuals of the country who very soon realized that language could operate as a means and a tool for education and not just an end in itself. Ionas Dragoumis soon joined the group of followers of the *demotic language* and struggled for its implementation in writing and its establishment in the education, not only of the free country but of the enslaved Macedonia as well. His middle class background, his powerful position in the Ministry of Foreign Affairs and his political involvement on the side of the conservative wing do not go hand in hand with his participation in the *demoticism movement*. However, his constant interest for the *vernacular language* is reflected in all aspects of his short life as he ardently believed that the intellectual renaissance of a people depended on their education. To that end, he contributed with articles in newspapers and journals, wrote complete works, supported the publication of papers and magazines and participated in the foundation of associations with the aim of expanding the use of the demotic language and organizing the educational system. He envisioned a school that would have its foundations on the values of the Hellenic cultural heritage being adapted to the modern living conditions at the same time and he passionately worked to bring his vision to life.

His years of maturity coincide with the most vivid period of the movement of demoticism. However, he is not the only one to be affected by his era. He seems to have an impact to it as well, characterizing it with his own views and works.

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή.....	σελ.6
1. Η κατάσταση του ελληνικού κράτους κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20 ^{ου} αιώνα.....	σελ.8
2. Η εκπαίδευση στην Ελλάδα κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20 ^{ου} αιώνα.....	σελ.31
3. Η ζωή και το έργο του Ίωνα Δραγούμη	σελ.51
4. Οι απόψεις του Ίωνα Δραγούμη για τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό και την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση	σελ.79
5. Συμπεράσματα.....	σελ.115

Εισαγωγή

Σχεδόν εκατό χρόνια μετά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 με την οποία προβλεπόταν η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στη δημοτική εκπαίδευση, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον να μελετήσει κάποιος τη γένεση και την εξέλιξη του κινήματος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και την επίδρασή του στη μεταρρύθμιση.

Ταυτόχρονα, με τη χρονική απόσταση που μας χωρίζει σήμερα από τη στυγερή δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη και μετά από πολλές, συχνά αντιφατικές, προσεγγίσεις της δράσης του, είναι σκόπιμο να μελετήσουμε μία πτυχή της προσωπικότητάς του που δεν έχει μελετηθεί επαρκώς, δηλαδή να στρέψουμε το βλέμμα μας στη συμβολή του στην προώθηση του δημοτικισμού. Οι απόψεις του για την αναγκαιότητα ενός ζωντανού σχολείου με πρακτικότερη κατεύθυνση, για το περιεχόμενο των παιδικών βιβλίων και για τις σχέσεις που αναπτύσσονται στο χώρο του σχολείου, παραμένουν πάντα επίκαιρες.

Η εργασία που ακολουθεί μελετά τις απόψεις του Ίωνα Δραγούμη για το εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής του και το ρόλο του στο κίνημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Αποτελείται από πέντε μέρη:

Το πρώτο μέρος παρουσιάζει τις οικονομικο-κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα κυρίως κατά το πέρασμα από το 19^ο στον 20^ο αιώνα και που επηρέασαν, όπως είναι φυσικό, την προσωπικότητα και την ιδεολογία του Ίωνα Δραγούμη.

Το δεύτερο μέρος παρουσιάζει την κατάσταση που επικρατούσε στο χώρο της εκπαίδευσης μετά τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους και κυριότερα κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, τότε δηλαδή που εμφανίστηκαν οι πρώτοι δημοτικιστές στη χώρα, και ανάμεσά τους ήταν και ο Ίωνας Δραγούμης.

Το τρίτο μέρος μελετά τη ζωή και το έργο του, παρουσιάζοντας τα γεγονότα όσο είναι δυνατό κατά χρονολογική σειρά και δίνοντας πληροφορίες για όσα ζητήματα τον απασχόλησαν στη σύντομη ζωή του.

Το τέταρτο μέρος, που είναι και το βασικότερο αντικείμενο αυτής της εργασίας, εμμένει στις εκπαιδευτικές αντιλήψεις του Ίωνα Δραγούμη. Ενώ κατά καιρούς πολλοί μελετητές ασχολούνται με τις πολιτικές του θέσεις και το ρόλο που διαδραμάτισε την κρίσιμη περίοδο του Εθνικού Διχασμού, δεν έχουν γραφεί πολλά για την εκπαιδευτική του ιδεολογία και το ρόλο του στο κίνημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Αυτό το κενό έρχεται να καλύψει αυτή η εργασία και να αποδείξει τον προοδευτισμό του Δραγούμη και το ελεύθερο και ασυμβίβαστο πνεύμα του.

Το πέμπτο μέρος περιλαμβάνει συνολικά τα συμπεράσματα της εργασίας, παραθέτοντας ενδεικτικά και κάποιες κρίσεις που διατύπωσαν διακεκριμένες προσωπικότητες για το Δραγούμη. Έτσι από τη μια επισημαίνεται ο ρόλος του στην κοινωνικοπολιτική εξέλιξη της εποχής του και ειδικότερα στη γλωσσικο-εκπαιδευτική επανάσταση που συντελούνταν χάρη στον εκπαιδευτικό δημοτικισμό, αλλά διαφαίνεται και η επίδραση που εξακολουθεί να έχει διαχρονικά η σκέψη του.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή μου, κ. Αντώνιο Σμυρναίο, που η συμβολή του στην εργασία αυτή στάθηκε καθοριστική, αφού με μεγάλη προθυμία με βοήθησε αποτελεσματικά με τις ουσιαστικές και εύστοχες υποδείξεις του. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά και τον καθηγητή μου, κ. Χανιωτάκη Νικόλαο, για τη δική του σημαντική βοήθεια στην εκπόνηση αυτής της εργασίας.

1.Η κατάσταση του ελληνικού κράτους κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα

Το νεοσύστατο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος που προέκυψε με το πρωτόκολλο της 3ης Φεβρουαρίου 1830 ήταν περιορισμένο εδαφικά στη γραμμή Αχελού-Μαλιακού και είχε σοβαρά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Τα σύνορά του ήταν ασφυκτικά και δεν είχαν συμπεριλάβει σημαντικές περιοχές που είχαν προσφέρει ουσιαστικά στην Επανάσταση και επιζητούσαν να ενσωματωθούν. Η Επανάσταση του 1821 μπορεί να είχε δικαιωθεί, όμως η νέα κατάσταση δεν ήταν ανάλογη με τις θυσίες των αγωνιστών. Επιπλέον η δημιουργία του ανεξάρτητου κράτους εμφανίστηκε κυρίως ως αποτέλεσμα της επέμβασης των τριών ισχυρών ευρωπαϊκών δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία), που για το λόγο αυτό ονομάστηκαν «Προστάτιδες Δυνάμεις» και διατήρησαν το δικαίωμα να επεμβαίνουν στα εσωτερικά ζητήματα του νέου κράτους, κάθε φορά που το έκριναν αναγκαίο, εξυπηρετώντας βέβαια τα δικά τους συμφέροντα.

Ο Ιωάννης Καποδίστριας, διπλωμάτης διεθνούς κύρους και εκλεγμένος από την Γ' Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας, που ανέλαβε το 1828 ως πρώτος Κυβερνήτης της χώρας με επταετή θητεία, είχε βρει τη χώρα ερειπωμένη και το λαό καθημαγμένο. Εξαιτίας της απελπιστικής κατάστασης σχεδόν όλοι τον υποδέχτηκαν ως σωτήρα, ευελπιστώντας να κυβερνήσει αποτελεσματικά. Ως τον ερχομό του όλοι οι τομείς και οι θεσμοί που θεμελιώνουν ένα κράτος ήταν ανύπαρκτοι ή διαλυμένοι, και η ανασυγκρότησή τους αποτέλεσε προτεραιότητα των προσπαθειών του. Η διακυβέρνησή του αποτελεί την πρώτη σοβαρή προσπάθεια διοργάνωσης του ελληνικού κράτους. Έθεσε τα θεμέλια για την οργάνωση ισχυρής κεντρικής διοίκησης, ικανής να εγγυηθεί τη δημόσια τάξη και ασφάλεια, κατέστειλε την πειρατεία, εφάρμοσε αποτελεσματική δημοσιονομική πολιτική, οργάνωσε την εκπαιδευτική αναγέννηση του έθνους, θεμελίωσε τους θεσμούς απόδοσης δικαιοσύνης, συγκρότησε τακτικό στρατό και εργάστηκε ακαταπόνητα για να πετύχει όσο μπορούσε πλατύτερα σύνορα και πλήρη ανεξαρτησία. Σε μικρό χρονικό διάστημα επιτελέστηκε αξιοθαύμαστο έργο και προωθήθηκαν τα ελληνικά αιτήματα με αποκορύφωμα τη μετατροπή της αυτονομίας σε ανεξαρτησία με το πρωτόκολλο της 3^{ης} Φεβρουαρίου (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΒ', επιμ. Αλ. Δεσποτόπουλος, σσ. 536-537). Όμως οι προσπάθειές του δυσaráεστησαν πολλούς ισχυρούς παράγοντες, και στο εσωτερικό που δεν ανέχονταν να παραμερίζονται και ήθελαν να αντικαταστήσουν στην ελεύθερη Ελλάδα τους Τούρκους αξιωματούχους, και στο εξωτερικό που διέβλεπαν το δυναμικό χαρακτήρα του Κυβερνήτη,

ικανού να περιορίσει τα καθιερωμένα προνόμιά τους. Έτσι δολοφονήθηκε πριν συμπληρώσει τη θητεία του και πριν ολοκληρώσει το μεγαλεπήβολο όραμά του για τη χώρα.

Ύστερα από τη δολοφονία του ακολούθησε μία περίοδος αναρχίας, μέχρι που έφτασε ως νέος βασιλιάς της Ελλάδας ο Όθωνας, δευτερότοκος γιος του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου του Α΄, που επειδή ήταν ανήλικος συνοδευόταν από το συμβούλιο της Αντιβασιλείας. Πρόεδρος του Συμβουλίου ήταν ο κόμης Αρμανσμπέργκ που ανέλαβε τη γενική εποπτεία του κράτους και την άσκηση εξωτερικής πολιτικής. Με τη δικαιολογία ότι για να δημιουργήσουν οι Έλληνες κράτος ευρωπαϊκό είχαν ανάγκη από τη διοικητική και τεχνική βοήθεια της Δύσης, άρχισαν να παραμερίζονται οι Έλληνες από ισχυρές θέσεις και εδραιώθηκε η Βαυαροκρατία που ενεργούσε σχεδόν ερήμην του ελληνικού λαού και επέβαλε στη χώρα απόλυτη μοναρχία. Η Αντιβασιλεία κυβέρνησε τη χώρα αυταρχικά στηριγμένη σε ευρωπαϊκά πρότυπα υποτιμώντας το ελληνικό στοιχείο κυρίως στη στρατιωτική οργάνωση, γεγονός που προκάλεσε αντιδράσεις στους κύκλους των αγωνιστών και σε ευρύτατα στρώματα του ελληνικού λαού. Η σκιώδης ελληνική κυβέρνηση που υπήρχε το ίδιο διάστημα δεν ασκούσε ουσιαστικό ρόλο και το φορολογικό σύστημα ήταν δυσβάσταχτο και εξοντωτικό.

Σταδιακά το βαυαρικό στοιχείο άρχισε να υποχωρεί, όμως και πάλι τα προβλήματα παρέμειναν, με τους Έλληνες πολιτικούς να επικεντρώνονται κυρίως στην ευθύνη που είχαν ως πολίτες του ελεύθερου κράτους απέναντι στους πολυάριθμους αλύτρωτους αδερφούς τους, που ζούσαν σε τουρκοκρατούμενες περιοχές στη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Μακεδονία και την Κρήτη. Η εθνική ιδεολογία που διαμορφώθηκε, γνωστή και ως Μεγάλη Ιδέα, με υπέρμαχο τον Ιωάννη Κωλέττη, επηρέαζε την εξωτερική πολιτική της χώρας και σήμαινε προστριβές με την Οθωμανική αυτοκρατορία, ενώ παράλληλα απομάκρυνε την προσοχή του λαού από τα σοβαρά κοινωνικά προβλήματα. Την εποχή εκείνη η κρίση του Ανατολικού Ζητήματος αναπτέρωνε τις ελληνικές ελπίδες παρέχοντας ευνοϊκές προοπτικές για την πραγματοποίηση των εθνικών στόχων (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ΄, επιμ. Ιωάννης Πετρόπουλος-Αικατερίνη Κουμαριανού, σ. 12).

Ταυτόχρονα, η αποτυχία του Όθωνα να ικανοποιήσει τα αιτήματα και τις επιδιώξεις της πλειονότητας του ελληνικού πληθυσμού, οδήγησε στη συνεργασία τριών πολιτικών κομμάτων (αγγλικό, γαλλικό, ρωσικό) με σκοπό την κατάλυση της απολυταρχικής διακυβέρνησης και την εγκαθίδρυση συνταγματικού πολιτεύματος. Μετά την Επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, ο Όθωνας αναγκάστηκε να παραχωρήσει Σύνταγμα κι έτσι εγκαινιάστηκε μία περίοδος Συνταγματικής Μοναρχίας που διήρκεσε ως το 1864. Η ψήφιση

του Συντάγματος το 1844, παρά το συντηρητικό του χαρακτήρα, δημιούργησε θετικές προϋποθέσεις με τον καθορισμό της καθολικής σχεδόν ψηφοφορίας, την εγγύηση της ατομικής ελευθερίας, την απαγόρευση της δουλείας, την ελευθερία του τύπου και την ισότητα όλων απέναντι στο νόμο (Σβορώνος Γ. Νίκος, 2007, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο, σ.83).

Στα χρόνια που ακολούθησαν η Ελλάδα δεν μπόρεσε να ωφεληθεί από τις εντάσεις του Ανατολικού Ζητήματος. Παρ' όλο που κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-56) κινήθηκε για να απελευθερώσει τις ελληνικές περιοχές της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας οι προσπάθειες που έγιναν δεν τελεσφόρησαν. Οι τουρκικές δυνάμεις κατέπνιξαν γρήγορα αυτές τις εξεγέρσεις που έμειναν αβοήθητες από την ελληνική κυβέρνηση, η οποία ήταν παντελώς ανέτοιμη για να τις υπερασπιστεί. Επίσης, στη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου μοίρα του αγγλογαλλικού στόλου κατέλαβε τον Πειραιά κι έτσι οξύνθηκε η διπλωματική κατάσταση. Μετά και την ήττα της Ρωσίας στο τέλος του πολέμου, και τα τρία κόμματα διαλύθηκαν. Η γενικότερη δυσaréσκεια που επικρατούσε σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση και την ενίσχυση της αστικής τάξης χάρη στην οικονομική ανάπτυξη της εποχής, ισχυροποίησε την αντιπολίτευση εναντίον του Όθωνα, που τελικά εκθρονίστηκε τον Οκτώβριο του 1862.

Μετά από διαβουλεύσεις, νέος βασιλιάς στην Ελλάδα επιλέχτηκε ο δευτερότοκος γιος του βασιλιά της Δανίας, Γεώργιος Γλύξμπουργκ. Η Αγγλία εξασφάλισε τη μελλοντική συνεργασία μαζί του παραχωρώντας στην Ελλάδα τα Επτάνησα (1864), που η επίσημη ένωσή τους συνέβαλε στην άνοδο του πολιτικού βίου κι επηρέασε και το νέο Σύνταγμα που όριζε ως πολίτευμα πλέον τη Βασιλευομένη Δημοκρατία. Το Σύνταγμα του 1864 ήταν σαφώς πιο δημοκρατικό και ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος ως πρωθυπουργός, διαμόρφωσε τις κατάλληλες συνθήκες για την αστικοποίηση της κοινωνίας κι έδωσε ώθηση στην ελληνική οικονομία. Προχώρησε στην αγροτική μεταρρύθμιση το 1871 που αύξησε την παραγωγή και το εμπόριο, ενίσχυσε βαθμιαία την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας και κυρίως τη μεταποίηση των αγροτικών προϊόντων, ενδιαφέρθηκε για το συγκοινωνιακό δίκτυο της χώρας και την αντικατάσταση των ιστιοφόρων με ατμόπλοια. Οι οικονομικές εξελίξεις και η διαρκής αύξηση του πληθυσμού επέφεραν και κοινωνικές διαφοροποιήσεις που οδήγησαν στην εμφάνιση της εργατικής τάξης η οποία διαμόρφωσε την ιδεολογία της και τις ανάλογες διεκδικήσεις.

Όλα αυτά τα χρόνια, έξω από τα σύνορα της χώρας υπήρχαν ισχυρά κέντρα ελληνισμού, οικονομικά και πνευματικά, που είχαν να επιδείξουν εξαιρετικές επιδόσεις και

συχνά κυριαρχούσαν στο χώρο τους αλλά και σε άλλες περιοχές. Από τη μια η ανέχεια της μικρής Ελλάδας και από την άλλη η ανάπτυξη και η πρόοδος τού εκτός των συνόρων ελληνισμού δημιούργησαν προσδοκίες για την ολοκλήρωση του εθνικού οράματος μέσα από τη διεύρυνση των συνόρων. Εξαιτίας αυτής της εθνικής ιδεολογίας οι κυβερνήσεις συχνά παραμελούσαν τα εσωτερικά ζητήματα και δεν επικεντρώνονταν στην οικονομική ανάπτυξη και τη γεφύρωση του χάσματος με τη Δύση.

Στα εθνικά θέματα υπήρχε συνεχής ταραχή και αναβρασμός. Οι υπόδουλοι Έλληνες ζητούσαν να εφαρμοστούν οι φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις που τους είχαν υποσχεθεί οι ξένες Δυνάμεις και η Οθωμανική αυτοκρατορία είχε δεσμευτεί να εφαρμόσει με τη δημοσίευση του Χάτι Χουμαγιούν (Αυτοκρατορική Γραφή). Συγκεκριμένα στην Κρήτη έγινε επανάσταση (1866-69), κατά την οποία το κυρίαρχο σύνθημα «Ένωση ή Θάνατος» υποκατέστησε το παλαιότερο «Ελευθερία ή Θάνατος», και εκφράζει εύγλωττα και επιγραμματικά τον εθνικό χαρακτήρα του Κρητικού Ζητήματος, που γρήγορα πήρε μεγάλες διαστάσεις και αποτέλεσε σημαντική πτυχή του γενικότερου Ανατολικού Ζητήματος. Οι Κρητικοί επιζητούσαν την υλοποίηση των φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων, ζητώντας ένωση του νησιού με την Ελλάδα ή τουλάχιστον παραχώρηση σχετικής αυτονομίας, αλλά οι αγώνες τους δεν τελεσφόρησαν. Αντίθετα στο συνέδριο του Βερολίνου το 1878 η Ελλάδα μετά από κοπιώδεις και μακροχρόνιες διαπραγματεύσεις πέτυχε το 1881 την παραχώρηση της Θεσσαλίας (εκτός από την περιοχή της Ελασσόνας) και μόνο της Άρτας από την Ήπειρο.

Τα χρόνια που ακολούθησαν στην πολιτική ζωή επικράτησε ο δικομματισμός με τα δύο κυρίαρχα κόμματα του Χαρίλαου Τρικούπη («Νεωτερικόν») και του Θόδωρου Δηλιγιάννη («Εθνικόν») να εναλλάσσονται στην εξουσία, εφαρμόζοντας προγράμματα εντελώς αντίθετα. Ενώ πριν κανένα κόμμα δεν κατάφερε να έχει κοινοβουλευτική πλειοψηφία, μετά την αρχή της δεδηλωμένης του Χαρίλαου Τρικούπη το 1875, με την οποία ο βασιλιάς υποχρεώνεται να διορίζει κυβέρνηση που έχει την εμπιστοσύνη της Βουλής, σταδιακά εδραιώθηκε ο δικομματισμός και τα δύο μεγάλα κόμματα το 1884 συγκέντρωναν το 92,2% των εδρών, ενώ τα μικρότερα αναγκάστηκαν ή να συνεργαστούν ή να διαλυθούν. Ο Χαρίλαος Τρικούπης, έχοντας όραμα τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της Ελλάδας, προώθησε ευρύ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων και δημόσιων έργων. Μείωσε στο μισό τον αριθμό των βουλευτών, όρισε αυστηρά κριτήρια επιλογής των δημοσίων υπαλλήλων, προώθησε τα συμφέροντα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αναδιοργάνωσε το στρατό και τον στόλο, εκσυγχρόνισε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, ευνόησε τη βιομηχανική ανάπτυξη και τη δραστική επέκταση του σιδηροδρομικού και οδικού δικτύου της χώρας, υποστήριξε τους

μεγαλογαιοκτήμονες, προσπάθησε να προσελκύσει το ελληνικό παροικιακό κεφάλαιο και συνήψε σειρά δανείων με το εξωτερικό. Ωστόσο η οικονομική του πολιτική ευνοούσε αποκλειστικά το μεγάλο κεφάλαιο και ήταν εξαιρετικά δυσβάστακτη για τις μεσαίες και κατώτερες τάξεις. Ο Θόδωρος Δηλιγιάννης επέκρινε το κοινωνικό κόστος του εκσυγχρονισμού και επειδή οι φορολογούμενοι είχαν εξαντληθεί, εφάρμοσε ένα αντιτρικουπικό πρόγραμμα με πολλές φορολογικές ελαφρύνσεις και διορισμούς στο δημόσιο. Επιδίωξε ένα κράτος κοινωνικής αλληλεγγύης και υποστήριξε την αργή οικονομική ανάπτυξη, βασισμένη στις παραδοσιακές δραστηριότητες. Τελικά η ελληνική οικονομία δεν άντεξε το βάρος του εξωτερικού χρέους που απαιτήθηκε για να εφαρμοστεί το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Χ. Τρικούπη κι έτσι, στις 10 Δεκεμβρίου του 1893, ο Τρικούπης από το βήμα της Βουλής κήρυξε την πτώχευση της χώρας με τη γνωστή φράση: «*Δυστυχώς επτωχέυσαμεν*» (Βακαλόπουλος Α. Κωνσταντίνος, 1991, *Νεοελληνική Ιστορία 1204-1940*, Θεσ/νίκη: εκδ. οίκ. Αφών Κυριακίδη, σσ. 285-292).

Ακολούθησε μία περίοδος διαπραγματευτικών προστριβών κατά την οποία οι δανειστές επιδίωκαν άμεσα ή έμμεσα να αναλάβουν τη διαχείριση των οικονομικών της χώρας, αλλά οι Έλληνες πολιτικοί ήταν απρόθυμοι να υπογράψουν μία τέτοια σύμβαση. Όταν όμως το 1897 η Ελλάδα έχασε στον ελληνοτουρκικό πόλεμο και αναγκάστηκε να πληρώσει στην Τουρκία υπέρογκη πολεμική αποζημίωση, κατέφυγε σε νέο εξωτερικό δάνειο που για να δοθεί έπρεπε προηγουμένως να ρυθμιστούν τα παλιά χρέη και να δοθούν ασφαλείς εγγυήσεις. Έτσι επιβλήθηκε στην Ελλάδα ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος που ανέλαβε τη διαχείριση της ελληνικής οικονομίας και ήταν μία επιτροπή που αποτελούνταν από έξι μέλη, αντιπροσώπους καθεμιάς από τις Μεγάλες Δυνάμεις που είχαν υπογράψει την προκαταρκτική συνθήκη ειρήνης με την Τουρκία, και βρίσκονταν σε άμεση συνεργασία με τον Έλληνα Υπουργό Οικονομικών. Για την εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους εκχωρήθηκαν στον ΔΟΕ τα έσοδα που προέρχονταν από τα μονοπώλια του αλατιού, του πετρελαίου, των σπύρων, των παιγνιόχαρτων, των τσιγαρόχαρτων, του καπνού, της σμύριδας της Νάξου, των χαρτοσήμων και των τελωνείων. Ο οικονομικός έλεγχος που εφαρμόστηκε στη χώρα ήταν ιδιαίτερα βαρύς, αλλά είχε και ορισμένες ευνοϊκές επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία αφού, εκτός από την εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους, επιπλέον οι προϋπολογισμοί έγιναν πλεονασματικοί και στηρίχτηκε η νομισματική σταθερότητα και η βελτίωση της εσωτερικής αξίας της δραχμής. Συγχρόνως βελτιώθηκε η πιστοληπτική ικανότητα της χώρας με την ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης προς την ελληνική οικονομία και μ' αυτόν τον τρόπο η οικονομική εξυγίανση κατέστησε δυνατές τις μεταρρυθμίσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου και

την πολεμική προετοιμασία της χώρας για τους Βαλκανικούς πολέμους στις αρχές του επόμενου αιώνα.

Ο Γεώργιος Θεοτόκης που κυβέρνησε τη χώρα σχεδόν για μια δεκαετία μετά το 1893, υπήρξε μετριοπαθής και διαλλακτικός. Βαθμιαία εγκατέλειψε το προοδευτικό και ανακαινιστικό πρόγραμμα του Τρικούπη για να αποφύγει τις συγκρούσεις και να εξασφαλίσει την κομματική συνοχή.

Την ίδια εποχή η Κρήτη που βρισκόταν σε διαρκή επαναστατικό αναβρασμό, ανακηρύχτηκε σε αυτόνομη ηγεμονία με πρώτο ηγεμόνα τον πρίγκιπα Γεώργιο, δευτερότοκο γιο του βασιλιά Γεωργίου του Α΄ της Ελλάδας, που πολύ γρήγορα ήρθε σε προστριβές με πολιτικούς της Κρήτης και προσωπικά με τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Σοβαρές δυσχέρειες και διώξεις γνώρισαν και οι Έλληνες που ζούσαν σε βαλκανικές χώρες, λόγω των αναπτυσσόμενων εθνικισμών και ανταγωνισμών. Η προσδοκία ότι επίκειται η κατάρρευση του τουρκικού κράτους ανέβαζε τον εθνικό πυρετό στα βαλκάνια και όξυνε τον ανταγωνισμό για τη διανομή των εδαφών ανάμεσα στις γειτονικές χώρες. Κάθε προσπάθεια για συνεννόηση δεν κατέληγε σε κάποιο αποτέλεσμα, γι' αυτό και σταδιακά άρχισαν βίαιες διεκδικήσεις από τις ακτές της Αδριατικής ως τη Θράκη. Η Ελλάδα, η Βουλγαρία, το Μαυροβούνιο και η Σερβία διεκδικούσαν το πιο επίμαχο τμήμα της διαφιλονικούμενης ζώνης που ήταν η Μακεδονία, στην ευρύτερη σημασία του γεωγραφικού όρου, όπου στα νοτιότερα τμήματά της ζούσαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί και στα βόρεια αραιότεροι, ανάμεικτοι με βουλγαρικούς και σερβικούς πληθυσμούς.

Αρχικά οι Βούλγαροι οργάνωσαν ένοπλα σώματα, τους «κομιτατζήδες», οι οποίοι από το 1897, άρχισαν να δρουν στη Μακεδονία και με απειλές και βία επέβαλαν στους ελληνικούς πληθυσμούς της περιοχής την προσχώρηση στην εκκλησιαστική βουλγαρική εξουσία, επειδή από την εποχή αυτή διαμορφώνεται η αντίληψη ότι «εξαρχικός» σημαίνει Βούλγαρος, ενώ «πατριαρχικός» σημαίνει Έλληνας. Στην προσπάθειά τους να κερδίσουν τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας, οι Σλάβοι φάνηκε να έχουν με το μέρος τους τη γλώσσα των ντόπιων, γιατί οι περισσότεροι, κυρίως στην ύπαιθρο, μιλούσαν κάποια σλαβική διάλεκτο. Εξάλλου, τότε η θρησκεία και η γλώσσα θεωρούνταν σημαντικά κριτήρια για τον καθορισμό της εθνικότητας. Οι Βούλγαροι με αθόρυβο αλλά συστηματικό τρόπο οργάνωναν αφενός την εκκλησιαστική επέκταση και αφετέρου την ίδρυση σχολείων και τη διάδοση της βουλγαρικής εθνικής ιδέας.

Τότε αρχίζει να αφυπνίζεται ο ελληνισμός και δίνεται περισσότερη προσοχή στο σχολείο και την εκπαίδευση στη Μακεδονία, κυρίως για να οργανωθεί η αντίσταση στις

βουλγαρικές αντάρτικες ομάδες. Πρώτη η «Εθνική Εταιρεία» οργάνωσε ένοπλα σώματα που τα έστειλε στη Μακεδονία για να προστατεύσουν τους ελληνικούς πληθυσμούς από τη βουλγαρική βιαιότητα και να τονώσουν το αίσθημα της εθνικής ταυτότητας. Τον συντονισμό των ομάδων αυτών αναλαμβάνουν αξιωματικοί του ελληνικού στρατού που καταφθάνουν στα εδάφη της Μακεδονίας. Ψυχή της οργάνωσης των ομάδων και του συντονισμού της δράσης τους υπήρξε ο μητροπολίτης Καστοριάς Γερμανός Καραβαγγέλης, ιεράρχης με αξιόλογη μόρφωση και διοικητική ικανότητα. Ο Γερμανός Καραβαγγέλης από νωρίς φρόντισε να οργανώσει ένα ολόκληρο δίκτυο πληροφοριοδοτών για τις κινήσεις των συμμοριών καθώς και δίκτυο οδηγών, ενώ συγχρόνως αφιέρωσε όλες του τις δυνάμεις για την τόνωση του ηθικού των Ελλήνων της Μακεδονίας. Επειδή το επίσημο ελληνικό κράτος φοβόταν να ξεπεράσει τους δισταγμούς του και να στηρίξει ανοιχτά τους Μακεδόνες, συνεργάτες του Καραβαγγέλη υπήρξαν ανοιχτά ο Παύλος Μελάς και ο Ίωνας Δραγούμης. Μόνο μετά την αποτυχημένη εξέγερση του Ίλιντεν (20 Ιουλίου 1902) η ελληνική κυβέρνηση του Θεοτόκη, κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης, οργανώνει συστηματικότερα την ελληνική άμυνα στη βουλγαρική πρόκληση, που μέχρι τότε ήταν κυρίως μέριμνα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας (Μαζαράκης Αιινιάν Κ.Ι., 1981, *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Αθήνα: εκδ. Δωδώνη, σσ. 58-59).

Ο Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908) αρχίζει όταν το Σεπτέμβριο του 1904 ο Παύλος Μελάς, αξιωματικός του ελληνικού στρατού, καταφτάνει στη Μακεδονία για να αναλάβει την αρχηγία των ελληνικών σωμάτων που δρούσαν στην περιοχή Μοναστηρίου-Καστοριάς. Παντρεμένος με τη Ναταλία Δραγούμη, κόρη του Στέφανου Δραγούμη, επιφανούς πολιτικού που καταγόταν από την περιοχή της Καστοριάς, ζούσε κι ο ίδιος από κοντά τον πυρετό των εθνικών οργανώσεων, αφού η οικογένεια Δραγούμη που ζούσε στην Αθήνα συμμετείχε στην αποστολή βοήθειας στη Μακεδονία. Παρακολουθούσε με ζωηρό ενδιαφέρον και ανησυχία τις εξελίξεις στο Μακεδονικό Ζήτημα επηρεασμένος και από τον αδερφό της γυναίκας του, τον Ίωνα Δραγούμη, με τον οποίο τους συνέδεε ισχυρή φιλία. Οι δυο τους, έχοντας συνεχή αλληλογραφία με τον Γερμανό Καραβαγγέλη, είχαν καταλήξει στην ανάγκη να σταλεί στη Μακεδονία ισχυρή ελληνική βοήθεια και προς την κατεύθυνση αυτή εργάστηκε και ο Ίωνας Δραγούμης, όταν ανέλαβε υποπρόξενος της Ελλάδας στο Μοναστήρι, θέση από την οποία πρόσφερε ανεκτίμητες υπηρεσίες στην οργάνωση του ελληνικού αγώνα στη Μακεδονία.

Όταν στις 13 Οκτωβρίου του 1904, μετά από ηρωικό αγώνα, φονεύτηκε ο Παύλος Μελάς στο χωριό Στάτιστα της Καστοριάς (σήμερα το χωριό ονομάζεται «Μελάς»), περικυκλωμένος από τουρκικό στρατιωτικό άγημα, η είδηση συντάραξε ολόκληρο το έθνος.

Ο θάνατός του πήρε το νόημα της θυσίας και παρακίνησε πολλούς συναδέλφους του αξιωματικούς να βγουν στη Μακεδονία για να αγωνιστούν για την απελευθέρωσή της (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ', επιμ. Ιωάννης Μαζαράκης, σ. 241). Έτσι μετά το θάνατο του Παύλου Μελά η υπόθεση της Μακεδονίας έγινε υπόθεση ολόκληρου του ελληνισμού, ενώ ως τότε απασχολούσε μικρό αριθμό Ελλήνων. Η θυσία είχε πετύχει ό,τι καμία άλλη δύναμη δεν είχε κατορθώσει ως τότε κι έδειξε σε ολόκληρο τον κόσμο ότι ο ελληνισμός έξω από τα όρια της μικρής χώρας δεν είχε χαθεί. Η συμβολή εθελοντών από την ελεύθερη Ελλάδα, αλλά και από την Κρήτη που αγωνιζόταν και αυτή για την ένωσή της με τη χώρα, υπήρξε σημαντική και μέχρι το 1908 οι κάτοικοι της Μακεδονίας, με σχετικά μικρή δύναμη, που ποτέ δεν ξεπέρασε τους 2000 άνδρες, αντιστέκονταν σθεναρά.

Μόνο όταν επικράτησε στην Τουρκία το κίνημα των Νεότουρκων, αναγκάστηκαν τα βαλκανικά κράτη να συνεννοηθούν για να προετοιμάσουν από κοινού αγώνα εναντίον των Τούρκων. Από τον ένοπλο αγώνα και από τον οικονομικό πόλεμο που είχε ασκηθεί, ο τόπος είχε εξαντληθεί. Ο πληθυσμός της υπαίθρου είχε υποστεί τόσες ταλαιπωρίες από τη βία που τους επέβαλαν οι κομιτατζήδες, που λίγο έλειψε να δει με ανακούφιση τις νέες εξελίξεις. Οι Νεότουρκοι επιχείρησαν συστηματικά να εκτουρκίσουν όλους τους πληθυσμούς του ευρωπαϊκού τμήματος της πολυεθνικής Οθωμανικής αυτοκρατορίας, επειδή διέβλεπαν ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής σχεδίαζαν να επέμβουν δυναμικά για να δώσουν λύση στο Μακεδονικό Ζήτημα.

Γι' αυτό το λόγο οι Νεότουρκοι παρουσιάστηκαν αρχικά πρόθυμοι να εξασφαλίσουν σ' όλες τις εθνότητες θρησκευτική και πολιτιστική αυτοτέλεια, υποσχόμενοι ισονομία και ισοπολιτεία για όλους τους λαούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η ελληνική πλευρά ήταν διατεθειμένη να συνεργαστεί μαζί τους και να ενισχύσει τις δυνάμεις του ελληνισμού μέσα στα όρια της αυτοκρατορίας. Μάλιστα η «Οργάνωση της Κωνσταντινούπολεως» που είχε ιδρυθεί με πρωτεργάτες τον Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη και τον Ίωνα Δραγούμη υπήρξε ο ανεπίσημος σύνδεσμος μεταξύ Ελλήνων και Νεότουρκων στην Κωνσταντινούπολη (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ', επιμ. Αθανάσιος Βερέμης, σ. 255). Υπήρχε η ελπίδα ότι η Οθωμανική αυτοκρατορία θα αποτελέσει ένα πολυεθνικό κράτος, όπου η ισότητα και η αδελφότητα θα επικρατούσαν χάρη στους κοινούς πολιτιστικούς δεσμούς και το κοινό πεπρωμένο των κατοίκων της Ανατολής. Όμως γρήγορα άρχισαν να εκδηλώνονται οι πραγματικές διαθέσεις των Νεότουρκων. Μοναδικός τους σκοπός ήταν η διατήρηση ακεραιότητας της αυτοκρατορίας και η ενίσχυση του τουρκικού στοιχείου με τη διατήρηση των προνομίων της «τουρκικής άρχουσας φυλής» σε βάρος των άλλων εθνότητων,

προβάλλοντας το κύριο σύνθημά τους: «Έξω οι ξένοι από την Τουρκία· Η Τουρκία ανήκει στους Τούρκους».

Η δυσφορία και η αγανάκτηση που επικρατούσε την ίδια εποχή στην Ελλάδα, παρακινημένη και από την επικράτηση των Νεότουρκων, οδηγήθηκε σε μια οργανωμένη αντίδραση το Μάιο του 1909. Οι συνεχείς χρεωκοπίες, οι αποτυχίες της εθνικής πολιτικής και προπαντός η ήττα του 1897, έκαναν έκδηλη την ανάγκη μιας γενικής μεταρρύθμισης της πολιτικής ζωής και της αποδέσμευσής της από τη βασιλική Αυλή, που θεωρούνταν η κύρια υπεύθυνη για τις συμφορές του έθνους. Η «άψογη» στάση της ελληνικής κυβέρνησης στα εθνικά ζητήματα και ιδιαίτερα στο Κρητικό, αύξαινε την αντιδημοτικότητα του βασιλιά και του περιβάλλοντός του. Αστοί, διανοούμενοι, αξιωματικοί του στρατού και μικροκαλλιεργητές ήταν δυσαρεστημένοι από την αναποτελεσματικότητα του κράτους και την οικονομική δυσπραγία. Επιπλέον είχαν χάσει την εμπιστοσύνη προς τους πολιτικούς, αφού κανένα από τα δύο μεγάλα κόμματα δεν κατόρθωσε να υλοποιήσει το πρόγραμμά του. «Η ομάδα των Ιαπώνων», ένα πολιτικό μόρφωμα που εμφανίστηκε το 1906 με αρχηγό το Στέφανο Δραγούμη, είχε σύντομη ζωή και διαλύθηκε το 1908, χωρίς να καταφέρει να προωθήσει καμία αλλαγή στην πολιτική ζωή του τόπου.

1. Λαϊκή εικόνα της εποχής για το Κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου.

Έτσι, μια ομάδα αξιωματικών, με ηγέτη τον Νικόλαο Ζορμπά, εξέφρασε επαναστατικά αυτή τη δυσαρέσκεια που είχε συσσωρευτεί όλο το προηγούμενο διάστημα και απαίτησε αναδιοργάνωση του στρατού και του στόλου, με ταυτόχρονη απομάκρυνση των πριγκίπων από στρατιωτικές θέσεις και γενικότερη ανανέωση της πολιτικής ζωής. Βασικά του αιτήματα ήταν να εφαρμοστούν μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση, τη δικαιοσύνη, την εκπαίδευση και τη φορολογία. Το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου, όπως ονομάστηκε, εξέφρασε τις επικρίσεις και

διαμαρτυρίες που διατυπώνονταν από πολλές πλευρές για τη συνολική πορεία της ελληνικής κοινωνίας που χρειαζόταν εξυγίανση και βελτίωση σε όλους τους τομείς. Η επανάσταση στο Γουδί χαιρετίστηκε από τον ελληνικό λαό ως η απαρχή για την αναγέννηση της Ελλάδας και τη νύχτα της 15^{ης} Αυγούστου του 1909 ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος επιβλήθηκε πραξικοπηματικά, αναγκάζοντας την κυβέρνηση του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη και το

βασιλιά να συμφωνήσουν με τα περισσότερα αιτήματά του (Σβορώνος Γ. Νίκος, 2007, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο, σ.111). Τη νέα περίοδο που ανατέλλει για τη χώρα επισφραγίζει ο ερχομός στην Αθήνα του Ελευθερίου Βενιζέλου που είχε ήδη διακριθεί στην Κρήτη με τη σθεναρή στάση απέναντι στον πρίγκιπα Γεώργιο και ένα χρόνο αργότερα, το 1910, αναλαμβάνει για πρώτη φορά πρωθυπουργός της χώρας.

Ο Βενιζέλος συνδυάζοντας τον πολιτικό ρεαλισμό και το αίσθημα πολιτικής ευθύνης ανέλαβε αποφασιστικές και ηγετικές πρωτοβουλίες έχοντας πάντα ως στόχο την αποκατάσταση της εσωτερικής ομόνοιας και τη σύσφιξη της εθνικής ενότητας, που αποτελούσαν προϋποθέσεις για την άμεση και αποτελεσματική αντιμετώπιση των εξωτερικών απειλών και των εθνικών ζητημάτων (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ', επιμ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, σ. 273). Παρόλο που το συγκεντρωμένο πλήθος των οπαδών του στην πρώτη του επίσημη ομιλία στην πλατεία Συντάγματος, στις 5 Σεπτεμβρίου 1910, ανέμενε με αγωνία και διάχυτο ενθουσιασμό από το νέο πολιτικό να υποσχεθεί Συνταγματική Συνέλευση και να προχωρήσει στην έκπτωση της βασιλικής δυναστείας, ο Βενιζέλος αντέτεινε την ακλόνητη θέση του για Αναθεωρητική βουλή, προασπίζοντας το βασιλιά. Βέβαια, τότε νόμιζε πως είχε εξασφαλίσει ότι την εξωτερική πολιτική της χώρας θα τη διαμόρφωνε ο ίδιος, χωρίς να αφήνει περιθώρια στο βασιλιά να χειρίζεται αυτός τα σημαντικά εθνικά θέματα. Έτσι, χωρίς να θέσει πολιτειακό ζήτημα, προχώρησε στην αναθεώρηση του Συντάγματος με τη λήψη γενναίων νομοθετικών αποφάσεων, στοχεύοντας σε εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος με την εξισορρόπηση των συμφερόντων όλων των κοινωνικών τάξεων. Αξιοποίησε τη σαφή εντολή που είχε για να προωθήσει ευρύτατες συνταγματικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις κι έδωσε στη χώρα ισχυρή ώθηση για το πέρασμά της σε μία νέα εποχή. Το κόμμα των Φιλελευθέρων που ίδρυσε εξέφραζε τις ευρύτερες λαϊκές προσδοκίες και το έργο της πρώτης κυβέρνησής του ανταποκρίθηκε θετικά στην εφαρμογή του πολιτικού προγράμματος.

Με το Σύνταγμα του 1911 τέθηκαν οι βάσεις για την κατοχύρωση της δικαιοσύνης, την εξυγίανση της διοίκησης, την καλύτερη απόδοση των δημόσιων οικονομικών και την πληρέστερη οργάνωση των ενόπλων δυνάμεων. Συγκεκριμένα μείωσε τον αριθμό των βουλευτών για να επισπευσθεί το νομοθετικό έργο της Βουλής, απέκλεισε την εκλογή εν ενεργεία αξιωματικών των ενόπλων δυνάμεων στο αξίωμα του βουλευτή, όρισε τη δυνατότητα του κράτους να απαλλοτριώνει περιουσιακά στοιχεία πολιτών - όχι μόνο όταν υπάρχει ανάγκη αλλά και όταν το απαιτεί το συμφέρον του δημοσίου - για να διευκολυνθεί η απαλλοτρίωση μεγάλων γαιοκτησιών, καθιέρωσε τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων,

προσκάλεσε στρατιωτικές αποστολές από τη Γαλλία και την Αγγλία για τον εκσυγχρονισμό του στρατού και του στόλου αντίστοιχα. Επιπλέον ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για τη γεωργία παίρνοντας σειρά ευνοϊκών μέτρων για τους καλλιεργητές και την ίδια εποχή ιδρύθηκαν οι πρώτοι αγροτικοί συνεταιρισμοί. Παράλληλα εξελίχθηκε το εργατικό κίνημα επηρεασμένο από σοσιαλιστικές ιδέες, ιδρύθηκαν τα πρώτα εργατικά κέντρα και τέθηκαν οι βάσεις του συνδικαλισμού (Σβορώνος Γ. Νίκος, 2007, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο, σσ.115-116).

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος πίστευε ότι το ελληνικό κράτος έπρεπε να ενσωματώσει τον εκτός των συνόρων του ελληνισμό και ότι αυτό θα επιτυχανόταν με το θεσμικό εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων του έθνους. Ο Βενιζέλος ήταν οπαδός της Μεγάλης Ιδέας γιατί πίστευε πως το ελληνικό κράτος για να διεκδικήσει μια ισχυρή θέση στον τότε σύγχρονο κόσμο, θα έπρεπε να επιδιώξει πρώτα την ενσωμάτωση του εκτός συνόρων ελληνισμού και στη συνέχεια να αποκτήσει ενιαία εθνική και κρατική υπόσταση. Στην προσπάθεια του συσπείρωσε γύρω του την ακμαία ελληνική αστική τάξη της διασποράς, η οποία κυριαρχούσε οικονομικά στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας. Η δημιουργία μεγάλης και ισχυρής Ελλάδας αναμενόταν ότι θα μπορούσε να διασφαλίσει τον πλούτο αυτής της αστικής τάξης.

Ένα ακανθώδες πρόβλημα που ακόμα δεν είχε βρει τη λύση του ήταν το Κρητικό Ζήτημα. Μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από έναν κρητικό η έκβασή του έμοιαζε προδιαγεγραμμένη. Όμως ο Βενιζέλος ήθελε να αποφύγει κάθε ένταση στις σχέσεις με την Τουρκία πριν αναδιοργανωθεί ο στρατός και βελτιωθούν τα οικονομικά της χώρας, φοβούμενος κάποια άκαιρη και ίσως μοιραία στρατιωτική περιπέτεια, σαν αυτή του ατυχούς ελληνοτουρκικού πολέμου το 1897. Γι' αυτό επέδειξε αρχικά μετριοπαθή και συγκρατημένη στάση απέναντι στην επικυρίαρχη Τουρκία, απογοητεύοντας τους συμπατριώτες του. Μόνο τον Οκτώβριο του 1912 δέχτηκε στη Βουλή Κρήτες αντιπροσώπους, αποδεχόμενος με τον τρόπο αυτό την ένωση του νησιού με τη χώρα, και άμεσα κηρύχτηκε ο Α΄ Βαλκανικός πόλεμος.

Το ίδιο διάστημα για τις ευρωπαϊκές δυνάμεις η Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν μια περιοχή ζωτική για τα οικονομικά τους συμφέροντα που οδηγούσε προς τις αγορές της Ανατολής και τα πετρέλαια. Τα γερμανικά βιομηχανικά κεφάλαια αναζητούσαν νέες αγορές και πρώτες ύλες και επεδίωκαν να διεισδύσουν στην Τουρκία αντικαθιστώντας τα αγγλογαλλικά κεφάλαια, γεγονός που ανησυχούσε τη Ρωσία. Ταυτόχρονα η βάνανση καταπάτηση των δικαιωμάτων των εθνοτήτων που ζούσαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία

οδήγησε στην έξαρση του εθνικού συναισθήματος στα βαλκανικά κράτη για την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδερφών. Η θέση των χριστιανικών πληθυσμών της Τουρκίας, παρά τις εξαγγελίες, γίνεται ολοένα και πιο δύσκολη με διώξεις, κλείσιμο σχολείων και άλλα μέτρα καταπίεσης που συνεχώς πολλαπλασιάζονται. Οι Μεγάλες Δυνάμεις υποκινούν τις βαλκανικές χώρες να παραμερίσουν τις διαφορές τους για να αντιμετωπίσουν τον κοινό κίνδυνο, δηλαδή να αναζητήσουν κάποια βάση συμβιβασμού και να συμμαχήσουν κατά της Τουρκίας. Αυτό πραγματικά συμβαίνει και η Ελλάδα αναδιοργανωμένη κι έχοντας πλέον ισχυρό στρατό συμμετέχει στον πόλεμο κατά της Τουρκίας, για να απελευθερώσει τον αλύτρωτο ελληνισμό.

Στις 13 Οκτωβρίου 1912 η Ελλάδα, η Σερβία, το Μαυροβούνιο και η Βουλγαρία, συνασπισμένες με διμερείς συμμαχίες, προκάλεσαν πόλεμο εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με σκοπό να απελευθερώσουν τα εναπομείναντα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας που διεκδικούσαν. Οι πρεσβευτές των βαλκανικών χωρών αξίωσαν επίσημα από την Οθωμανική κυβέρνηση να προβεί σε μεταρρυθμίσεις στις ευρωπαϊκές κτήσεις της αυτοκρατορίας και να διασφαλίσει την εθνική τους αυτονομία, αξίωση που ουσιαστικά συνιστούσε τελεσίγραφο, το οποίο η Πύλη δεν αποδέχτηκε κι αμέσως άρχισε ο πόλεμος.

Μετά την απόρριψη του αιτήματος ο ελληνικός στρατός, με αρχιστράτηγο το διάδοχο Κωνσταντίνο, τον οποίο ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε επαναφέρει στο στράτευμα, περνά τα σύνορα, απελευθερώνει την Ελασσόνα και μετά τη μάχη στο Σαραντάπορο απελευθερώνει την Κατερίνη, τα Γρεβενά και την Κοζάνη.

Οι βουλγαρικές δυνάμεις φτάνουν ανατολικά μέχρι τα πρόθυρα της Κωνσταντινούπολης, ενώ δυτικά καταλαμβάνουν τη Δυτική Θράκη και την Ανατολική Μακεδονία (Καβάλα-Σέρρες). Περνούν τον Στρυμόνα και στις 26 Οκτωβρίου κατευθύνονται

2.Βενιζέλος και Κωνσταντίνος συνομιλούν κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων.

προς τη Θεσσαλονίκη. Οι Σέρβοι προωθήθηκαν στην περιοχή της Β.Δ. Μακεδονίας και κατέλαβαν τα Σκόπια και το Μοναστήρι. Παράλληλα επιθυμώντας να βρουν διέξοδο στην Αδριατική, διεξάγουν επιχειρήσεις στην Αλβανία καταλαμβάνοντας το Δυρράχιο.

Κάτω από την απειλή να καταληφθεί η Θεσσαλονίκη από τους Βούλγαρους και να δημιουργηθούν έτσι τετελεσμένα γεγονότα, η κυβέρνηση Βενιζέλου έδωσε εντολή προς την

ηγεσία του ελληνικού στρατού να επιταχυνθεί η πορεία προς την πόλη. Αντίθετα ο διάδοχος Κωνσταντίνος ήθελε να κινηθεί ο στρατός προς το Μοναστήρι βασισμένος στη μεγάλη εμπορική ανάπτυξη που παρουσίαζε την εποχή εκείνη. Γύρω από το θέμα αυτό εκδηλώνεται η πρώτη φανερή σύγκρουση μεταξύ Κωνσταντίνου και Βενιζέλου. Τελικά η Θεσσαλονίκη απελευθερώθηκε στις 27 Οκτωβρίου 1912 ύστερα από την αποφασιστική στάση που έδειξε ο πρωθυπουργός απέναντι στον Κωνσταντίνο, ενώ οι βουλγαρικές δυνάμεις είχαν φτάσει προ των πυλών της πόλης.

Παράλληλα με τις μάχες στην ξηρά, το ελληνικό ναυτικό διεξήγαγε με επιτυχία τον αγώνα στο Αιγαίο. Υποχρέωσε τον τουρκικό στόλο να κλειστεί στα Δαρδανέλια και απελευθέρωσε τη Λέσβο, τη Χίο, την Τένεδο, την Ίμβρο, τη Σάμο και την Ικαρία.

Στην Ήπειρο στόχος του ελληνικού στρατού ήταν η απελευθέρωση των Ιωαννίνων, όπου ο τουρκικός στρατός προέβαλε ισχυρή αντίσταση. Όμως μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, οι ελληνικές δυνάμεις συγκεντρωμένες ενέτειναν τον αγώνα για την άλωση της πρωτεύουσας της Ηπείρου, ώσπου μετά από σκληρό αγώνα η πόλη απελευθερώθηκε και αμέσως ακολούθησε η απελευθέρωση ολόκληρης της Ηπείρου. Ο ελληνικός στρατός στη συνέχεια κατέλαβε το Αργυρόκαστρο και την Κορυτσά.

Ο Α΄ Βαλκανικός πόλεμος έληξε με την υπογραφή της συνθήκης του Λονδίνου (17/30 Μαΐου 1913). Με τη συνθήκη αυτή η Τουρκία παραχώρησε στα συμμαχικά κράτη όλα τα εδάφη δυτικά της γραμμής Αίνου-Μηδείας εκτός από την Αλβανία, ενώ ο Σουλτάνος παραιτήθηκε από τα κυριαρχικά του δικαιώματα στην Κρήτη. Η τύχη των νησιών του Αιγαίου και της Χερσονήσου του Άθω θα καθοριζόταν από τις Μεγάλες Δυνάμεις, όπως και το πρόβλημα της ανεξαρτησίας της Αλβανίας. Οι Ιταλοί που είχαν ήδη καταλάβει τα Δωδεκάνησα από το Μάιο του 1912 στο δικό τους νικηφόρο πόλεμο εναντίον των Τούρκων, αρνήθηκαν να τα περιλάβουν στη συνθήκη. Έτσι τα νησιά παρέμειναν υπό ιταλική κατοχή, παρόλο που νωρίτερα οι Ιταλοί δήλωναν ότι θα τα κατέχουν προσωρινά (Βακαλόπουλος Α. Κωνσταντίνος, 1991, *Νεοελληνική Ιστορία 1204-1940*, Θεσ/νίκη: εκδ. οίκ. Αφών Κυριακίδη, σσ. 390-391).

Η αποσιώπηση της Συνθήκης του Λονδίνου για την κατανομή των εδαφών που είχαν κατακτήσει οι σύμμαχοι, υποδήλωνε τις σοβαρές διαφωνίες που είχαν από νωρίς διαφανεί τόσο στους κόλπους των συμμάχων όσο και μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων. Το κείμενο της Συνθήκης έγινε αντικείμενο διαπραγματεύσεων, εφόσον η καθεμία από τις βαλκανικές δυνάμεις προσπαθούσε να προωθήσει τα οικονομικά και πολιτικά της συμφέροντα. Η Σερβία και η Βουλγαρία είχαν ήδη υπογράψει μεταξύ τους το Μάρτιο του 1912 συνθήκη συμμαχίας,

αφήνοντας έξω από κάθε διακανονισμό την Ελλάδα και γι' αυτό όταν τελείωσε ο πόλεμος, η Βουλγαρία απαίτησε να της παραχωρηθούν τα εδάφη που τότε είχε διεκδικήσει και αρνιόταν κάθε υποχώρηση. Εκμεταλλευόμενη τις ασάφειες και τις παραλείψεις της Συνθήκης του Λονδίνου προέβαινε σε προκλήσεις σε βάρος των Ελλήνων και των Σέρβων. Τότε, οι κυβερνήσεις της Ελλάδας και της Σερβίας πραγματοποίησαν ανεπίσημες επαφές για να υπερασπιστούν τα συμφέροντά τους που κατέληξαν σε ελληνοσερβική συμμαχία, δηλαδή συνθήκη φιλίας και αμυντικής συμμαχίας, που έκρινε τελικά την έκβαση των διαφορών μεταξύ των συμμάχων του πολέμου κατά της Τουρκίας. Με τη μυστική αυτή, δεκαετούς ισχύος, συνθήκη, οι δύο χώρες εγγυούνταν ότι θα κρατήσουν οριστικά τις εδαφικές τους κτήσεις, υπόσχονταν να παράσχουν αμοιβαία βοήθεια σε περίπτωση επίθεσης από τρίτη χώρα και δεσμεύονταν να μην συνάψουν χωριστή ειρήνη με την επιτιθέμενη χώρα, παρά μόνο από κοινού.

Στο μεταξύ στις 5 Μαρτίου του 1913 δολοφονήθηκε ο βασιλιάς Γεώργιος ο Α΄ κάτω από ανεξιχνίαστες συνθήκες από τον Αλέξανδρο Σχινά στη Θεσσαλονίκη, όπου βρισκόταν ήδη από τον Οκτώβριο του προηγούμενου χρόνου για να παραλάβει επίσημα την πόλη και με την πεντάμηνη παραμονή του, ως ανώτατου πολιτειακού παράγοντα, στη Θεσσαλονίκη, υπογράμμισε με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο τη βούληση της Ελλάδας να εμπεδώσει την κυριαρχία της σε ολόκληρη τη Μακεδονία. Τα κίνητρα της δολοφονίας ποτέ δε διαλευκάνθηκαν, γιατί ο δολοφόνος αυτοκτόνησε πέφτοντας από το παράθυρο του διοικητηρίου, όπου είχε μεταφερθεί για ανάκριση. Υπήρξαν πάντως έντονες φήμες ότι ο δολοφόνος ήταν πράκτορας των Γερμανών οι οποίοι επιθυμούσαν την ανάρρηση στο θρόνο του διαδόχου Κωνσταντίνου, επειδή ο Γεώργιος ασκούσε σαφέστατα αγγλόφιλη πολιτική, όπως και ο Βενιζέλος. Αντίθετα ο διάδοχος Κωνσταντίνος είχε σπουδάσει στη Γερμανία και είχε λάβει ως σύζυγό του την αδερφή του Γερμανού αυτοκράτορα Γουλιέλμου του Β΄, Σοφία, και δεν έκρυβε τα φιλογερμανικά του αισθήματα. Οι Γερμανοί είχαν την ελπίδα ότι με την άνοδο του Κωνσταντίνου στο θρόνο της Ελλάδας προωθούσαν σημαντικά την επιρροή τους στο βαλκανικό χώρο. Βέβαια κάτι τέτοιο δε συνέβη, αλλά σίγουρα η δολοφονία του Γεώργιου επηρέασε ριζικά τη ροή των ελληνικών πολιτικών εξελίξεων. Λίγες μέρες αργότερα, ο Κωνσταντίνος ορκίζεται βασιλιάς ενώπιον της Βουλής, στις 8 Μαρτίου 1913, και οι ελπίδες των Γερμανών δε θα διαψευστούν από την πολιτική που θα ακολουθήσει.

Στο μεταξύ οι Έλληνες και οι Σέρβοι, αντιλαμβανόμενοι ότι δεν υπήρχε ελπίδα συνεννόησης με τη Βουλγαρία που ήδη συνεργαζόταν με την Αυστρία, αναμετρίονται με βουλγαρικά στρατεύματα και νικούν σε όλα τα πεδία των μαχών. Οι Έλληνες νικούν στη

Νιγρίτα και, αφού πρώτα εκκαθάρισαν τη Θεσσαλονίκη από Βούλγαρους στρατιώτες, συνεχίζουν δυναμικά τις σφοδρότατες μάχες του Κιλκίς και της Δοϊράνης, καταλαμβάνουν τις Σέρρες και τη Δράμα, και προχωρούν μέχρι και την Αλεξανδρούπολη. Έτσι ολοκλήρωσαν την απελευθέρωση ολόκληρης της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης.

Η συνθήκη ειρήνης που τερμάτισε τον Β΄ Βαλκανικό πόλεμο υπογράφηκε στο Βουκουρέστι στις 28 Ιουλίου του 1913 και καθόρισε τα σύνορα των βαλκανικών χωρών. Υπογράφηκε ανάμεσα στην Ελλάδα, τη Σερβία, το Μαυροβούνιο, τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία. Στην Ελλάδα παραχωρήθηκε η Νότια Ήπειρος, η Δυτική Μακεδονία και η Ανατολική ως την Καβάλα. Τα ελληνοαλβανικά σύνορα αποφασίστηκαν τελικά από ειδική διεθνή επιτροπή, της οποίας τα μέλη όρισαν οι Μεγάλες Δυνάμεις και ιδιαίτερα αυτές που ήταν ενδιαφερόμενες, δηλαδή η Ιταλία και η Αυστρία. Με το πρωτόκολλο της Φλωρεντίας στις 4 Δεκεμβρίου 1913 οι Μεγάλες Δυνάμεις παραχώρησαν στην Αλβανία τις επαρχίες Χιμάρας, Αργυρόκαστρου και Κορυτσάς, όπου ο πληθυσμός ήταν στην πλειονότητα του ελληνικός. Το ζήτημα των νησιών του Αιγαίου δε λύθηκε τότε, παρά τη δέσμευση των Μεγάλων Δυνάμεων να ασκήσουν στην Πύλη τις αναγκαίες πιέσεις, ώστε να αναγνωρίσει την ελληνική κυριαρχία και παραχωρήθηκαν οριστικά στην Ελλάδα με τη Διακοίνωση των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων στις 13 Φεβρουαρίου του 1914, εκτός από τα Δωδεκάνησα που εξακολουθούσε να τα κατέχει η Ιταλία (Βακαλόπουλος Α. Κωνσταντίνος, 1991, *Νεοελληνική Ιστορία 1204-1940*, Θεσ/νίκη: εκδ. οίκ. Αφών Κυριακίδη, σ. 396). Όσον αφορά στο Κρητικό Ζήτημα, αφού η Ελλάδα αποδέχτηκε την ένωση με την έναρξη του Α΄ Βαλκανικού και έστειλε ως πρώτο ελληνικό Γενικό Διοικητή τον Στέφανο Δραγούμη, μετά τη λήξη του Β΄ Βαλκανικού η ελληνική κυβέρνηση διεμήνυσε στις δυνάμεις ότι θεωρεί πλέον την Κρήτη ελληνικό έδαφος και αυτές το αποδέχτηκαν. Η επίσημη ένωση του νησιού με την Ελλάδα έγινε την 1^η Δεκεμβρίου του 1913.

Η συνθήκη του Βουκουρεστίου, χωρίς να εκφράζει την ολοκληρωτική δικαίωση, αποτέλεσε γενναίο βήμα για την εκπλήρωση των εθνικών διεκδικήσεων. Με τους Βαλκανικούς πολέμους η επικράτεια του ελληνικού εδάφους και ο πληθυσμός διπλασιάζονται. Η επιφάνεια του ελληνικού κράτους από 63.211 έφτασε τα 120.308 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Οι κάτοικοι της ελληνικής επικράτειας από 2.631.952 αυξήθηκαν σε 4.718.221. Η Ελλάδα απαλλασσόταν από την εδαφική καχεξία, η οποία είχε αναγκαστικά συνυφανθεί στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα με την οικονομική στενότητα, τη στρατιωτική ανεπάρκεια και τη διπλωματική αδυναμία. Στον εθνικό κορμό προστίθενται νέα κέντρα (Θεσ/νίκη, Ιωάννινα, Καβάλα, Μυτιλήνη, Χίος, Ηράκλειο) με εύρωστη οικονομική ζωή και

πνευματική παράδοση. Νέα πλούσια εδάφη, πεδινά και αρδευόμενα, προστίθενται με ποικίλες πλουτοπαραγωγικές πηγές. Πριν η γεωργική οικονομία εξαρτιόταν κυρίως από την παραγωγή της σταφίδας. Τώρα προστίθεται η καπνοκαλλιέργεια του βορρά, η ελαιοπαραγωγή των νησιών, η δασοκομία της Μακεδονίας και η πτηνοτροφία της Ηπείρου. Η αστική τάξη, με την προσάρτηση των νέων οικονομικών κέντρων και τη διάνοιξη νέων επικοινωνιακών οδών με το εσωτερικό των Βαλκανίων, ενδυναμώνεται. Τα νέα μεγέθη και οι νέες δυνατότητες συνέθεταν εικόνα αισιοδοξίας και δύναμης. Και ακόμη, πέρα από τα ποσοτικά δεδομένα, η ομόνοια και η ομοψυχία στο επίπεδο τόσο της ηγεσίας, όσο και του λαού, αποτελούσαν το ασφαλέστερο έρεισμα για την ολοκλήρωση της εσωτερικής ανόρθωσης και την πληρέστερη δικαίωση των εθνικών προσδοκιών.

Βέβαια, παρόλο που είχαν δημιουργηθεί οι καλύτερες προϋποθέσεις για μια μελλοντική ανάπτυξη, δημιουργήθηκαν και κάποια προβλήματα, όπως αυτό της αφομοίωσης των πληθυσμών που κατοικούσαν στις νεοαποκτηθείσες περιοχές. Ενώ η Παλαιά Ελλάδα (Πελοπόννησος, Στερεά Ελλάδα, Εύβοια, Σποράδες, Κυκλάδες) είχε απόλυτη εθνική ομοιογένεια, στις Νέες Χώρες (Ηπειρος, Μακεδονία, Κρήτη) κατοικούσαν και άλλες εθνότητες (Τούρκοι, Βούλγαροι, Αλβανοί, Εβραίοι), οι οποίες παραμένουν επιφυλακτικές απέναντι στο ελληνικό κράτος. Υπάρχει ακόμα και το πρόβλημα της μεγάλης γαιοκτησίας η οποία κυριαρχεί στη Μακεδονία και την Ήπειρο, όπως και στη Θεσσαλία, σε αντίθεση με τη Παλαιά Ελλάδα.

Οπωσδήποτε όμως, η Ελλάδα έγινε υπολογίσιμη δύναμη και η εμπιστοσύνη που ενέπνεε στις αγορές χρήματος και πιστώσεων αυξήθηκε σημαντικά. Η χώρα πλέον ήταν έτοιμη να αφιερωθεί στο δύσκολο έργο της ενσωμάτωσης νέων περιοχών.

Την ευφορία από τις επιτυχίες των Βαλκανικών πολέμων διαδέχτηκε η σκληρότητα που ακολούθησε την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Η Ευρώπη συνασπισμένη σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα, την Τριπλή Συμμαχία (Γερμανία, Αυστροουγγαρία, Ιταλία) και την Τριπλή Συνεννόηση (Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία), οδηγήθηκε το 1914 στη μεγαλύτερη ως τότε πολεμική περιπέτεια. Αν και ο πόλεμος ξεκίνησε από την Ευρώπη, τελικά επεκτάθηκε γεωγραφικά και έγινε παγκόσμιος, καθώς οι αρχικοί αντίπαλοι προσπαθούσαν να προσεταιριστούν τις ουδέτερες χώρες με κάθε δυνατό μέσο και σε κάθε σημείο του πλανήτη. Η αφορμή για τον πόλεμο δόθηκε όταν στις 28 Ιουλίου 1914 ένας σέρβος εθνικιστής δολοφόνησε στο Σεράγεβο τον Αρχιδούκα Φραγκίσκο Φερδινάνδο, διάδοχο του αυστροουγγρικού θρόνου, και η Αυστρία κήρυξε τον πόλεμο στη Σερβία.

Στον αυστροσερβικό πόλεμο αρχικά η Ελλάδα αποφάσισε να παραμείνει ουδέτερη και να σπεύσει να βοηθήσει τη Σερβία μόνο αν της επιτεθεί η Βουλγαρία, όπως είχαν από πριν συμφωνήσει (Σβορώνος Γ. Νίκος, 2007, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο, σ. 120). Όμως μόλις έγινε φανερό ότι ο πόλεμος θα γενικευόταν, ο Βενιζέλος επιζητούσε την ευκαιρία να βγει η Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό της Τριπλής Συνεννόησης που θεωρούσε ότι θα υπερίσχυε στο τέλος του πολέμου. Πεισμένος ότι η Βρετανία θα παρέμενε κυρίαρχη στην Εγγύς Ανατολή, υποστήριζε ότι συνέφερε την Ελλάδα να είναι σύμμαχος της Αντάντ για να εξασφαλίσει την ικανοποίηση των διεκδικήσεών της. Εξάλλου πίστευε ότι με τις χώρες της Αντάντ συνέδεαν την Ελλάδα τόσο ο ναυτικός προσανατολισμός όσο και η πίστη στις ελεύθερες δημοκρατικές αρχές.

Αντίθετα ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, καθώς και ο κυριότερος πολιτικός του σύμβουλος που ήταν ταυτόχρονα Υπουργός Εξωτερικών, Γεώργιος Στρέιτ, αλλά και το Γενικό Επιτελείο Στρατού, πεισμένοι για την τελική νίκη της Γερμανίας και ιδεολογικά προσανατολισμένοι προς το κοινωνικοπολιτικό της σύστημα, υποστήριζαν πολιτική διαρκούς ουδετερότητας, αφού η ευπρόσβλητη από τη θάλασσα Ελλάδα δεν ήταν δυνατό να πάρει το μέρος της Τριπλής Συμμαχίας. Επέμειναν στη θέση αυτή ιδιαίτερα μετά από την πρόσφατη πολεμική περιπέτεια των βαλκανικών πολέμων και την εδαφική επέκτασή της που θεωρούσαν ότι είναι ήδη μεγάλη ικανοποίηση για τη χώρα και θα έπρεπε κατά τη γνώμη τους να αρκεστούν σ' αυτήν. Άλλωστε ο Κωνσταντίνος, παρά τους ισχυρούς δεσμούς που είχε με τη Γερμανία, σε καμία περίπτωση δε θα μπορούσε απροκάλυπτα να προτείνει έξοδο στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων αφού στην ίδια συμμαχία προσχώρησαν σταδιακά η Βουλγαρία και η Οθωμανική αυτοκρατορία, χώρες με τις οποίες η Ελλάδα είχε ανέκαθεν εχθρικές σχέσεις, αφού διεκδικούσαν όμορα εδάφη.

Έτσι προκλήθηκε ισχυρή διαφωνία και ξέσπασε πολιτική κρίση που οδήγησε στην υποβολή παραίτησης της κυβέρνησης Βενιζέλου (25 Αυγούστου 1914), την οποία όμως ο Κωνσταντίνος δεν αποδέχτηκε. Μετά από διαβουλεύσεις με την Αγγλία για συμμετοχή στον πόλεμο με αντάλλαγμα γενναίες εδαφικές παραχωρήσεις στα παράλια της Μικράς Ασίας, ο Βενιζέλος πρότεινε την άμεση έξοδο της χώρας στον πόλεμο και μετά την άρνηση του Κωνσταντίνου, ο πρωθυπουργός παραιτήθηκε για δεύτερη φορά και εγκατέλειψε τη χώρα το Φεβρουάριο του 1915. Από τη στιγμή αυτή άρχισε μία μακριά περίοδος, του «Εθνικού Διχασμού» όπως ονομάστηκε, περίοδος πολιτικής και συνταγματικής ανωμαλίας και περιπετειών που εξέθεσε τη χώρα σε σοβαρούς εξωτερικούς κινδύνους.

Το Μάιο του 1915 κέρδισε ξανά στις εκλογές το κόμμα των Φιλελευθέρων αλλά και πάλι ο Βενιζέλος δεν μπορούσε να εφαρμόσει την πολιτική που επιθυμούσε, αφού έπρεπε να προσυπογράψει τις αποφάσεις του ο βασιλιάς, που αρνούνταν τη συμμετοχή στον πόλεμο. Στις εκλογές του Δεκέμβρη του 1915 οι Φιλελεύθεροι απείχαν και πλέον η ρήξη ανάμεσα στον πρώην πρωθυπουργό και το βασιλιά ήταν αγεφύρωτη. Εκδηλώσεις βίας και φανατισμού δημιούργησαν χάσμα ανάμεσα στις δύο παρατάξεις και κυριάρχησε το μίσος. Όποιος ήταν κατά του πολέμου κινούσε αμέσως την υποψία στους βενιζελικούς ότι ήταν κατά της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Από την άλλη, όποιος ήταν υπέρ του πολέμου προκαλούσε την οργή των αντιβενιζελικών, γιατί υπέσκαπτε τα εθνικά συμφέροντα και επιθυμούσε να μπλέξει τη χώρα σε άσκοπες και μοιραίες περιπέτειες. Έτσι επικράτησε ο διπολισμός και συνέβησαν επεισόδια ακραίας και βίαιης συμπεριφοράς και από τις δύο πλευρές.

Ο Βενιζέλος αντιμετώπιζε με την κατάφορη παραβίαση του Συντάγματος από τη μεριά του βασιλιά που παρενέβαινε στην άσκηση εξωτερικής πολιτικής της χώρας, οδηγήθηκε σε επανάσταση. Τη στάση του ενίσχυαν αφενός οι εκπρόσωποι της Γαλλίας και της Αγγλίας, οι οποίες με τη συγκατάθεση της ελληνικής κυβέρνησης είχαν ήδη αποστείλει στρατεύματα στη Θεσσαλονίκη και αφετέρου συνεργάτες και υποστηρικτές του στη Θεσσαλονίκη που εύλογα ανησυχούσαν για την τύχη των Ελλήνων της Μακεδονίας, σε περίπτωση που εισέβαλαν στην περιοχή βουλγαρικά στρατεύματα.

Πράγματι η κατάληψη του οχυρού Ρούπελ από βουλγαρικές δυνάμεις το Μάιο του 1916 έδωσε το δικαίωμα από τη μια μεριά στο Βενιζέλο να καταγγείλει τον Κωνσταντίνο και την κυβέρνησή του ότι δεν ήταν σε θέση να προστατεύσουν τη χώρα και, από την άλλη, στις κυβερνήσεις της Γαλλίας και της Αγγλίας να παραμερίσουν και τους τελευταίους δισταγμούς τους ως προς τον πειθαναγκασμό της ελληνικής κυβέρνησης να εγκαταλείψει την ουδετερότητα. Έτσι οι στόλοι της Αγγλίας και της Γαλλίας επέβαλαν μερικό αποκλεισμό στα ελληνικά παράλια, ενώ οι εκπρόσωποι των δύο δυνάμεων απαίτησαν από την ελληνική κυβέρνηση την αποστράτευση των ενόπλων δυνάμεων της χώρας, την άμεση αντικατάσταση της φιλοβασιλικής κυβέρνησης, τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη νέων εκλογών.

Η ωμή επέμβαση των ξένων δυνάμεων στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας χρησιμοποιήθηκε από τους εκπροσώπους της Γερμανίας για την περαιτέρω υπονόμευση του κύρους του Βενιζέλου, ενώ η αποστράτευση οδήγησε στη συγκρότηση συνδέσμων επιστράτων με αντιβενιζελικό προσανατολισμό.

Οι εξελίξεις καθώς τελείωνε το καλοκαίρι του 1916 ήταν ραγδαίες. Ισχυρές βουλγαρικές δυνάμεις εισέβαλαν στην Ανατολική Μακεδονία και κατέλαβαν σημαντικό

τιμήμα της περιοχής. Οι βουλγαρικές στρατιωτικές αρχές έσπευσαν να εξαπολύσουν διωγμό εναντίον των Ελλήνων, με σκοπό την εκδίωξη του ελληνικού πληθυσμού.

Έτσι στις 16/29 Αυγούστου 1916 εκδηλώθηκε το αναμενόμενο κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη, με την υποστήριξη του Γάλλου στρατηγού Σαράιγ, αλλά όχι και του Βενιζέλου από την αρχή. Ο Βενιζέλος δίσταζε να ηγηθεί του κινήματος επειδή απέβλεπε στην εθνική ενότητα, προκειμένου να αντιμετωπίσει η χώρα τη βουλγαρική απειλή, αλλά υποχρεώθηκε από τα πράγματα να αναλάβει την ηγεσία του για να επισπεύσει την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Τριπλής Συνεννόησης. Μαζί με το ναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη και τον στρατηγό Παναγιώτη Δαγκλή αποτέλεσαν στις 26 Σεπτεμβρίου την προσωρινή κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας (γνωστή και ως «Τριανδρία»), έχοντας στο πλευρό τους πολλούς στρατιωτικούς κι έτσι οι δύο παρατάξεις διέθεταν πλέον και τους στρατούς τους. Οι βασιλικοί ή αλλιώς αντιβενιζελικοί είχαν τους «Επίστρατους» και οι βενιζελικοί ή αντιβασιλικοί τους «Αμυνίτες». Η χώρα ουσιαστικά ήταν χωρισμένη σε δύο κράτη: την Παλαιά Ελλάδα με έδρα την Αθήνα και αρχηγό τον Κωνσταντίνο, και τις Νέες Χώρες με έδρα τη Θεσσαλονίκη και αρχηγό το Βενιζέλο (Βακαλόπουλος Α. Κωνσταντίνος, 1991, *Νεοελληνική Ιστορία 1204-1940*, Θεσ/νίκη: εκδ. οίκ. Αφών Κυριακίδη, σ. 411).

Παράλληλα η απουσία ομοφωνίας μεταξύ των συμμάχων της Αντάντ έδινε τη δυνατότητα στον Κωνσταντίνο και την κυβέρνησή του να αποδέχονται διάφορα αιτήματά τους και στη συνέχεια να κωλυσιεργούν ή και να αθετούν όσα είχαν υποσχεθεί. Συνέπεια αυτής της τακτικής ήταν τα «Νοεμβριανά» του 1916, αιματηρές συγκρούσεις μεταξύ μονάδων πιστών στην Κυβέρνηση της Αθήνας και αγημάτων που είχαν αποβιβάσει οι Γάλλοι για να παραλάβουν πολεμικό υλικό που είχε συμφωνήσει να παραδώσει η κυβέρνηση. Παρά τη σοβαρότητα της κατάστασης ο Κωνσταντίνος και το άμεσο περιβάλλον του ακολουθούσε πολιτική που οδηγούσε αναπόφευκτα σε εντάσεις. Οι αρχές στην Αθήνα ενθάρρυναν αντισυμμαχικές εκδηλώσεις και συνέχιζαν το διωγμό των βενιζελικών που κορυφώθηκε με την οργάνωση μεγάλης διαδήλωσης τα Χριστούγεννα, κατά την οποία ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών κήρυξε «Ανάθεμα» κατά του Βενιζέλου και τον χαρακτήρισε «προδότη». Η Εκκλησία εξάλλου σε όλη τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού ήταν ένα από τα ισχυρότερα στηρίγματα του βασιλιά. Οι συγκρούσεις αυτές και τα σοβαρότατα έκτροπα καθώς και οι διώξεις που ακολούθησαν εναντίον πολλών βενιζελικών στην ελληνική πρωτεύουσα με πρωταγωνιστές τους αντιβενιζελικούς επίστρατους, είχαν ως συνέπεια τη σκλήρυνση της θέσης της Γαλλίας απέναντι στον Κωνσταντίνο και την εκθρόνισή του.

Την πρωτοβουλία της εκθρόνισης ανέλαβε τελικά η Γαλλία με τη συναίνεση Αγγλίας και της Ιταλίας που είχε προσχωρήσει στην Αντάντ εγκαταλείποντας τις Κεντρικές Δυνάμεις. Στις 29 Μαΐου/11 Ιουνίου 1917, ο Jonpart, ειδικός εκπρόσωπος της Γαλλίας και ύπατος αρμοστής των συμμάχων, επέδωσε στην ελληνική κυβέρνηση τελεσίγραφο με το οποίο απαιτούσε την παραίτηση του Κωνσταντίνου. Άμεσα ο βασιλιάς υπάκουσε και απομακρύνθηκε από το θρόνο της Ελλάδας, χωρίς όμως να παραιτηθεί από τα δικαιώματά του, και την επόμενη μέρα αναγορεύτηκε βασιλιάς της Ελλάδας ο δευτερότοκος γιος του Αλέξανδρος (Βακαλόπουλος Α. Κωνσταντίνος, 1991, *Νεοελληνική Ιστορία 1204-1940*, Θεσ/νίκη: εκδ. οίκ. Αφών Κυριακίδη, σ. 414).

Οι εκπρόσωποι της Γαλλίας και της Αγγλίας έσπευσαν τότε να άρουν τον αποκλεισμό της χώρας και να διευκολύνουν την προώθηση σιτηρών στην Αθήνα. Ακολούθησε ο σχηματισμός κυβέρνησης από το Βενιζέλο που επανέφερε τους βουλευτές από τις τελευταίες εκλογές που είχαν γίνει το Μάρτιο του 1912, και για το λόγο αυτό η βουλή που προέκυψε ονομάστηκε «Βουλή των Λαζάρων», ενώ αμέσως κήρυξε τον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας και των συμμάχων της.

Η Ελλάδα παρέμενε βαθύτατα διχασμένη, ο τόπος δοκιμαζόταν από τα μίσση και τα πάθη των αντικρουόμενων μερίδων και οι ένοπλες δυνάμεις ήταν βαρύτατα τραυματισμένες από την παρατεταμένη κρίση, τις αποστρατείες και τις διώξεις. Κατόρθωσε όμως η κυβέρνηση Βενιζέλου να σχηματίσει από τα συντρίμια του νικηφόρου στρατού των βαλκανικών πολέμων αξιόμαχες μονάδες, οι οποίες διακρίθηκαν στο μακεδονικό μέτωπο, συνέβαλαν αποφασιστικά στη νίκη των Συμμάχων της Αντάντ στη Μακεδονία και αποκατέστησαν το τραυματισμένο κύρος των ενόπλων δυνάμεων της χώρας. Χωρίς τη συμβολή αυτή στα πεδία των μαχών δεν θα ήταν δυνατή η συμμετοχή της Ελλάδας στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, μεταξύ των νικητών, για τη ρύθμιση διαφόρων ζητημάτων ανάμεσα στους δύο εμπόλεμους συνασπισμούς. Στο Συνέδριο Ειρήνης που συγκλήθηκε στο Παρίσι μετά το τέλος του πολέμου, οι νικητές ανέλαβαν να χαράξουν εκ νέου το χάρτη της Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής, με πρωτεργάτες το Γάλλο πρωθυπουργό Κλεμανσό, τον Αμερικανό πρόεδρο Ουίλσον και τον πρωθυπουργό της Βρετανίας Λόιντ Τζορτζ.

Το Δεκέμβριο του 1918 στο Συνέδριο Ειρήνης στο Παρίσι ο Βενιζέλος υπέβαλε τις εθνικές διεκδικήσεις της Ελλάδας που περιελάμβαναν τη Βόρεια Ήπειρο, τη Θράκη, τα παράλια της Μικράς Ασίας και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, στηριγμένος στην εθνολογική σύσταση των πληθυσμών τους. Όμως μετά από πιέσεις των συμμαχικών δυνάμεων δε συμπεριέλαβε στο φάκελο των ελληνικών διεκδικήσεων τον Πόντο και, παρά

τις έντονες διαμαρτυρίες των Ελλήνων του Πόντου, συμφώνησε να παραχωρηθεί η περιοχή στην υπό ίδρυση Αρμενική Δημοκρατία.

Για την ενίσχυση της διαπραγματευτικής θέσης της χώρας ο πρωθυπουργός έθεσε στη διάθεση της Αντάντ δύο από τις τρεις μεραρχίες του Α΄ Σώματος Στρατού, για να λάβουν μέρος στον πόλεμο που διεξαγόταν κατά τους πρώτους μήνες του 1919 στην Ουκρανία κατά των μπολσεβίκων. Η ελληνική συμμετοχή σ' αυτή τη συμμαχική εκστρατεία έστρεψε την οργή των μπολσεβίκων εναντίον των ελληνικών κοινοτήτων της Νότιας Ρωσίας οι οποίες πλήρωσαν βαρύτατο τίμημα, αφού τότε πολλοί Έλληνες έπεσαν θύματα των μπολσεβίκων, ενώ πολύ περισσότεροι κατέφυγαν πρόσφυγες στην Ελλάδα και τον Πόντο.

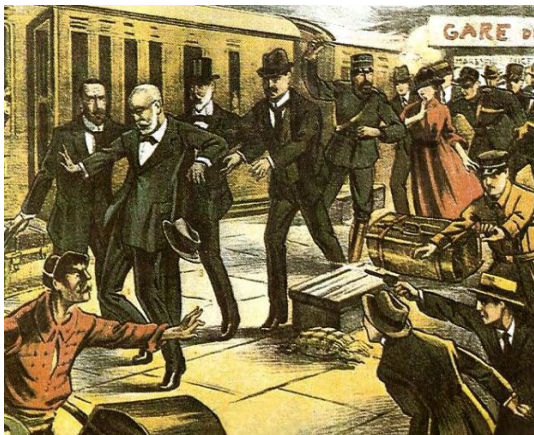
Όμως για την περιοχή της Μικράς Ασίας έμοιαζε να ανατέλλει μια νέα εποχή και φάνηκε ότι οι εθνικές βλέψεις θα γίνονταν πλέον πραγματικότητα. Με τη συμφωνία των συμμάχων ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη στις 2/15 Μαΐου 1919 και σύντομα η ελληνική παρουσία επεκτάθηκε και σε άλλες περιοχές γύρω από την κατεχομένη ζώνη.

Στις 1/14 Νοεμβρίου του 1919 υπογράφηκε η συνθήκη του Νεϊγύ που προέβλεπε την παραχώρηση της Δυτικής Θράκης από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα. Η συνθήκη επιβεβαίωσε την ελληνική κυριαρχία επί των εδαφών μεταξύ του Έβρου και του Νέστου ως τα τουρκοβουλγαρικά σύνορα, αλλά η περιοχή τέθηκε προσωρινά υπό συλλογική συμμαχική κυριαρχία, ώσπου να συναφθεί και ελληνοτουρκική συνθήκη ειρήνης. Στη συνθήκη ήταν συνημμένο το «Σύμφωνο περί αμοιβαίας μεταναστεύσεως μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας», όπου προβλεπόταν η αμοιβαία εθελούσια μετανάστευση και η δυνατότητα ρευστοποίησης των περιουσιακών στοιχείων πριν την αναχώρηση. Κοινή επιδίωξη των κυβερνήσεων και των δύο χωρών ήταν να απαλλαγούν οι χώρες τους από τις αντίστοιχες μειονότητες, ώστε να εκλείψουν στο μέλλον εκατέρωθεν διεκδικήσεις εδαφών στην επικράτειά τους. Έτσι αναχώρησαν από την Ελλάδα περίπου 50.000 Βούλγαροι και από τη Βουλγαρία περίπου 30.000 Έλληνες, γιατί περίπου 20.000 ακόμη Έλληνες είχαν μεταναστεύσει πριν την υπογραφή της συνθήκης.

Στις 27 Ιουλίου / 10 Αυγούστου 1920 υπογράφηκε η Συνθήκη των Σεβρών (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ΄, επιμ. Έφη Αλλαμανή-Κρίστα Παναγιωτοπούλου, σσ.133-134) με την οποία παραχωρήθηκε στην Ελλάδα η Δυτική Θράκη, η Ανατολική (ως έξω από την Κωνσταντινούπολη, στην περιοχή Τσατάλτζας), η Ίμβρος, η Τένεδος και η περιοχή της Σμύρνης που θα βρισκόταν υπό ελληνική διοίκηση και κατοχή για πέντε χρόνια. Ύστερα από την περίοδο αυτή, θα μπορούσαν οι κάτοικοι με δημοψήφισμα να αποφασίσουν την προσάρτηση της περιοχής τους στην Ελλάδα. Η συνθήκη αυτή αποτέλεσε τη μεγαλύτερη

διπλωματική επιτυχία της Ελλάδας και δικαίωσε την τολμηρή πολιτική του Βενιζέλου. Η μικρή Ελλάδα των παραμονών των Βαλκανικών πολέμων γίνεται μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών «η Ελλάδα των δύο Ηπείρων και των πέντε θαλασσών», κι έτσι το όραμα της Μεγάλης Ιδέας φαίνεται να γίνεται απτή πραγματικότητα.

Όμως δύο μέρες μετά την υπογραφή της Συνθήκης κι ενώ ο Βενιζέλος βρισκόταν στο σιδηροδρομικό σταθμό της Λυόν για να επιστρέψει θριαμβευτής στην Ελλάδα, δύο απότακτοι αντιβενιζελικοί αξιωματικοί, ο υποπλοίαρχος Απόστολος Τσερέπης και ο υπολοχαγός μηχανικού Γεώργιος Κυριάκης, επιχειρούν να τον δολοφονήσουν και τελικά τον τραυματίζουν ελαφρά στο χέρι. Ο Εθνικός Διχασμός φαίνεται ότι εξακολουθεί να παρασύρει τους φανατικούς, αφού την επόμενη μέρα της απόπειρας, για να αποδοθούν τα αντίποινα, δολοφονείται στην Αθήνα από βενιζελικούς ο Ίωνας Δραγούμης, που ήταν ένας από τους ηγέτες της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης.

3. Απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου στο σιδηροδρομικό σταθμό της Λυόν.

Η Συνθήκη των Σεβρών στηρίχθηκε σε εύθραυστες ισορροπίες. Στις εκλογές που έγιναν στις 20 Νοέμβρη του 1920, ο Βενιζέλος έχασε ανέλπιστα τις εκλογές, αφού η Ηνωμένη Αντιπολίτευση εκμεταλλευόμενη τις καταστάσεις υποσχέθηκε τον τερματισμό του πολύχρονου πολέμου (από το 1912) και την επιστροφή των στρατιωτών «οίκαδε». Οι ενδοσυμμαχικές διαφωνίες οξύνθηκαν και η Ελλάδα είχε πλέον να αντιμετωπίσει την εχθρική στάση των πρώην συμμάχων της που ξεκάθαρα στράφηκαν εναντίον

του ανεπιθύμητου γι' αυτούς βασιλιά Κωνσταντίνου που είχε επαναφέρει η νέα κυβέρνηση του Δημήτρη Γούναρη με δημοψήφισμα. Η νέα ελληνική κυβέρνηση τούς είχε δώσει το πρόσχημα που επιζητούσαν για να αλλάξουν τη στάση τους και να ευνοήσουν πλέον φανερά την Κεμαλική Τουρκία, που για να εξασφαλίσει τη βοήθειά τους, τους είχε υποσχεθεί να εκμεταλλεύονται ελεύθερα τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της. Έτσι, αβοήθητη από παντού η Ελλάδα και με βαρύτατα οικονομικά προβλήματα που δεν έλυσε ούτε η διχοτόμηση του χαρτονομίσματος, δε μπόρεσε να αποφύγει τη Μικρασιατική Καταστροφή που ακολούθησε τον Αύγουστο του 1922 και ξερίζωσε τον ελληνισμό από τις πατρογονικές εστίες του, όπου είχε μακράιωνη ιστορία. Τα θύματα της καταστροφής άγγιξαν τις 750.000 και θα ήταν πολλά περισσότερα αν δεν υπήρχε διπλωματική παρέμβαση που οδήγησε τελικά στη Σύμβαση της

Λοζάνης. Το σύνορο ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία ορίστηκε να είναι ο Έβρος ποταμός, ενώ από τις προηγούμενες περιοχές που είχαν προσαρτηθεί στην Ελλάδα διατηρήθηκε μόνο η Ίμβρος και η Τένεδος. Ταυτόχρονα στην Ελλάδα έφτασαν περίπου 1.280.000 πρόσφυγες που θα έπρεπε να αποκατασταθούν και να ενσωματωθούν για να μπορέσει η χώρα να ξαναβρεί τους ρυθμούς της. Έτσι, έναν αιώνα περίπου μετά την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό και τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους, η χώρα ήταν αναγκασμένη να κάνει μία νέα αρχή.

2.Η εκπαίδευση στην Ελλάδα κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα

Ήδη από την προεπαναστατική περίοδο υπήρξε αυξημένο ενδιαφέρον για τη μόρφωση και την εκπαίδευση που θα δημιουργούσαν όλες εκείνες τις προϋποθέσεις που θα οδηγούσαν στη δυναμική διεκδίκηση της ανεξαρτησίας του Γένους. Αυτή η πεποίθηση αντικατοπτρίζεται στα «Δίκαια του Ανθρώπου» του Ρήγα Βελεστινλή που υποστηρίζει ότι *«όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξέυρουν γράμματα.... Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη»*. Με την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης βασικό μέλημα των πρωτεργατών της ήταν η οργάνωση της εκπαίδευσης που κρινόταν απαραίτητη για να καταπολεμηθεί ο αναλφαβητισμός που ταλάνιζε τον πληθυσμό και αποτελούσε τροχοπέδη για την προσδοκώμενη ανάπτυξη. Γι' αυτό άρχισαν αμέσως να καταφτάνουν στην επαναστατημένη Ελλάδα λόγιοι και μορφωμένοι για να συνδράμουν στην αναγέννηση του ταπεινωμένου ραγιά, την ανύψωση της πνευματικής στάθμης του λαού και την εκπαιδευτική ανασυγκρότηση της χώρας (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΒ', επιμ. Ελένη Κούκκου, σ. 587).

Το προσωρινό πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 δεν προέβλεπε ειδική οργάνωση για την εκπαίδευση και τα θέματα παιδείας εκχωρήθηκαν στο «Μινιστέριον (Υπουργείο) των Εσωτερικών» που κατέβαλλε φιλότιμες προσπάθειες για τη σύσταση σχολείων και την οργάνωση ενός σχεδίου βασικής παιδείας. Ο Μίνιστρος (Υπουργός) Εσωτερικών Παπαφλέσσας τονίζει: *«Είναι ανάγκη να γίνη αρχή και να συσταθούν σχολεία, όσα και όπως η περίστασις συγχωρεί»*. Τον επόμενο χρόνο η Β' Εθνοσυνέλευση του Άστρους αποφάσισε *«συστηματικώς να οργανισθή η εκπαίδευσις της νεολαίας και να εισαχθή καθ' όλην την Επικράτειαν η αλληλοδιδασκτική μέθοδος από την Διοίκησιν»*. Στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία με την καθοδήγηση του δασκάλου χρησιμοποιούνταν οι καλύτεροι μαθητές (οι πρωτόσχολοι) για να διδάξουν τους υπόλοιπους (οι μαθητές δίδασκαν «αλλήλους»). Η μέθοδος αυτή κρίθηκε ότι ήταν *«αναγκαιότατον και κοινωφελέστατον εις την Ελλάδα, και εν ταυτώ ολιγοδάπανον διά την επικράτειαν, και ανέξοδον διά τον μαθητήν»* (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΒ', επιμ. Ελένη Κούκκου, σ. σ. 587-588).

Με ψήφισμα το Βουλευτικό Σώμα κατάρτισε μία πενταμελή επιτροπή με πρόεδρο τον Άνθιμο Γαζή που αντιμετώπισε συστηματικότερα το θέμα της Παιδείας καθώς καθιέρωσε τρεις βαθμίδες εκπαίδευσης. Στην πρώτη βαθμίδα (*«διά την προκαταρκτικήν και δημώδη αγωγήν»*) οι μαθητές θα διδάσκονταν να διαβάζουν, να γράφουν και να λογαριάζουν. Στη δεύτερη βαθμίδα, που περιελάμβανε τα Λύκεια, ένα στην πρωτεύουσα κάθε επαρχίας, οι μαθητές θα διδάσκονταν αρχαία ελληνικά (*«την προπατορικήν μας γλώσσαν μ' όλη την*

απαιτουμένην γραμματικοκριτικήν εντέλειαν»), λατινικά, γαλλικά, θετικές επιστήμες και φιλοσοφία. Στην τρίτη βαθμίδα προβλεπόταν η ίδρυση πανεπιστημίου με τέσσερις σχολές (θεολογίας, φιλοσοφίας, νομικής και ιατρικής), αλλά η επιτροπή έκρινε ότι οι δυσχερείς συνθήκες της εποχής δεν ήταν ακόμη πρόσφορες για την πραγματοποίηση αυτού του στόχου [Αξίζει, βέβαια να σημειωθεί ότι το 1824 ιδρύθηκε στην αγγλοκρατούμενη Κέρκυρα η Ιόνιος Ακαδημία με τις ίδιες ακριβώς σχολές από τον Αρμοστή Γκίλφορντ]. Την ευθύνη για την οργάνωση της παιδείας το Βουλευτικό Σώμα την ανέθεσε στον «Έφορο της Παιδείας και ηθικής ανατροφής των παιδών». Στη θέση αυτή ως τον ερχομό του Καποδίστρια διέπρεψε ο Γρηγόριος Κωνσταντάς που ανέπτυξε αξιόλογη δραστηριότητα για την ίδρυση και λειτουργία νέων αλληλοδιδασκτικών σχολείων, την εξεύρεση και αμοιβή των δασκάλων, καθώς και την προμήθεια διδακτικών βιβλίων και οργάνων. Κύριο μέλημα του ήταν να εισαχθεί ενιαία μέθοδος διδασκαλίας και «όλως εξαιρέτως της Ελληνικής Γλώσσας» (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΒ΄, επιμ. Ελένη Κούκκου, σ. 588).

Αξιόλογα σχολεία για την εποχή εκείνη υπήρχαν στην Αθήνα, την Τήνο, τη Σίφνο, τη Σάμο, την Πάτμο, την Αίγινα, το Ναύπλιο, την Ύδρα, την Τριπολιτσά, το Άστρος, τη Δημητσάνα, την Πάρο, τη Νάξο, την Καρύταινα και αλλού. Ταυτόχρονα λειτουργούσαν και οργανωμένα σχολεία θηλέων στην Αίγινα, τη Σύρο, το Ναύπλιο, την Αθήνα και την Ύδρα.

Το Σύνταγμα του 1827 έθεσε σε ρεαλιστικότερη βάση το ζήτημα της παιδείας και ψήφισε και θέση Υπουργού Παιδείας.

Όταν τον Ιανουάριο του 1828, έφτασε στην πρωτεύουσα της Ελλάδας, το Ναύπλιο, ο Ιωάννης Καποδίστριας, διπλωμάτης διεθνούς κύρους και εκλεγμένος από την Γ΄ Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας ως Κυβερνήτης με επταετή θητεία, η κατάσταση που κλήθηκε να αντιμετωπίσει ήταν τραγική. Παρά τις τεράστιες δυσκολίες που είχε να ξεπεράσει στην προσπάθειά του να συγκροτήσει κράτος, έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για την οργάνωση της εκπαίδευσης, όπου, με τη συνδρομή του Ανδρέα Μουστοξύδη, δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στη στοιχειώδη και την τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση, γιατί ο Καποδίστριας πίστευε πως μόνο έτσι μπορεί να θεμελιωθεί σωστά το οικοδόμημα της παιδείας.

Πρώτιστο μέλημα ήταν η σύσταση Ορφανοτροφείου στην Αίγινα για τα ορφανά του πολέμου, με ενσωματωμένα τρία αλληλοδιδασκτικά και πολλά χειροτεχνεία: τυπογραφείο, ξυλουργείο, σιδηρουργείο κ.ά. Μέσα στο Ορφανοτροφείο λειτούργησε το 1829 και Πρότυπο Σχολείο απ' όπου θα αποφοιτούσαν δάσκαλοι για τα αλληλοδιδασκτικά. Στην Αίγινα πάλι ιδρύθηκε και Κεντρικό Σχολείο, του οποίου οι απόφοιτοι θα συνέχιζαν ανώτερες σπουδές, κι έτσι το νησί είχε μεταβληθεί σε μια πραγματική «σχολειούπολη» με 1082 μαθητές και

σπουδαστές. Παράλληλα λειτούργησαν Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο στο Ναύπλιο, με ενσωματωμένη σχολή Πυροβολικής και Ευελπίδων, Πρότυπη Γεωργική Σχολή στην Τίρυνθα, Μουσείο Αρχαιοτήτων και Εκκλησιαστική Σχολή στον Πόρο (Βακαλόπουλος Α. Κωνσταντίνος, 1991, *Νεοελληνική Ιστορία 1204-1940*, Θεσ/νίκη: εκδ. οίκ. Αφών Κυριακίδη, σσ. 143-144).

Οι περιστάσεις δεν επέτρεπαν άμεσα την ίδρυση πανεπιστημίου γιατί *«τα οικονομικά ήταν λιγοστά και η έλλειψη διδακτικού προσωπικού παντελής»*. Γι' αυτό το λόγο ο Καποδίστριας έγινε στόχος σκληρής κριτικής και προκάλεσε την αντίδραση των αντιπάλων του που τον κατηγορούσαν ως «φωτοσβέστη» και παράλληλα για συγκεντρωτισμό και υπερβολική αυστηρότητα στην εκπαιδευτική πολιτική. Είναι γεγονός πάντως ότι παρά τις αντιδράσεις, σε ολόκληρη τη χώρα παρατηρείται η αρχή μιας εκπαιδευτικής αναγέννησης και, όπως μας πληροφορεί επίσημη έκθεση του 1831, στη χώρα λειτουργούσαν ήδη 121 επίσημα αλληλοδιδασκτικά σχολεία με 10.000 μαθητές.

Μετά τη δολοφονία του, ο Όθωνας και η Αντιβασιλεία επέβαλαν στη χώρα ένα εκπαιδευτικό σύστημα με έμμεσες ή άμεσες έντονες γερμανικές επιδράσεις και μιμήσεις, χωρίς να συνεκτιμήσουν την ελληνική πραγματικότητα ή τις σχετικές τάσεις που είχαν διαγραφεί τα προηγούμενα χρόνια. Το εκπαιδευτικό οικοδόμημα που προέκυψε από τους νόμους του 1834 (για τα δημοτικά σχολεία), του 1836 (για τη μέση εκπαίδευση) και του 1837 (για το πρώτο πανεπιστήμιο στην Αθήνα), σχεδόν μεταφυτεύτηκε από τη Δυτική Ευρώπη στην Ελλάδα, χωρίς να μελετηθούν πρώτα οι διαφορετικές ανάγκες που χρειαζόταν να καλύψει και οι συγκεκριμένοι στόχοι που καλούνταν να εξυπηρετήσει (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ', επιμ. Αλέξης Δημαράς, σ.484).

Την εποχή εκείνη εδραιώθηκαν αρκετά χαρακτηριστικά του συστήματος που σημάδεψαν την καθημερινή σχολική ζωή ως τις μέρες μας: η συνήθεια να αρχίζει η μέρα με προσευχή, ο χωρισμός του σχολικού έτους σε δύο μεγάλες περιόδους, η στήριξη της βαθμολογίας και σε «πρόχειρα» διαγωνίσματα, το πλήθος και το είδος των βιβλίων που τηρούνται στα σχολεία (απουσιολόγια, μητρώο μαθητών κ.ά.).

Η δομή του εκπαιδευτικού συστήματος περιελάμβανε: α) επτατάξιο Δημοτικό ή του λαού σχολείο, σε κάθε δήμο, β) τριτάξιο Ελληνικό (χρονικά ταυτιζόταν με τις τρεις ανώτερες τάξεις του Δημοτικού, εφόσον εισάγονταν σ' αυτό με εξετάσεις οι ενδιαφερόμενοι, αφού πρώτα τέλειωναν και την τετάρτη τάξη του Δημοτικού), στις έδρες των επαρχιών, γ) τετρατάξιο Γυμνάσιο, στις έδρες των νομών και δ) πανεπιστήμιο, με ελεύθερη είσοδο για τους απόφοιτους Γυμνασίου.

Το νέο σύστημα εγκατέλειψε τις πρακτικές τάσεις που προσπάθησε ο Καποδίστριας να δώσει στην εκπαίδευση και στράφηκε απόλυτα στον κλασικισμό. Ο χαρακτήρας της παρεχόμενης εκπαίδευσης ήταν καθαρά θεωρητικός· είναι χαρακτηριστικό πως τα φιλολογικά μαθήματα καλύπτουν το 53,2% του συνολικού αριθμού των ωρών διδασκαλίας, ενώ τα φυσικομαθηματικά μόλις φτάνουν στο 19,2%. Η υπερβολική αρχαιομάθεια που διαφαινόταν και στο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών (αρχαία ελληνικά από το Δημοτικό, 12 ώρες στο Ελληνικό, 8 ώρες στο Γυμνάσιο) κορυφώνεται το 1856, όταν προβλέπεται ότι *«γραμματική της ελληνικής γλώσσας δια τα δημοτικά σχολεία ορίζεται η της αρχαίας και μόνη»*. Παράλληλα αποκόπηκε εντελώς η επαγγελματική από τη γενική εκπαίδευση και προέκυψαν σημαντικές ελλείψεις στην υλικοτεχνική υποδομή και το εκπαιδευτικό προσωπικό. Ο τεχνικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης παραμελήθηκε, αφού αρχικά διατέθηκαν μόνο οι Κυριακές και οι γιορτές για την πρακτική εξάσκηση. Βέβαια, ύστερα από μακροχρόνια αναμονή, άρχισε να πραγματοποιείται το αίτημα για πανεπιστημιακή παιδεία με την ίδρυση του πρώτου πανεπιστημίου σε ελεύθερο ελληνικό έδαφος. Στις 14 Απριλίου του 1837 ιδρύθηκε το «Πανεπιστήμιον του Όθωνος» που λειτούργησε το 1838 με τέσσερις σχολές: φιλοσοφική, νομική, θεολογική, ιατρική. Το 1864 το Πανεπιστήμιο μετονομάζεται από «Οθώνειον» σε «Εθνικόν».

Τα επόμενα χρόνια το πρακτικό ενδιαφέρον των κυβερνήσεων αφορούσε κυρίως τα δημοτικά σχολεία, αφού στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού της γενικής εκπαίδευσης οι μαθητές των δημοτικών σχολείων αποτελούσαν τη συντριπτική πλειονότητα, περίπου το 90%. Μετά το 1880, οι κυβερνήσεις του Χαρίλαου Τρικούπη και του Θεόδωρου Δεληγιάννη, που εναλλάσσονταν στην εξουσία, στηρίζονταν κυρίως σε συμβούλους-παιδαγωγούς, ειδικευμένους σε θέματα δημοτικής εκπαίδευσης. Η τρικουπική περίοδος παρουσιάζει υψηλότερους ρυθμούς αύξησης του μαθητικού δυναμικού. Αυτή η ταχύτερη πρόοδος των ρυθμών ανάπτυξης της εκπαίδευσης ακολουθούσε τους γενικότερους κοινωνικούς μετασχηματισμούς της περιόδου. Παράλληλα δημιουργήθηκε η ανάγκη να εξυψωθεί η ποιότητα της διδασκαλίας με την ταυτόχρονη βελτίωση του επιπέδου δασκάλων και για το λόγο αυτό η εκπαίδευσή τους συνδυάστηκε με υποτροφίες στο εξωτερικό, για να ενημερωθούν για σύγχρονες παιδαγωγικές μεθόδους.

Το ωρολόγιο πρόγραμμα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση εκσυγχρονίστηκε με μείωση των ωρών διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών, των λατινικών και των θρησκευτικών και αύξηση των φυσικών επιστημών. Πρώτη φορά θεσμοθετήθηκε η διδασκαλία της νέας ελληνικής γλώσσας (της καθαρεύουσας φυσικά) με 14 ώρες την εβδομάδα και προκηρύχτηκε

διαγωνισμός για εκπόνηση διδακτικών βιβλίων. Ακόμα ιδρύθηκαν τεχνικές και επαγγελματικές σχολές, όπως ναυτικές σχολές, γεωργικά σχολεία, σχολή τηλεγραφητών, σχολή πολιτικών μηχανικών και μηχανουργών. Την εποχή εκείνη ψηφίστηκε από την κυβέρνηση Τρικούπη και η επιβολή υψηλών διδάκτρων, που υπήρξε βέβαια παροδική, αλλά δεν παύει να αποτελεί το πρώτο «αστικό» μέτρο που κράτησε μακριά από την εκπαίδευση τα παιδιά των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, χωρίς ευκαιρίες για ανάληψη ανώτερων επαγγελματικών και διοικητικών θέσεων.

Μέχρι τότε μπορεί να γίνονταν πολλές προσπάθειες στα εκπαιδευτικά θέματα αλλά ποτέ δεν αποτελούσε προβληματισμό αν η γλώσσα που χρησιμοποιούνταν στην εκπαίδευση ανταποκρινόταν στους σκοπούς της και αν διευκόλυνε τη μάθηση. Το 1888 εκδίδεται «Το Ταξίδι μου» του Γιάννη Ψυχάρη που αποφαίνεται ότι: *«Γλώσσα και πατρίδα είναι το ίδιο»* και αποτελεί την πρώτη ουσιαστική αμφισβήτηση του παραδοσιακού προσανατολισμού της εκπαίδευσης που δίνει μεγάλη προτεραιότητα στα αρχαιογνωστικά μαθήματα και παραγνωρίζει τις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες. Ως τότε εξακολουθούσε να παραμένει ιδεώδες της ελληνικής παιδείας η μίμηση της αρχαίας Ελλάδας, με την επιστροφή στην αρχαία γλώσσα και τη μελέτη του κλασικού πολιτισμού. Στα σχολεία διδάσκονταν αρχαιοελληνικά κείμενα από το πρωτότυπο με επιμονή στα γραμματικοσυντακτικά φαινόμενα χωρίς να εμβαθύνουν στο πνεύμα και τις ιδέες του συγγραφέα, με αποτέλεσμα οι μαθητές να μην κατανοούν την πολιτισμική ουσία της ελληνικής αρχαιότητας. Οι εκπαιδευτικοί προσπαθούσαν να μεταφέρουν το ιδανικό της κλασικής παιδείας στη νέα γενιά με αυστηρό έλεγχο και αυταρχικές μεθόδους. Η κατάσταση ελάχιστα διέφερε από αυτή που επικρατούσε τα πρώτα χρόνια ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους. Όπως έγραφε ο Δημήτρης Γληνός: *«Τον δίδαξαν [τον λαό] πως για να ζήσει, να γίνει μεγάλος και δοξασμένος σαν τους μεγάλους και δοξασμένους προγόνους του, πρέπει να ξαναζωντανέψει τις φόρμες της ζωής τους. Ανάσταση του αρχαίου πολιτισμού! Στη νεότερη Αθήνα θα ξαναπερπατήσουν πάλι Σωκράτηδες και Πλάτωνα, Φειδίες και Ικτίνοι [...] Αρκεί να ξαναγράψουμε και να μιλήσουμε την αρχαία γλώσσα ...»* (Δημήτρης Γληνός, 1972, *Εκλεκτές σελίδες*, τόμ. Γ', Αθήνα: εκδ. Στοχαστής, σ. 19). Παρόλο που είχαμε φτάσει στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η παιδεία εξακολουθεί να είναι αποσπασμένη από την ελληνική πραγματικότητα και τις πνευματικές ανάγκες του έθνους με χαρακτηριστικά: τον λογιотаτισμό, τον ψευτοκλασικισμό, τις ελλείψεις σχολείων, την έλλειψη πρακτικού προσανατολισμού, την αδυναμία καθιέρωσης λαϊκής παιδείας, και την υποβάθμιση της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών (Φραγκουδάκη Α.,

1977, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι : Άγιοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα: εκδ. Κέδρος, σ. 28).

Παρόλο που τα χρόνια περνούσαν, το βασικότερο πολιτιστικό πρόβλημα που συνέχιζε να ταλανίζει τη χώρα ήταν η αναζήτηση μιας συνολικής εποπτείας του ελληνισμού κατά βάθος και πλάτος που, σύμφωνα με το Νίκο Σβορώνο, είναι πάντοτε παρόν και σύνθετο στο περιεχόμενό του και συγκεκριμενοποιείται όλο και περισσότερο στην πιο απτή και επείγουσα μορφή του, στο γλωσσικό ζήτημα. Η ευρύτερη ιδεολογική ζύμωση που συντελείται στο τέλος του 19^{ου} αιώνα προοιωνίζει τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό, που είναι ένα ευρύτερα εκσυγχρονιστικό κίνημα που εμφανίζεται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και στις αρχές τουλάχιστον είχε έντονα εθνικό χαρακτήρα, με δεδομένο το μεγάλο αριθμό αλύτρωτων Ελλήνων. Την εποχή εκείνη το κίνημα του δημοτικισμού βρίσκει ολοένα και περισσότερους υποστηρικτές και, όπως σημειώνει και ο Νίκος Σβορώνος στο βιβλίο του «Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας», κατάφερε να ενώσει πολλές τάσεις που σε αρκετά σημεία διαφωνούσαν αλλά συνέκλιναν στον προοδευτισμό (*«Το κίνημα του δημοτικισμού, συλλογικό έργο πολλών γενιών και με χαρακτήρα γνήσια ελληνικό, ενώνει από την αρχή όλες τις ανανεωτικές δυνάμεις και περικλείνει δυνάμει όλες τις τάσεις, τις συχνά αντιτιθέμενες, συντηρητικές ή επαναστατικές, της νεοελληνικής σκέψης, που θα αποδεσμευτούν προοδευτικά για να ακολουθήσουν το δικό τους δρόμο. Σημείο εκκίνησης μένει πάντα το εθνικό πρόβλημα»*) (Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο, σ.133).

Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι που οραματίζονταν τη δημιουργία μιας σύγχρονης Ελλάδας μέσα από την αναγέννηση της παιδείας και την καθιέρωση της ζωντανής γλώσσας του λαού, στο κράτος και την εκπαίδευση, συσπειρώθηκαν γύρω από το δημοτικισμό για να πετύχουν την προσδοκώμενη πνευματική αναγέννηση. Το γλωσσικό ζήτημα γίνεται πλέον το κεντρικό ζήτημα της ελληνικής πνευματικής ζωής και αρχίζει η οικοδόμηση ενός πεζού λόγου βασισμένου στη λαϊκή γλώσσα. Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι δίνουν μεγάλη σημασία στο θέμα της γλώσσας, γιατί το θεωρούν πρωταρχικό τόσο για τη μόρφωση του λαού όσο και για τις γενικότερες κοινωνικοπολιτικές αλλαγές και πιστεύουν πως το σχολείο καλείται να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα και να υπηρετήσει τις νέες ανάγκες που διαμορφώνονται. Αρκετοί από αυτούς είχαν ασπαστεί τις σοσιαλιστικές ιδέες, με τις οποίες είχαν έρθει σε επαφή, κυρίως μέσα από τις σπουδές τους στη Γερμανία. Λίγα χρόνια αργότερα, μετά την ανάληψη της εξουσίας από το Βενιζέλο το 1910, θα ενταχθούν στο βενιζελισμό προκειμένου να υποστηρίξουν την υλοποίηση ενός προγράμματος αστικού εκσυγχρονισμού που θα δημιουργούσε τους όρους

για μετέπειτα κοινωνικές αλλαγές (Χρήστος Κάτσικας, & Κώστας Θεριανός, 2007, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2007*, Αθήνα: εκδ. Σαββάλας, σ. 55).

Στο μεταξύ το 1901, ο Πάλλης μεταφράζει τα Ευαγγέλια στη δημοτική γλώσσα και τα δημοσιεύει στην εφημερίδα «Ακρόπολις». Ακολουθούν αντιδράσεις από το Πατριαρχείο και από καθηγητές της Θεολογικής σχολής αλλά και επικριτικά σχόλια κατά των δημοτικιστών από τον Τύπο που ζητούν να απαγορευθεί η μετάφραση Πάλλη. Οι φοιτητές ξεσηκώνονται και με συλλαλητήρια και διαδηλώσεις ζητούν τον αφορισμό των «βεβήλων». Η αναταραχή καταλήγει σε αιματηρά γεγονότα (8 Νοεμβρίου) με νεκρούς και τραυματίες και την παραίτηση της κυβέρνησης Θεοτόκη, αλλά θεωρείται πως τα επεισόδια αυτά, γνωστά ως «Ευαγγελικά», άνοιξαν την πρώτη εποχή του δημοτικισμού.

Το 1902 κυκλοφορεί στην Αθήνα το βιβλίο του Φώτη Φωτιάδη, μεγάλου γιατρού και γνωστού δημοτικιστή από την Κωνσταντινούπολη, «Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις», και τίθεται το θέμα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που συνδέεται για πρώτη φορά με το δημοτικισμό. Σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Δελμούζο, ο Φώτης Φωτιάδης είναι ο πρώτος που «απομόνωσε και μελέτησε ειδικά το γλωσσοεκπαιδευτικό πρόβλημα» και το βιβλίο του αποτέλεσε σταθμό για την προώθηση της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης στα επόμενα χρόνια. Μέχρι τότε πολλοί πρότειναν τη χρήση της δημοτικής γενικά αλλά αυτός συγκεκριμενοποίησε τις προτάσεις του για τη χρήση της δημοτικής στην εκπαίδευση.

Δυο χρόνια μετά τα «Ευαγγελικά», το 1903, νέα επεισόδια ξεσπούν στην Αθήνα, με αφορμή την παράσταση που ανεβάζει το Βασιλικό Θέατρο. Πρόκειται για την τριλογία του Αισχύλου, την «Ορέστεια», μεταφρασμένη στη δημοτική γλώσσα, από τον πανεπιστημιακό καθηγητή ιστορίας Γ. Σωτηριάδη. Μέχρι τότε όλες οι παραστάσεις αρχαίας τραγωδίας του Βασιλικού Θεάτρου δίνονταν στην αρχαία ελληνική γλώσσα, οπότε άμεσα προκλήθηκαν αντιδράσεις με πρωταγωνιστή τον καθηγητή Γ. Μιστριώτη, που ο ίδιος είχε την επίβλεψη μιας ομάδας ερασιτεχνών ηθοποιών – φοιτητών που έδιναν παραστάσεις στα αρχαία ελληνικά. Ακολούθησαν επεισόδια και πάλι με φοιτητές που ξεσηκώθηκαν από τους καθαρουμεσιάνους καθηγητές τους, με ένα νεκρό και τραυματίες. Τα επεισόδια αυτά, γνωστά ως «Ορεστειακά», κλόνισαν την κυβέρνηση Ράλλη, αλλά αποτελούν σταθμό στην εξέλιξη του γλωσσικού ζητήματος, από την άποψη ότι αρχίζει να αποκτά ολοένα και σημαντικότερες κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις.

Ακολουθούν σημαντικές εξελίξεις και το 1904 οργανώνεται στην Αθήνα το «πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον» από τον «Σύλλογον προς Διάδοσιν ωφελίμων

βιβλίων», με πρωτοβουλία του Γεώργιου Δροσίνη και πρόεδρο της οργανωτικής επιτροπής το Δημήτρη Βικέλα. Παράλληλα κυκλοφορεί το περιοδικό «Νουμάς» του Δημήτρη Ταγκόπουλου που αποτελεί για μεγάλο διάστημα όργανο των δημοτικιστών και στο οποίο αρχίζουν να εκδίδουν πολλοί από αυτούς άρθρα τους. Μέσα από το περιοδικό ξεκινάει και ο πρώτος διαγωνισμός για να γραφεί το πρώτο αλφαβητάριο γραμμένο στη δημοτική γλώσσα και μάλιστα με αξιόλογο χρηματικό βραβείο (το βραβείο ήταν 200 δραχμές – την ίδια εποχή το φύλλο του Νουμά κόστιζε 20 λεπτά). Ο λόγος που ο «Νουμάς» προχωρά σε μία τέτοια πρωτοβουλία είναι ότι διαπιστώνει μία μεγάλη αδυναμία του εκπαιδευτικού συστήματος. Ενώ δηλαδή, τα παιδιά στην καθημερινότητά τους μιλούν και κατανοούν μία άλλη γλώσσα, μόλις πηγαίνουν στο σχολείο καλούνται να συλλαβίσουν λέξεις που δεν έχουν ξανακούσει και δεν πρόκειται να χρησιμοποιήσουν στην καθημερινότητά τους. Επιδιώκουν λοιπόν να προσφέρουν στα παιδιά ένα αναγνωστικό εύληπτο, προσιτό, αληθινό κι ευχάριστο, αλλά και οι πέντε προτάσεις που κατατέθηκαν είχαν σοβαρές αδυναμίες κι έτσι η κίνηση αυτή τελικά δεν καρποφόρησε (Δημαράς Αλέξης, *Το αλφαβητάρι με τον Ήλιο*, ανατύπωση 1997, Σειρά: Νέα ελληνική βιβλιοθήκη, Αθήνα: εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, επιμ. Δημαράς σ. 83).

Το 1905 ήταν η χρονιά που έγινε η πρώτη συντονισμένη και συλλογική προσπάθεια για την προώθηση της δημοτικής γλώσσας που ταυτίστηκε με την εθνική γλώσσα. Ορισμένοι διανοούμενοι ένωσαν τις δυνάμεις τους δείχνοντας έμπρακτα το ενδιαφέρον τους για την ελληνική γλώσσα και συμμετείχαν στην ίδρυση της «Εθνικής Γλώσσας» που ιδρύθηκε στην Αθήνα «με σκοπό να βοηθήσει τη μελέτη, το ξάπλωμα και το μεταχείρισμα της ζωντανής ελληνικής γλώσσας». Συμμετείχαν ο Ίωνας Δραγούμης, ο Μ.Τσιριμώκος, ο Α. Καρκαβίτσας, ο Κ. Χατζόπουλος, ο Ι. Κονδυλάκης, ο Λ. Πορφύρας, ο Δ. Πετροκόκκινος κ.ά., αλλά επειδή υπήρξε ολιγάριθμη (περίπου 25 μέλη), σε ένα χρόνο διαλύθηκε..

Το 1907 ο Γ. Σκληρός δημοσιεύει το βιβλίο του «Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα» με το οποίο προσπαθεί να προσανατολίσει τους νέους στα προβλήματα της ελληνικής φυλής και να προσδιορίσει τις βασικές αρχές πάνω στις οποίες θα έπρεπε να στηριχτεί η δημιουργία ενός ισχυρού νεοελληνικού πολιτισμού. Την ίδια χρονιά ο Γ. Παπασωτηρίου εκδίδει το έργο «Τι θα εκέρδιζεν η κοινωνία αν ήσαν καλύτερα τα δημοτικά σχολεία» και ο προβληματισμός πλέον επικεντρώνεται στη βασική εκπαίδευση για να τεθούν τα θεμέλια μιας γενικής κοινωνικής αναδιάρθρωσης.

Η σημαντικότερη όμως τομή συνέβη το 1908, όταν ο νεοφερμένος από τη Γερμανία Αλέξανδρος Δελμούζος εφάρμοσε με επιτυχία στο «Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο» στο Βόλο καινούρια συστήματα, στα οποία κέντρο της αγωγής δεν ήταν ο αρχαίος αλλά ο

νεότερος ελληνισμός με τη διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας, και σκοπός, η προετοιμασία

4. Ο Αλέξανδρος Δελμούζος.

για τη ζωή και όχι για ανώτερες σπουδές. Στο πειραματικό αυτό εκπαιδευτικό ίδρυμα εφαρμόζονταν νέες μέθοδοι αγωγής, διαφοροποιημένο πρόγραμμα μαθημάτων, έμπαιναν νέοι διδακτικοί στόχοι με βάση τις αρχές του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και αντικείμενο το νεοελληνικό πολιτισμό. Οι καινοτομίες που εισήγαγε και η παρέκκλισή του από τα καθιερωμένα προκάλεσαν σειρά διαμαρτυριών και αντιδράσεων, που οδήγησαν στην απότομη διακοπή της λειτουργίας του σχολείου, το Μάρτιο του 1911. Ο Δελμούζος μαζί με καθηγητές του Ανώτερου Παρθεναγωγείου αλλά και

μέλη του Εργατικού κέντρου του Βόλου, αφού η σύνδεση Παρθεναγωγείου και Εργατικού Κέντρου ήταν

αναγνωρισμένη, δικάστηκε για παραβάσεις κατά της επίσημης θρησκείας, της γλώσσας και της δημόσιας τάξης και τελικά αθώωθηκε από το Εφετείο του Ναυπλίου το 1914 (Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, 1989, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τόμ. 1ος, Αθήνα: εκδ. ΙΑΕΝ, σσ. 110-111).

Στο ίδιο προοδευτικό κλίμα που άρχισε πλέον καθαρά να εμφανίζεται, το 1910 ιδρύθηκε στην Αθήνα ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος», του οποίου τα στελέχη θα έπαιζαν σημαντικό ρόλο σε όλες τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που επιχειρήθηκαν στην εκπαίδευση από τις κυβερνήσεις Βενιζέλου στα επόμενα χρόνια. Σύμφωνα με το καταστατικό του, σκοπός του ήταν «να ιδρύσει ένα Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο στην Αθήνα και να βοηθήσει να αναμορφωθεί, με τον καιρό, η ελληνική εκπαίδευση» (Αλέξης Δημαράς, 2003, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Τεκμήρια ιστορίας, τόμος Β':1895-1967, Αθήνα: εκδ. Εστία, σ. 69). Στο σχολείο αυτό θα εφαρμόζονταν νέες διδακτικές μέθοδοι και θα διδασκόταν η δημοτική γλώσσα. Το καταστατικό του υπέγραψαν σημαντικές προσωπικότητες από το χώρο της πολιτικής, της λογοτεχνίας και της επιστήμης, όπως οι: Πέτρος Αποστολίδης (Παύλος Νιρβάνας), Ίωνας Δραγούμης, Νίκος Καζαντζάκης, Ανδρέας Καρκαβίτσας, Αριστοτέλης Κουρτίδης, Λορέντζος Μαβίλης, Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Δημήτριος Ι. Σαράτσης, Κωνσταντίνος Δ. Τριανταφυλλόπουλος (Αλέξης Δημαράς, 2003, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Τεκμήρια ιστορίας, τόμος Β':1895-1967, Αθήνα: εκδ. Εστία, σ.70). Η απόφαση του Ομίλου να ιδρύσει πρότυπο σχολείο προκάλεσε ανησυχίες και αντιδράσεις στους συντηρητικούς κύκλους του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο γλωσσολόγος καθηγητής Γ.

Χατζιδάκης αναρωτιόταν, σε περίπτωση καθιέρωσης της δημοτικής γλώσσας «...ποία τις θα είναι η σχέση ημών προς την εκκλησίαν, προς την παλαιότεραν φιλολογίαν, προς την νομοθεσίαν και καθόλου προς τα καθεστώτα ημών;» (Αλέξης Δημαράς, 2003, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Τεκμήρια ιστορίας, τόμος Β':1895-1967, Αθήνα: εκδ. Εστία, σ.72). Ο Π. Οικονόμου αναγνώριζε ότι η εκπαίδευση παρουσίαζε «όψιν απηρχαιωμένην», αλλά θεωρούσε ότι οι αλλαγές που ήταν απαραίτητο να γίνουν δεν έπρεπε να συνδέονται με τη γλώσσα και καλούσε τον Όμιλο να «παύση να εγείρη σκάνδαλα δια προκηρύξεων γλωσσικώς αιρετικών» (Αλέξης Δημαράς, 2003, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Τεκμήρια ιστορίας, τόμος Β':1895-1967, Αθήνα: εκδ. Εστία, σσ. 73-74).

Βέβαια παρά τις αντιδράσεις, τα μέλη του Ομίλου αυξάνονταν και το 1912 έφτασαν τα 650, που επικέντρωσαν την προσπάθειά τους στην έκδοση του Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου (Ιανουάριος 1911), το οποίο προωθούσε τις αρχές του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και δημοσίευε μελέτες και άρθρα πάνω σε γλωσσικά και παιδαγωγικά θέματα, με τη γλωσσική εποπτεία του Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Με τη δράση τους, προσπαθούσαν να κινητοποιήσουν τον πνευματικό και εκπαιδευτικό κόσμο και να πείσουν τους κυβερνώντες για την ανάγκη να γίνουν ριζικές αλλαγές στην εκπαίδευση, από τις οποίες εξαρτιόταν η πρόοδος του έθνους. Πρόβαλαν το αίτημα η παιδεία να θεμελιωθεί πάνω «στο γνήσιο νεοελληνικό κόσμο, δηλαδή στη ζωντανή γλώσσα, τη λαϊκή παράδοση (δημοτικά τραγούδια, παραμύθια, θρύλους, παροιμίες, νεοελληνικά ήθη και έθιμα, ποικίλους τρόπους ζωής, φανερώματα τέχνης) και τη δημιουργική λογοτεχνία» και να εμπλουτιστεί με «κάθε πραγματική, ηθική και πνευματική κατάκτηση του σημερινού πολιτισμού» (Αλέξης Δημαράς, 1994, *Εκπαιδευτικός Όμιλος. Κατάλογος μελών 1910-1927. Σύνοψη-Περιγραφή-Εκτιμήσεις*, Αθήνα: εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ίδρυτής: Σχολή Μωραΐτη, σ. 16). Υιοθετούσαν τις παιδαγωγικές αρχές της Νέας Αγωγής και του Σχολείου Εργασίας που στηρίζονταν στη βιωματική μάθηση, στο σεβασμό της προσωπικότητας και της ατομικότητας του μαθητή και στην ανάπτυξη της αυτενέργειας και της πρωτοβουλίας του. Θεωρούσαν ότι το σχολείο έπρεπε να έχει ένα διπλό στόχο: αφενός την καλλιέργεια κοινωνικών αρετών για τη δημιουργία ενεργών και χρήσιμων πολιτών και αφετέρου την προετοιμασία των μαθητών για την ένταξή τους στην παραγωγική διαδικασία, με την παροχή χρήσιμων για τη ζωή γνώσεων και προσόντων. Ιδιαίτερη έμφαση έδιναν στις θετικές επιστήμες, την επαγγελματική εκπαίδευση και τη βελτίωση της μόρφωσης της Ελληνίδας (Ευάγγελος Σ. Κακούρος, 1926, «Εισαγωγή», στο: G. Kerschensteiner, *Η έννοια της αγωγής του πολίτη*, μτφρ. Ευάγγελος Κακούρος, Αθήνα: εκδ. Αθηνά, σσ. 35-37).

Θα φρόντιζαν ώστε να εκδοθεί πρότυπο αλφαβητάριο, πρότυπα διδακτικά βιβλία και επιμορφωτικά και βοηθητικά βιβλία για το δάσκαλο, έτσι ώστε να καταστεί δυνατό το προσδοκώμενο αποτέλεσμα που θα ήταν η αποφοίτηση παιδιών με αναπτυγμένο χαρακτήρα και νόηση, εφόσον θα κατείχαν επαρκώς *«το όργανο κάθε προόδου, δηλαδή τη μητρική γλώσσα»* (Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, 1956, Αθήνα: εκδ. Εστία, επιμ. Σ. Λευκοπαρίδης, σσ. 303-317). Ο Όμιλος προκήρυξε ανοιχτό διαγωνισμό για τη σύνταξη πρότυπου αλφαβηταρίου γραμμένου στην κοινή ομιλουμένη, χωρίς διαλεκτικά στοιχεία, και με περιεχόμενο που θα χαρακτηρίζεται από ενότητα και νόημα και θα προκαλεί το ενδιαφέρον των παιδιών. Όμως το 1914 ανακοινώθηκε ότι κανένα από τα εννιά αλφαβητάρια που είχαν υποβληθεί δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις και δεν κρίθηκε άξιο να βραβευτεί και να τυπωθεί κι έτσι κυκλοφόρησε μόνο ένα αναγνωστικό περισσότερο απλοποιημένο και κατανοητό από τα μικρά παιδιά (Δημαράς Αλέξης, *Το αλφαβητάρι με τον Ήλιο*, ανατύπωση 1997, Σειρά: Νέα ελληνική βιβλιοθήκη, Αθήνα: εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, επιμ. Δημαράς σ. κ'). Είναι φανερό πως οι πρωτοβουλίες συνεχώς πολλαπλασιάζονται και, ακόμα κι όταν δεν καταλήγουν σε κάποιο συγκεκριμένο αποτέλεσμα, προωθούν την αντιμετώπιση των προβλημάτων και των αγκυλώσεων που χαρακτηρίζουν την εκπαίδευση.

Μπορεί ένα μέρος των φοιτητών να επηρεάζονταν από τις καθιερωμένες αντιλήψεις που προωθούνταν από ορισμένους πανεπιστημιακούς και να υποστήριζαν την καθαρεύουσα αλλά υπήρχε και μία ισχυρή ομάδα που διαφωνούσε με το συντηρητισμό και το λογιωτατισμό. Έτσι, την ίδια εποχή στην Αθήνα, η φοιτητική νεολαία που δε συμφωνούσε με το «μιστριωτισμό» που επικρατούσε ως τότε στο πανεπιστήμιο της Αθήνας, αντέδρασε δημιουργώντας το δικό της σωματείο, τη «Φοιτητική Συντροφιά», για να διακηρύξουν την υπεράσπιση της *«ζωντανής γλώσσας»*. Είναι γεγονός ότι ήταν μία πολύ τολμηρή κίνηση, που θα μπορούσε να επιφέρει πολλές και σοβαρές ποινές από το πανεπιστήμιο, όπου φοιτούσαν τα μέλη της, όπως αποπομπή. Αλλά, όπως δήλωναν και με τη διακήρυξή τους τα μέλη της Φοιτητικής Συντροφιάς: *«Νιώσαμε πια πως δίχως ειλικρίνεια δε θα μπορέσουμε να καταφέρουμε τίποτα καλό κι αντρίκειο. Και είδαμε πως δε γίνεται μεγαλύτερη ανειλικρίνεια από το να περιφρονούμε τη γλώσσα της μάνας μας. Είδαμε πως είναι ντροπή να κρυβόμαστε και να ντρεπόμαστε τον εαυτό μας αντί να περηφανευόμαστε. Και ε α υ τ ό ς μας είναι η ζωντανή μας γλώσσα. Γι' αυτό μαζευτήκαμε και αποφασίσαμε να μην το παραδεχόμαστε θεωρητικά μόνο μα να το κάνουμε πράξη»*. Ιδρυτές της «Φοιτητικής Συντροφιάς» ήταν ο Μ. Βατάλας, ο Μ. Κουντουράς και ο Κ. Χαριτάκης. Μέλη της ήταν ο Φ. Δραγούμης, ο Ν. Λαπαθιώτης, ο Β. Ρώτας κ. ά. Όλοι τους δήλωναν ξεκάθαρα πως οργανώθηκαν από την πίστη τους στο

δημοτικισμό και θεωρούν ότι το γλωσσικό είναι ζήτημα πρακτικό, εκπαιδευτικό, κοινωνικό κι εθνικό (Αλέξης Δημαράς, 2003, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Τεκμήρια ιστορίας, τόμος Β':1895-1967, Αθήνα: εκδ. Εστία, σ. 79).

Είναι, λοιπόν, δεδομένο ότι, μετά το κίνημα στο Γουδί, διαμορφώθηκαν νέες συνθήκες που πίεζαν να εφαρμοστούν εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην κατεύθυνση των προδρομικών στοχασμών του Φωτιάδη και των εμπειρικών εφαρμογών του Δελμούζου. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος με τη συνδρομή της νικήτριας αστικής τάξης αναλαμβάνει την αναμορφωτική προσπάθεια να διοργανώσει ένα αστικό φιλελεύθερο κράτος στα πρότυπα της Δύσης και είναι επιτακτικό αίτημα όλων η αναδιάρθρωση και της εκπαίδευσης και η προσαρμογή της στις κοινωνικοοικονομικές ανάγκες του τόπου. Σύμφωνα με έκθεση της εποχής που καταγράφει το μαθητικό δυναμικό, το 1910-1911 οι μαθητές των Δημοτικών Σχολείων ήταν 752.937 (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΕ', επιμ. Αλέξης Δημαράς, σ.492). Όμως δεν υπήρχε ανάλογη δυναμική και στις άλλες βαθμίδες της εκπαίδευσης, αφού για κάθε φοιτητή που πήρε το πτυχίο του το 1910, σύμφωνα με την ίδια έκθεση, αντιστοιχούσαν 11 μαθητές Γυμνασίου, 48 μαθητές Ελληνικού και 502 μαθητές Δημοτικού.

Οι Φιλελεύθεροι εξέφρασαν τη νέα εκπαιδευτική πολιτική που σχεδίαζαν να εφαρμόσουν και στο Σύνταγμα του 1911 για πρώτη φορά αναφέρεται στο άρθρο 16 πως «*Η εκπαίδευσις διατελούσα, υπό την ανωτάτην εποπτεία του κράτους, ενεργείται δαπάνη αυτού. Η στοιχειώδης εκπαίδευσις είναι δι' άπαντας υποχρεωτική παρέχεται δε δωρεάν υπό του κράτους*». Βέβαια παρά τις υψηλές προσδοκίες δεν εφαρμόστηκαν όλες οι εξαγγελίες, αφού στις θυελλώδεις συζητήσεις στην αναθεωρητική βουλή η μεγάλη πλειοψηφία των βουλευτών υποστήριξε την προστασία της καθαρεύουσας με το Σύνταγμα και ο Βενιζέλος ύστερα από πιέσεις που δέχτηκε τόσο από τον πολιτικό κόσμο και τους πανεπιστημιακούς όσο και από την Εκκλησία, δέχτηκε να περιληφθεί στο Σύνταγμα του 1911 το παρακάτω διάταγμα για την επίσημη γλώσσα του κράτους «*Άρθρο 107: Επίσημος γλώσσα του κράτους είναι εκείνη, εις την οποίαν συντάσσονται το πολίτευμα και της ελληνικής νομοθεσίας τα κείμενα. Πάσα προς παραφθοράν ταύτης επέμβασις απαγορεύεται*» (Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση της 28^{ης} Φεβρουαρίου 1911). Έτσι η κυβέρνηση συμπεριέλαβε πρόβλεψη για την προστασία της «εθνικής γλώσσας», δηλαδή της καθαρεύουσας, καθώς και την προστασία των κειμένων της Αγίας Γραφής.

Όμως ο Βενιζέλος απλά συμβιβάστηκε με την κατάσταση και όντας κατά βάθος υπέρμαχος της δημοτικής, αναζητούσε την πρώτη ευκαιρία να διορθώσει τις παραλείψεις του. Ενισχυμένος αμέσως μετά την επιτυχή διεξαγωγή των Βαλκανικών πολέμων, προχωρά και

στην εφαρμογή μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και γι' αυτό το σκοπό κατατέθηκαν στη βουλή το Νοέμβριο του 1913 από τον τότε Υπουργό Παιδείας Ιωάννη Τσιριμώκο νομοσχέδια, τα οποία συνέταξε ο Δημήτρης Γληνός (Σήφης Μπουζάκης, 2002, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα – Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια, Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση*, τόμος Α', εκδ. Gutenberg, Γ' έκδοση επαυξημένη, σσ. 494 – 645). Τα νομοσχέδια του 1913 επισημαίνουν όλα τα υπάρχοντα προβλήματα στην εκπαίδευση και αποτελούν μία ολοκληρωμένη πρόταση για την εκπαιδευτική αναδιοργάνωση «διότι η νέα παιδεία θα αποτελέσει το σταθερόν βάθρον του πολιτισμού της Νέας Ελλάδος» (Σήφης Μπουζάκης, 2002, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα – Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια, Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση*, τόμος Α', εκδ. Gutenberg, Γ' έκδοση επαυξημένη, σ. 495). Προέβλεπαν υποχρεωτική φοίτηση στα νηπιαγωγεία και καθιέρωση υποχρεωτικού, αυτόνομου και εξαιτούς δημοτικού σχολείου. Το κυριότερο όμως ήταν ότι προβλεπόταν για τη μέση εκπαίδευση δύο ανεξάρτητοι τύποι σχολείων: ο πρώτος τύπος θα ήταν το τρίχρονο αστικό σχολείο με τεχνικό και πρακτικό χαρακτήρα όπου θα μπορούσαν να φοιτήσουν χωρίς εξετάσεις οι απόφοιτοι του δημοτικού σχολείου. Οι απόφοιτοι του αστικού σχολείου θα μπορούσαν να εγγραφούν μετά από εισαγωγικές εξετάσεις στο Διδασκαλείο δημοτικής εκπαίδευσης, στη Ναυτική Σχολή Δοκίμων ή σε Εμπορικές Γεωπονικές και άλλες τεχνικοεπαγγελματικές σχολές. Θα είχαν επίσης τη δυνατότητα να μεταπηδήσουν σε μια από τις τρεις τάξεις του Γυμνασίου μετά από κατατακτήριες εξετάσεις. Ο δεύτερος τύπος θα ήταν το εξάχρονο Γυμνάσιο το οποίο θα χωριζόταν σε φιλολογικό και πραγματικό. Οι απόφοιτοι του φιλολογικού τμήματος, θα είχαν δικαίωμα εγγραφής σε μια από τις θεωρητικές σχολές του Πανεπιστημίου (φιλολογία, νομική, θεολογία), ενώ οι απόφοιτοι του πραγματικού τμήματος θα μπορούσαν να εγγραφούν σε μία από τις θετικές σχολές του Πανεπιστημίου (ιατρική, φυσικομαθηματική κλπ.) και με εισαγωγικές εξετάσεις, θα μπορούσαν να εγγραφούν στο Ανώτατο Τεχνικό Εκπαιδευτήριο και στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων.

Επίσης στα νομοσχέδια υπήρχε πρόβλεψη για τη μόρφωση των κοριτσιών, για τη δημιουργία του δεύτερου σχολικού δικτύου, δηλαδή της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης, με σκοπό την προετοιμασία για την κοινωνική και οικονομική ζωή, και για τη σύνδεση του σχολείου με την παραγωγή. Ακόμα προτείνεται η κατάργηση της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών στο δημοτικό σχολείο και η επαρκής διδασκαλία της «νεωτέρας» γλώσσας, δηλαδή της καθαρεύουσας. Παράλληλα γίνεται προσπάθεια για μεταφορά του κέντρου βάρους της διδασκαλίας από τα γλωσσικά μαθήματα στα πρακτικά και τεχνικά, και για

εξασφάλιση κτιριακής υποδομής. Για την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών ψηφίζεται το Β.Δ. 26/8/1914, το οποίο καταργεί τους τρεις βαθμούς των δασκάλων και αναδιαρθρώνει τα Διδασκαλεία.

Τα νομοσχέδια αυτά αποτελούσαν μια ολοκληρωμένη πρόταση για τη θεσμοθέτηση του αστικού σχολείου. Ο Δ. Γληνός στο βιβλίο του «Ένας άταφος νεκρός» γράφει ότι το κεντρικό σημείο της μεταρρύθμισης, το οποίο αποτελεί τη βάση της πυραμίδας είναι το Κοινό Δημοτικό Σχολείο το οποίο «είναι προορισμένο να επαναφέρει την υγείαν εις τον κοινωνικόν οργανισμόν». Τα νομοσχέδια χαρακτηρίστηκαν από τον εισηγητή τους «*ημέρα ελευθερίας για τους δασκάλους*», εφόσον με αυτά επιτυγχάνεται η πνευματική και οικονομική χειραφέτηση του δασκάλου, εφόσον μέχρι τότε «...ο δάσκαλος υπήρξε κι αυτός θύμα δουλείας πνευματικής, δουλείας οικονομικής, δουλείας ηθικής» (Δημήτρης Γληνός, 1925, *Ένας άταφος νεκρός*, Αθήνα: εκδ. Αθηνά σ.139).

Όμως τα νομοσχέδια Τσιριμώκου προκάλεσαν πολλές αντιδράσεις εξαιτίας του νέου πνεύματος που προωθούσαν τόσο από τα φεουδαρχικά κατάλοιπα και τους συντηρητικούς αστούς, όσο και από μερικούς φιλελεύθερους βουλευτές του Βενιζέλου, και δεν προχώρησαν. Η αντίδραση προερχόταν κυρίως από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών η οποία σε υπόμνημά της τόνιζε: «*Δια των νομοσχεδίων καταφέρεται πλήγμα δεινόν κατά της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και της ανθρωπιστικής καθόλου εκπαίδευσως [...] τα αρχαία ελληνικά δεν έχουσιν αξίαν μόνον ένεκα της ανθρωπιστικής μορφώσεως ήν παρέχουσιν, αλλά και διότι αποτελούσι ζων στοιχείον του παρόντος ημών βίου και πολιτισμού. [...] άνευ διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών κινδυνεύει να υποσκαφή αυτή η κρηπίς της εθνικής και θρησκευτικής του ελληνικού λαού διαπαιδαγωγήσεως*» (Αλέξης Δημαράς, 2003, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Τεκμήρια ιστορίας, τόμος Β΄:1895-1967, Αθήνα: εκδ. Εστία, σ. 99). Αντιδράσεις προέβαλε και ο Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος, ο οποίος θεωρούσε ότι με τη μεταρρύθμιση θα δημιουργηθεί «*κατάστασις πολλώ χείρων της σημερινής και ως προς την προπαρασκευήν των νέων δια την ανωτέραν εκπαίδευσιν και ως προς την κατάρτισιν των μελλόντων ν' αποδοθώσιν εις τους κόλπους της κοινωνίας*» (Αλέξης Δημαράς, 2003, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Τεκμήρια ιστορίας, τόμος Β΄:1895-1967, Αθήνα: εκδ. Εστία, σ. 101).

Ο Βενιζέλος μπροστά στο θόρυβο και στις αντιδράσεις φοβήθηκε ότι θα χάσει την υποστήριξη του λαού, αλλά και των συνεργατών του. Έτσι, λοιπόν, υποχώρησε και πάλι αναβάλλοντας την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση «*δι' ευθετώτερον χρόνον*», και σύμφωνα με έκφραση του Γληνού τα νομοσχέδια Τσιριμώκου «*έμειναν έκθετα*» (Τερζής Π. Νίκος, 1993,

Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, Θεσ/νίκη: εκδ. οικ. Αφών Κυριακίδη, σ.147). Τελικά μόνο μέρος των νομοσχεδίων θα ψηφιστεί, και συγκεκριμένα το νομοσχέδιο που αναφερόταν στη Διοίκηση. Παράλληλα έγινε σύνταξη νέων αναλυτικών προγραμμάτων για το δημοτικό σχολείο, έργο του παιδαγωγού Δ.Λάμψα, που περιόρισαν τις ώρες διδασκαλίας των γλωσσικών μαθημάτων και αύξησαν τις ώρες των τεχνικών, ικανοποιώντας έτσι το αίτημα της εποχής. Έτσι χάθηκε μια πρώτη μεγάλη προσπάθεια για την οργάνωση ενός εκπαιδευτικού συστήματος, βασισμένου στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας.

Κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού οι δύο παρατάξεις διαφοροποιήθηκαν και στον τομέα της Παιδείας, με κυρίαρχο ζήτημα το γλωσσικό. Ο Βενιζέλος με την επαναστατική κυβέρνησή του από τη Θεσσαλονίκη ασχολήθηκε και με την εκπαιδευτική και γλωσσική μεταρρύθμιση. Στην προσπάθεια εκσυγχρονισμού του σχολικού συστήματος ελεύθερος πια να εφαρμόσει μία προοδευτική πολιτική, προώθησε τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό και ζητούσε την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο δημοτικό σχολείο και την ανανέωση των διδακτικών μεθόδων και των γνωστικών αντικειμένων, με γνώμονα κυρίως τις ανάγκες των παιδιών. Αντίθετα τα παλαιά κόμματα από την Αθήνα υποστήριζαν τη διατήρηση της καθαρεύουσας και ξεπερασμένες διδακτικές μεθόδους. Και σε άλλα ζητήματα επικρατούσε στασιμότητα, αφού η χώρα βρισκόταν σε αναβρασμό και η εκπαίδευση είχε ολοφάνερα παραμεληθεί.

Μόνο όταν έληξε ο Εθνικός Διχασμός και άρχισε η δεύτερη περίοδος διακυβέρνησης από το Βενιζέλο (1917-1920) γενικεύτηκε σε ολόκληρη τη χώρα η εκπαιδευτική πολιτική της επαναστατικής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης. Ανατέθηκε η οργάνωση της εκπαίδευσης στα τρία βασικά στελέχη του Εκπαιδευτικού Ομίλου, το Δημήτρη Γληνό, το Μανόλη Τριανταφυλλίδη και τον Αλέξανδρο Δελμούζο και υιοθετήθηκαν όλες οι γλωσσικές αρχές που πρόσβευε ο Όμιλος. Οι τρεις τους μέχρι τότε είχαν εργαστεί ατομικά και είχαν αποκομίσει πικρές εμπειρίες και για να μην σπαταληθούν κι άλλες δυνάμεις, αποφάσισαν να συνεργαστούν κι έτσι ίδρυσαν την «Εκπαιδευτική Επιτροπή» με σκοπό *«τη δημιουργία μιας νέας Ελληνικής Παιδείας»*, πιστεύοντας πως *«πραγματική Ελληνική Παιδεία μπορεί να δημιουργηθεί μόνο όταν θεμελιωθεί στην αληθινή γλώσσα, στη ζωντανή παράδοση του έθνους, στη μελέτη του εαυτού μας και στην παιδαγωγική επιστήμη»* (Τερζής Π. Νίκος, 1993, *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*, Θεσ/νίκη: εκδ. οικ. Αφών Κυριακίδη, σ.116). Όταν υπογράφηκε το καταστατικό αυτής της Εκπαιδευτικής Επιτροπής ήταν παρών και ο Ίωνας Δραγούμης μαζί με τους: Δ. Πετροκόκκινο, Ι. Θεοδωρίδη, Γ.

Σωτηριάδη και Μ. Τσιριμώκο, που αντιπροσώπευαν τον Όμιλο. Για να πετύχουν οι τρεις πρωτεργάτες το σκοπό τους δεσμεύτηκαν να μελετήσουν τα ιδιόμορφα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας σε συνδυασμό με την ψυχοσύνθεση των μαθητών τους. Επιπλέον θα επιμόρφωναν τους δασκάλους για να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τα εκάστοτε προβλήματα, χρησιμοποιώντας ως επιμορφωτικά μέσα άρθρα και εκπαιδευτικές διαλέξεις-μαθήματα. Εξάλλου και ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» που είχε ως πρώτιστο στόχο την ίδρυση πρότυπου δημοτικού σχολείου είχε εγκαταλείψει την ιδέα αυτή και είχε περιοριστεί κυρίως στο ζήτημα της γλώσσας, δίνοντας έμφαση στη σύνταξη νέων αναγνωστικών και στην καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στις πρώτες τάξεις του δημοτικού.

Έτσι οι νέες εκπαιδευτικές αντιλήψεις αποτυπώνονται κυρίως στη γενική εισηγητική έκθεση του Δημήτρη Γληνού με βασικό χαρακτηριστικό την κυρίαρχη αστική αντίληψη για την ιδεολογική, κοινωνικοπολιτική, εθνική, πολιτιστική και οικονομική λειτουργία του σχολείου. Στόχος είναι η ριζική ανόρθωση της ελληνικής κοινωνίας και πιστεύεται ότι *«αυτή δεν είναι δυνατόν να συντελεσθή χωρίς να μεταρρυθμιστή και η ελληνική εκπαίδευσις»*. Η βασική αλλαγή που θεσμοθέτησε η μεταρρύθμιση του 1917 αφορά τη γλώσσα του Δημοτικού Σχολείου, ενώ η διάρθρωση παραμένει η ίδια με εκείνη της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του 1913. Συγκεκριμένα επιτεύχθηκαν τα εξής: Με το Ν.Δ. 2585/1917 ή Ν. 1332/1918 καθιερώνεται η δημοτική γλώσσα σ' όλες τις τάξεις του δημοτικού σχολείου, με παράλληλη διδασκαλία της καθαρεύουσας στις δύο τελευταίες τάξεις. Το θαρραλέο αυτό διάταγμα για την εισαγωγή της δημοτικής στα σχολεία, αποτελεί αναμφισβήτητο σταθμό στην ιστορία της ελληνικής Παιδείας. Ο ίδιος ο Βενιζέλος στις 2 Απριλίου του 1918, αναφερόμενος σ' αυτό το διάταγμα θα πει στη Βουλή: *«... Όταν εσηκώθηκα απ' εδώ και έγινα επαναστάτης εναντίον ενός πανίσχυρου Βασιλέως, δια να επιβάλω την πολιτικήν μου, ένα από τα πρώτα τα οποία έκαμα, ήτο να επιβάλω δια νομοθετικού διατάγματος την εισαγωγήν της δημοτικής γλώσσης εις την κατωτέραν εκπαίδευσιν. Τόσην πεποίθησιν είχα ότι είναι και αυτό ένα από τα σοβαρότερα κεφάλαια του προγράμματός μας... ότι αν αυτό το ζήτημα δεν λυθή, είναι αδύνατον η Ελλάς να πάη μπροστά»* (Στεφάνου Σ., 1981, *Ελ. Βενιζέλου - Κείμενα*, Τόμος Α', Αθήνα, σ.1541). Επίσης με το νόμο 2125/1920 το Κράτος αναλαμβάνει όλες τις δαπάνες της στοιχειώδους εκπαίδευσης και με το Ν. 826/1917 η διοίκηση της εκπαίδευσης συμπληρώνεται με το θεσμό των δύο «Ανωτέρων Εποπτών» της Δημοτικής Εκπαίδευσης. Τέλος με το νόμο 2243/1920 ιδρύθηκε στην Αθήνα η Παιδαγωγική Ακαδημία μεταπτυχιακή

σχολή διетуός φοίτησης και σ' αυτήν προσαρτήθηκε με το νόμο 381/1917 το Μαράσλειο Διδασκαλείο, το οποίο θα αποτελούσε το πρότυπο Διδασκαλείο του Κράτους.

Το έργο της Εκπαιδευτικής Επιτροπής εφαρμόστηκε δίνοντας δημοτική γλώσσα, όπως αλφαβητάριο, αναγνωστικά, γραμματική, βοηθητικά βιβλία για τα άλλα μαθήματα και τα διδακτικά των ανώτερων σχολείων αλλά και μία σειρά από παιδικά βιβλία που θα περιείχαν ελληνικά παραμύθια, ελληνικά παιδικά τραγούδια, διηγήματα ιστορικά, μυθολογία, ταξίδια στην Ελλάδα και τον κόσμο. Όλα αυτά τα παιδικά βιβλία θα αναλάμβαναν να τα γράψουν γνωστοί λόγιοι και δάσκαλοι που θα έδιναν έμφαση στα φυσιογνωστικά διηγήματα για να διαβάζονται στο σπίτι από παιδιά κάθε ηλικίας. Επίσης έργα για το παιδικό θέατρο θα αναλάμβαναν να γράψουν μετά από διαγωνισμούς γνωστοί λογοτέχνες (Τερζής Π. Νίκος, 1993, *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*, Θεσ/νίκη: εκδ. οικ. Αφών Κυριακίδη, σ.117).

5. Το Αλφαβητάρι με τον Ήλιο.

Αποτέλεσμα των παραπάνω ζυμώσεων ήταν τη διετία του 1917 - 1919 να κυκλοφορήσουν δέκα νέα αναγνωστικά γραμμένα στη δημοτική, με βάση τη Γραμματική της Νεοελληνικής Γλώσσας του Μ. Τριανταφυλλίδη. Μπορεί και νωρίτερα, το 1914, να είχε κυκλοφορήσει πάλι από την κυβέρνηση του Βενιζέλου, ένα σχετικά απλοποιημένο κρατικό αλφαβητάριο, αλλά αυτή τη φορά η προσπάθεια έγινε πιο οργανωμένα. Συγκεκριμένα το πιο σημαντικό βήμα έγινε με το «Αλφαβητάρι με τον Ήλιο» που γράφτηκε σύμφωνα με το νόμο 1332 του 1918, από τα μέλη μιας συντακτικής επιτροπής (Α. Δελμούζο, Δημοσθένη Ανδρεάδη, Μ. Τριανταφυλλίδη, Παύλο Νιρβάνα, Ζαχαρία Παπαντωνίου · η εικονογράφηση έγινε από τον Κωνσταντίνο Μαλέα) και ήταν για την πρώτη δημοτικού. Χαρακτηρίστηκε ως ένα βιβλίο ευχάριστο, ανάλαφρο, κατάλληλο για την παιδική ηλικία και εύληπτο από τα μικρά παιδιά στα οποία και απευθύνεται. Μέσα από αυτό το αναγνωστικό το παιδί κατανοεί όσα περιγράφονται και τα ταυτίζει με το περιβάλλον που ζει. Έτσι το σχολείο δεν είναι κάτι ξένο για το μαθητή, αλλά μοιάζει πολύ με την καθημερινότητά του και ο δάσκαλος κερδίζει την εμπιστοσύνη του. Με τον τρόπο αυτό η ανάγνωση χάνει το μηχανικό χαρακτήρα που είχε μέχρι τότε. Επίσης ξεχωρίζει το αναγνωστικό «Τα Ψηλά Βουνά» του Ζαχαρία Παπαντωνίου, για την τρίτη τάξη, που είναι και αυτό γραμμένο σύμφωνα με τη Γραμματική της Νεοελληνικής Γλώσσας του Μ. Τριανταφυλλίδη και ακολουθεί το νέο πνεύμα.

6. Τα Ψηλά Βουνά.

Τα νέα βιβλία αποτελούν ορόσημο για την εκπαίδευση, κυρίως για το γεγονός ότι σέβονται αρχικά το νεοελληνικό πολιτισμό και στη συνέχεια και τη νεοελληνική γλώσσα. Είναι τα πρώτα επίσημα εκπαιδευτικά βιβλία του κράτους που είναι γραμμένα στη δημοτική και ξεφεύγουν εντελώς από την αυστηρότητα της καθαρεύουσας. Από την περίοδο εκείνη κι ύστερα τα αναγνωστικά χαρακτηρίζονται από ευχάριστη εικονογράφηση, ζωηρή διήγηση και απεικόνιση της πραγματικότητας (Δημαράς Αλέξης, ανατύπωση 1997, *Το αλφαβητάρι με τον Ήλιο*, Νέα ελληνική βιβλιοθήκη, Αθήνα: εκδ.

Βιβλιοπωλείο της Εστίας, επιμ. Δημαράς, σ. κη'). Επιπλέον τα νέα σχολικά βιβλία που κυκλοφόρησαν και ήταν γραμμένα στη γλώσσα του λαού, είχαν στο κέντρο το παιδί, κυριαρχούνταν από ένα καινούριο αντιαυταρχικό πνεύμα και ήταν απαλλαγμένα από ηθικολογικούς και πατριδολογικούς δογματισμούς, διδακτισμό κ.ά.. Αντίθετα, πρόβαλαν τη συλλογικότητα, την κοινωνικότητα, την τιμιότητα, την εργατικότητα κ.ά.

Ο Νίκος Τερζής υποστηρίζει ότι ο ίδιος ο Βενιζέλος χρηματοδοτούσε τη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με προσωπικές δωρεές και γενικά υπήρξε «το πρώτο κινούν» ακόμα και με συναντήσεις στο Παρίσι με τον Δημήτρη Γληνό, που ήταν και γενικός γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας, για να συζητήσουν για τις δυσχέρειες που αντιμετώπιζε η Εκπαιδευτική Επιτροπή στις εργασίες της αλλά και για να μεσολαβήσει ο ίδιος, ως πρωθυπουργός, για γαλλική εκπαιδευτική αποστολή (Νίκος Τερζής, 1993, *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*, Θεσσαλονίκη: εκδ. οίκος Αφών Κυριακίδη, σ.114). Το εξαιρετικό ενδιαφέρον του Ελευθερίου Βενιζέλου για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση φαίνεται από το ότι ζήτησε να παρευρίσκεται στο πρώτο μάθημα (28 Φεβρουαρίου 1918) που έκαμε ο Δελμούζος, στη σειρά μαθημάτων για τους δημοδιδασκάλους που οργανώθηκαν τότε, με ομιλητές τους ανώτερους επόπτες της δημοτικής εκπαίδευσης, το Δελμούζο και τον Τριανταφυλλίδη. Επίσης ο Παύλος Νιρβάνας διηγείται ότι ο Βενιζέλος ζήτησε να έχει την ευχαρίστηση να είναι ο πρώτος αναγνώστης των νέων αναγνωστικών του δημοτικού σχολείου: «πρέπει να ξέρετε, πρόσθεσε, ότι την εκπαιδευτική μας μεταρρύθμιση τη λογαριάζω σαν το μεγαλύτερο τίτλο της πρωθυπουργίας μου και σαν τη μεγαλύτερη υπηρεσία προς την πατρίδα» (περιοδικό «Νουμάς», τόμ.16, 1919, σ.16).

Οι αλλαγές που προωθούνταν από τη μεταρρύθμιση του 1917 και τα νέα βιβλία που κυκλοφόρησαν λίγο καιρό αργότερα, όπως ήταν φυσικό, προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις. Πολεμήθηκαν σφοδρά από τις συντηρητικές ομάδες που υποστήριζαν τον ψευτοκλασικισμό, με πρωτεργάτη τον καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής της Αθήνας, το Γ. Ν. Χατζιδάκι, που ήταν αυτός που ανέλαβε την υπεράσπιση της καθαρεύουσας μετά το θάνατο του Μιστριώτη το 1917. Με το άρθρο του «Γενηθήτω φως – ο μαλλιαρισμός εις τα δημοτικά σχολεία» καταφέρεται ενάντια στο δημοτικισμό που προωθεί η μεταρρύθμιση. Τα επιχειρήματα δεν περιορίζονται σε ζητήματα μόνο γλωσσικά, αλλά επεκτείνονται και σε θέματα θρησκείας, πατριωτισμού και κληρονομιάς των προγόνων. Όλες οι αντιδράσεις αποδεικνύουν για ακόμα μία φορά πως το γλωσσικό ζήτημα έχει έντονο κοινωνικοπολιτικό χαρακτήρα και στην πραγματικότητα αποτελεί το προκάλυμμα. Στην πραγματικότητα οι πολέμοι της δημοτικής γλώσσας αρνούνται τις αλλαγές που συντελούνται σε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο και δε δέχονται τη γενίκευση μιας παιδείας κατανοητής από όλους, που θα προσεγγίσει το παιδί και θα το κάνει να αγαπήσει τη μάθηση. Επιδιώξή τους ήταν η παιδεία να παραμείνει αποκλειστικό προνόμιο των λίγων, «των εκλεκτών», και να διατηρήσει τον ταξικό της χαρακτήρα.

Μέσα σε λίγο καιρό οι πολιτικές ισορροπίες άλλαξαν, το κόμμα των Φιλελευθέρων έχασε και η Ηνωμένη Αντιπολίτευση κέρδισε τις εκλογές στις 20 Νοεμβρίου 1920. Η νέα πολιτική κατάσταση που επιβλήθηκε έδινε προβάδισμα σε κάθε πρόταση ενάντια στα προηγούμενα. Έτσι η μεταρρύθμιση του 1917, με την οποία βέβαια οι αλλαγές που επιχειρήθηκαν αφορούσαν ουσιαστικά μόνο το Δημοτικό, δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί. Η Επιτροπή που ανέλαβε τα εκπαιδευτικά θέματα εξέτασε τη γλωσσική διδασκαλία των δημοτικών σχολείων και σε Έκθεσή της στις 10 Φεβρουαρίου 1921, καταλήγει στο συμπέρασμα πως στα νέα αναγνωστικά που διδάσκονταν στα σχολεία χρησιμοποιείται γλώσσα «μαλλιαρή» και τονίζει πως: «...συνιστώνται λέξεις και τύποι, ους και η αναλφάβητος υπηρέτρια θα απηξίου σήμερα να θέση εις το στόμα αυτής». Όσον αφορά επομένως τη γραμματική, η τελική πρόταση της Επιτροπής είναι: «η τερατώδης αυτή γραμματική πρέπει να καή» (Δημαράς Αλέξης, ανατύπωση 1997, *Το αλφαβητάρι με τον Ήλιο*, Νέα ελληνική βιβλιοθήκη, Αθήνα: εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, επιμ. Δημαράς, σ. 125).

Ο Μ. Τριανταφυλλίδης προσπάθησε να προλάβει το κακό αλλά δεν τα κατάφερε. Σε άρθρο του με τίτλο «Πριν καούν» τον Ιούλιο του 1921, υπερασπίζεται τις κεντρικές ιδέες της μεταρρύθμισης που είχε ηγηθεί και κυρίως τα αναγνωστικά και τη γραμματική. Παρουσιάζει τις παιδαγωγικές και επιστημονικές αρχές που ακολουθήθηκαν στο πρόγραμμά τους και

υποστηρίζει πως τα νέα βιβλία κάλυπταν και τις πνευματικές αλλά και τις ψυχικές ανάγκες των παιδιών. Όμως παρά τις εκκλήσεις του να σεβαστούν την εργασία που είχε γίνει και να διατηρήσει η νέα κυβέρνηση το πρόγραμμα της μεταρρύθμισης του 1917, δεν έγιναν αποδεκτές, όπως ήταν αναμενόμενο, οι προτάσεις του (Δημαράς Αλέξης, ανατύπωση 1997, *Το αλφαβητάρι με τον Ήλιο*, Νέα ελληνική βιβλιοθήκη, Αθήνα: εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, επιμ. Δημαράς, σ. 135).

Τα αποτελέσματα για ακόμα μία φορά δεν ήταν τα προσδοκώμενα. Αν τα νομοσχέδια του 1913 συζητήθηκαν διεξοδικά στη Βουλή αλλά ποτέ δεν ψηφίστηκαν, τα νομοσχέδια του 1917 μπορεί να ψηφίστηκαν αλλά ποτέ δεν εφαρμόστηκαν και η μεταρρύθμιση δεν ολοκληρώθηκε. Ο Αλέξης Δημαράς συμπεραίνει ότι τελικά ... «*Η μεταρρύθμιση δεν έγινε*» αλλά βέβαια δεν μπορεί να παραβλεφθεί ότι κάθε φορά γινόταν ένα βήμα εμπρός. Αυτό συνέβαινε γιατί επικρατούσαν ισχυρές πολιτικές συγκρούσεις γύρω από τα εκπαιδευτικά, που στόχευαν στον έλεγχο του σχολείου και στη διαμόρφωση μιας αντίληψης που θα εξυπηρετούσε κάθε φορά τα συμφέροντα της κυρίαρχης ομάδας. Έτσι και την εποχή που μελετήσαμε, οι συγκρούσεις αφορούσαν τις φιλελεύθερες δυνάμεις του αστισμού και δημοτικισμού με τις συντηρητικές δυνάμεις του ψευτοκλασικισμού.

Συμπερασματικά η προσπάθεια που έγινε κυρίως την πρώτη εικοσαετία του 20^{ου} αιώνα όσον αφορά την πρακτική δραστηριότητα του δημοτικισμού εκδηλώνεται με τη δημιουργία της εταιρίας «Εθνική Γλώσσα» το 1905, του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» το 1910 και της «Φοιτητικής Συντροφιάς», που με το σύνθημα «*εθνική γλώσσα κι εθνική εκπαίδευση*», παίρνουν μέρος στην αναθεωρητική κίνηση του Βενιζέλου κι επιβάλλουν τη μεταρρύθμιση του 1917, που θεμελιώνει τη στοιχειώδη εκπαίδευση στην ομιλούμενη γλώσσα. Η προσωρινή επιβολή της δημοτικής γλώσσας είναι βέβαια μια νίκη, όχι όμως ολοκληρωμένη, γιατί το πρόβλημα λύνεται κυρίως για τη λογοτεχνία, αλλά η καθαρεύουσα μένει ακόμα το επίσημο όργανο του κράτους και της μέσης και ανώτερης εκπαίδευσης. Οι αλλαγές που κάθε φορά γίνονταν ήταν πρόχειρες και αντιδραστικές προς καθετί προηγούμενο. Κάθε φορά που άλλαζε η Κυβέρνηση ή ο Υπουργός Παιδείας προωθούνταν ριζικές αλλαγές σε όλο το εκπαιδευτικό σύστημα, τα βιβλία, ακόμα και τους κανόνες γραμματικής. Δεν υπήρχε μακροπρόθεσμο πρόγραμμα ούτε γίνονταν υπεύθυνοι σχεδιασμοί, με αποτέλεσμα όλα τα δεινά να επηρεάζουν ανεπανόρθωτα τη νέα γενιά και άρα και το μέλλον της χώρας.

3. Η ζωή και το έργο του Ίωνα Δραγούμη.

Ο Ίωνας (Ιων-Ιωάννης) Δραγούμης γεννήθηκε στην Αθήνα στις 2/14 Σεπτεμβρίου 1878. Ήταν γιος του λόγιου, νομικού, πολιτικού και μετέπειτα πρωθυπουργού Στέφανου Δραγούμη, με καταγωγή από το Βογατσικό Καστοριάς, και της Ελισάβετ Κοντογιαννάκη, κόρης του Ιωάννη Κοντογιαννάκη, τραπεζίτη και επίτιμου γενικού πρόξενου της Ελλάδας στην Πετρούπολη, η οποία είχε ρωσική καταγωγή από τη μητέρα της. Ήταν το πέμπτο από τα έντεκα παιδιά της οικογένειας και ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής του έλαβε επιμελημένη παιδεία, ήρθε σε επαφή με τη φιλοσοφία και την ιστορία, αποκτώντας όχι μόνο πολιτικές εμπειρίες αλλά κυρίως βάθος και πνευματική ευαισθησία. Σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Βερέμης Θάνος, 1985, *Δραγούμης Ιωάννης ή Ίων*, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, τόμ. 3, Αθήνα: εκδ. Εκδοτική Αθηνών).

Το 1897, κατά τον ατυχή ελληνοτουρκικό πόλεμο, υπηρέτησε εθελοντής στο μηχανικό σώμα και στη συνέχεια συμπλήρωσε τη θητεία του στο πεζικό (ΕΚΕΒΙ). Κατά την εμπειρία του αυτή, διαπίστωσε τις αδυναμίες του κοινωνικοπολιτικού συστήματος της εποχής και ενίσχυσε τη θέλησή του να «δουλέψει για την πατρίδα» (Ίων Δραγούμης, 1975, *Το Μονοπάτι*, Αθήνα: εκδ. Δωδώνη, σ.11).

Από το 1899 μπήκε στο διπλωματικό κλάδο υπηρετώντας στη διπλωματική υπηρεσία του Υπουργείου Εξωτερικών, αρχικά ως ακόλουθος β' τάξεως. Υπηρέτησε από το 1902 ως το 1915 σε διάφορες νευραλγικές θέσεις, υπερασπιζόμενος σθεναρά τα δίκαια του αλύτρωτου ελληνισμού. Η παρουσία του στη γη της Μακεδονίας, που την εποχή εκείνη ανήκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, συνδυάστηκε με τις προσπάθειές του προκειμένου οι Έλληνες να αντιταχθούν στους σχισματικούς Βούλγαρους, γνωστούς ως «κομιτατζήδες», που προσπαθούσαν να εκβουλαρίσουν την περιοχή και γι' αυτό θεωρείται και ένας από τους εμπνευστές και συντονιστές της έναρξης του Μακεδονικού Αγώνα. Αν και πήγε στη Μακεδονία με μοναδική οδηγία από το Υπουργείο Εξωτερικών «να μη γεννά ζητήματα», παίρνοντας μέτρα προφύλαξης και με πολύ μεγάλη μυστικότητα ανέλαβε πολλές πρωτοβουλίες για την ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου στην περιοχή. Στην προσπάθειά του αυτή είχε πάντα την αμέριστη συμπαράσταση όλης της οικογένειάς του και ειδικά του πατέρα του, που ήταν από χρόνια βασικό μέλος της Μακεδονικής Επιτροπής και αυτός που τους ενέπνευσε την αγάπη για τη Μακεδονία. Για τον ίδιο σκοπό συνεργάστηκε και με το γαμπρό του και αγωνιστή Παύλο Μελά, σύζυγο της αδελφής του Ναταλίας, με τον οποίο τον συνέδεε ιδιαίτερη σχέση και μεγάλη αλληλοεκτίμηση. Του γράφει από το Μοναστήρι «καταφεύγω σε σένα γιατί είσαι ο καλλίτερος πατριώτης που είδα στην Ελλάδα» (Δραγούμης

Ίων, 2000, *Τα τετράδια του Ίλιντεν*, εισαγωγή-επιμέλεια-σύνθεση Γιώργος Πετσιβάς, Αθήνα: εκδ. Πετσιβά, σ. 11). Μεταξύ τους όλη η οικογένεια επικοινωνούσαν χρησιμοποιώντας κρυπτογραφική με αλφάβητο που γνώριζαν και κάποιες γυναίκες της οικογένειας, και περιείχε ανάμεικτα ελληνικά και γαλλικά γράμματα. Επιπλέον, για να διατηρηθεί μυστικότητα, χρησιμοποιούσαν και ψευδώνυμα: το ψευδώνυμο του Ίωνα Δραγούμη ήταν «Γιάγκος». Σε όλη τη διάρκεια του αγώνα του για τη Μακεδονία, συνεργάστηκε και με το Γερμανό Καραβαγγέλη, Μητροπολίτη Καστοριάς, τον οποίο εκτιμούσε για την αφοσίωση του στο ελληνικό στοιχείο και τον ξεχώριζε για τον έντιμο αγώνα που έδινε με επιμονή και δυναμισμό από τη θέση του. «*Το πυρ του ανδρός μ' αρέσει*» γράφει στα Τετράδια του Ίλιντεν.

Το 1900 συνάντησε στην Αθήνα τον Μπαρρές, Γάλλο συγγραφέα και πολιτικό, που επηρέασε σημαντικά με τις ιδέες του το νεαρό τότε Ίωνα. Ο Μπαρρές θεωρούσε ότι το άτομο μπορεί να εκφραστεί μόνο όταν ταυτίζεται με τις θρησκευτικές, εθνικές και φυλετικές του παραδόσεις.

Από το Δεκέμβριο του 1902 υπηρέτησε κατόπιν αίτησής του στο Γενικό Προξενείο Μοναστηρίου, ως υποπρόξενος, απ' όπου ασχολήθηκε ενεργά με την οργάνωση των Ελλήνων της περιοχής. Στο Μοναστήρι οργάνωσε την «Τοπική Άμυνα» των Ελλήνων της Μακεδονίας, ένα μυστικό σωματείο ενάντια στους Βούλγαρους κομιτατζήδες που ασκούσαν τρομοκρατία στην περιοχή. Στέλνει πολυάριθμες επιστολές προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών και ενημερώνει τους συναδέλφους του με πολιτική οξυδέρκεια και αντικειμενικά κριτήρια για την κατάσταση που επικρατούσε στο μακεδονικό χώρο (Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, 1987, *Ίων Δραγούμης-Παύλος Γύπαρης*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Μπαρμπουνάκη, σ. 44). Προβαίνει σε αλληπάλληλες εκκλήσεις για την κατάλληλη επάνδρωση των μητροπόλεων, των προξενείων και των σχολείων, και προτείνει διάφορες λύσεις για τη βελτίωση της θέσης του ελληνικού στοιχείου στη Μακεδονία. Είχε από πριν εκτιμήσει ότι σ' εκείνες τις περιοχές ο ελληνισμός διέτρεχε το μεγαλύτερο κίνδυνο και αντιλήφθηκε άμεσα τη σοβαρότητα των πραγμάτων. Ο Δραγούμης αγανακτούσε με την απάθεια της ελληνικής κυβέρνησης για το ότι οι βουλγαρικές συμμορίες ολοένα πλήθαιναν και συγκρούονταν αποφασιστικά τόσο με τους Τούρκους όσο και με τους Έλληνες, προσδοκώντας να προσεταιριστούν τις περιοχές μετά την απελευθέρωσή τους. Στις επιστολές του, κυρίως προς τον πατέρα του, τον Παύλο Μελά και άλλους, αλλά και στο προσωπικό του ημερολόγιο όπου καταγράφει τις σκέψεις του, γίνονται εμφανείς η διορατικότητα και η υπευθυνότητα με την οποία προσέγγιζε την κρισιμότητα εκείνης της περιόδου. Την ίδια εποχή αρχίζει να γράφει το «Μονοπάτι» που είναι το πρωτόλειό του και θα εκδοθεί το 1925, με την επιμέλεια του

αδερφού του, Φίλιππου Δραγούμη, που διαφύλαξε το έργο του και δημοσίευσε μετά τη δολοφονία του ορισμένα από τα ανέκδοτα έργα του. Στη συνέχεια γράφει και το βιβλίο του «Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα» που θα εκδοθεί το 1907.

Στην εποχή αυτή, μετά το καλοκαίρι του 1902, τοποθετείται και η γνωριμία του με τον Περικλή Γιαννόπουλο που θα επιδράσει σημαντικά στη ζωή και στη σκέψη του. Ανάμεσά τους θα αναπτυχθεί σχέση αμοιβαίας εμπιστοσύνης· ο Στέφανος Μπεκατώρος στα σχόλιά του στο Ανθολόγιο του Νουμά που κυκλοφόρησε το 2002, τον χαρακτηρίζει «πνευματικό αδερφό» του Δραγούμη (Δραγούμης Ίων, 2002, *Το ανθολόγιο του Νουμά*, Εισαγωγή-Σχόλια Στέφανος Μπεκατώρος, Αθήνα: εκδ. Εναλλακτικές εκδόσεις, σ.20).

Μετά το 1903 τοποθετήθηκε στην ανατολική Μακεδονία, στο προξενείο των Σερρών, απ' όπου συνεχίζει το έργο του. Σε επιστολή του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών εκφράζει κάποιες προσωπικές κρίσεις, ώστε να παραμείνει η Μακεδονία ελληνική. Διαβλέπει τον κίνδυνο να κατοχυρωθούν περιοχές που φτάνουν ως τον Αλιάκμονα, τη Θεσσαλονίκη και την Αλεξανδρούπολη «*επί τη βάσει της λαλουμένης γλώσσης*» που είναι τα σλάβικα, και γι' αυτό το λόγο πιέζει για τον εξελληνισμό όλων αυτών των περιοχών. Επιμένει και τοποθετείται ξανά στο Μοναστήρι, πιστεύοντας πως εκεί ο ελληνισμός τον έχει μεγαλύτερη ανάγκη. Παράλληλα περιοδεύει στις περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας που βρίσκονται νότια του Μοναστηρίου για να εξακριβώσει την κατάσταση που επικρατούσε από προσωπικές εμπειρίες, συνομιλώντας με κατοίκους και σημαντικούς φορείς της περιοχής. Την ίδια εποχή αρχίζει να γράφει τα κείμενα του βιβλίου του που θα κυκλοφορήσει το 1927 με τίτλο «Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες», όπου για πρώτη φορά θα αναφερθεί στη γνωριμία του με τον ελληνολάτρη ρομαντικό Περικλή Γιαννόπουλο.

Αργότερα, ο Ίωνας Δραγούμης υπηρέτησε στην Ανατολική Ρωμυλία στο προξενείο του Πύργου της Βουλγαρίας και στη Θράκη στο προξενείο της Φιλιπούπολης, όπου γνωρίζεται το 1904 και με τον ποιητή Κώστα Βάρναλη. Την ίδια χρονιά δείχνοντας έμπρακτα το ενδιαφέρον του για την ελληνική γλώσσα συμμετείχε στην ίδρυση της «Εθνικής Γλώσσας», μιας Εταιρίας που ιδρύθηκε στην Αθήνα, με την καθοδήγηση του Φ. Φωτιάδη, «*με σκοπό να βοηθήσει τη μελέτη, το ζάπλωμα και το μεταχείρισμα της ζωντανής ελληνικής γλώσσας*». Η παραμονή του στο χώρο της Μακεδονίας και ο συγχρωτισμός του με απλούς ανθρώπους, τον οδήγησε στην πεποίθηση πως η μεγαλύτερη «πληγή» για το έθνος ήταν η παραμέληση της ελληνικής γλώσσας και η ενίσχυση της βουλγαρικής. Γι' αυτό μαζί με άλλους, κυρίως καλλιτέχνες, οργάνωσαν την εταιρία, η οποία όμως υπήρξε ολιγάριθμη (περίπου 25 μέλη) και γι' αυτό σε ένα χρόνο διαλύθηκε. Ο Ίωνας Δραγούμης υπήρξε από τα

πιο δραστήρια μέλη της μαζί με τους: Μ.Τσιριμώκο, Α. Καρκαβίτσα, Κ. Χατζόπουλο, Ι. Κονδυλάκη, Λ. Πορφύρα, Δ. Πετροκόκκινο κ.ά. Αργότερα, το 1910, οι περισσότεροι απ' αυτούς συμμετείχαν στην οργάνωση του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» (Πάπυρος- Λαρούς- Μπριτάννικα, τόμος 22, σ.133).

7.Ο Παύλος Μελάς.

Ο τίμιος θάνατος του Παύλου Μελά για τη Μακεδονία στις 12 Οκτωβρίου 1904, στο χωριό Στάτιστα (σημερινή ονομασία: Μελάς) του νομού Καστοριάς, τον συγκλόνισε αλλά παρηγορήθηκε με την ελπίδα ότι τουλάχιστον με αυτήν την τραγική αφορμή θα παρακουνηθούν επιτέλους οι Έλληνες και θα ενδιαφερθούν για τη Μακεδονία, την πατρίδα που δεν έζησε βέβαια ο ίδιος, αλλά συνεχώς στο σπίτι του άκουγε να την αναφέρουν και να πονούν γι' αυτήν. Ο Βασίλης Αγοραστός του γράφει στη συλλυπητήρια επιστολή που του στέλνει μετά το τραγικό συμβάν: *«Η μόνη παρηγορία, αδελφέ μου, είναι ότι απέθανεν ο πολύκλαυστος γαμβρός υμών εν τη εκπληρώσει του καθήκοντός του, ως αληθής ήρωας, και ότι το όνομά του θα καταλάβη εν τη ιστορία της πατρίδος του Μεγάλου Αλεξάνδρου μίαν εκ των λαμπροτέρων σελίδων. Έσο γενναίος, ως πάντοτε υπήρξες, προς παρηγορίαν του αγαπητού σου φίλου»* (Μελά Π. Ναταλία-Παύλος Μελάς-Βιογραφία *«Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων»* (από διηγήσεις...), 1992, Αθήνα-Γιάννινα: εκδόσεις Δωδώνη, σ.420).

Χρησιμοποιώντας το φιλολογικό ψευδώνυμο «Ίδας» δημοσιεύει το πιο γνωστό του έργο «Μαρτύρων και ηρώων αίμα», με θέμα το Μακεδονικό Αγώνα και το θάνατο του Παύλου Μελά, που τάραξε συθέμελα την τότε λιμνάζουσα ελληνική κοινωνία και αφύπνισε για κρίσιμα εθνικά θέματα τη νεολαία, που συστρατεύτηκε άμεσα στο σκοπό του. Όμως το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών τον μετέθεσε σε πρεσβεία εκτός Βαλκανίων θεωρώντας τις ιδέες του προκλητικές και επικίνδυνες για τις σχέσεις της χώρας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Είναι αλήθεια ότι ο Δραγούμης δεν ήταν διατεθειμένος να συμβιβαστεί στο θέμα της Μακεδονίας. Από την αρχή απογοητεύτηκε με την κατάσταση που είδε να κυριαρχεί και ακόμα περισσότερο με την επίσημη στάση που διαπίστωσε ότι ακολουθούσε η ελληνική κυβέρνηση. *«Τι χρησιμεύει ένα κράτος ελληνικό, που αντί κάθε άλλης εξωτερική πολιτική διορίζει προξένους στην Ανατολή και πρέσβεις στη Δύση και τους ξεπροβοδίζει με την μονάκριβη ευχή και οδηγία 'προσέχετε να μη γεννάτε ζητήματα'. Αν το κράτος δε νοιώθει τι*

μπορεί και τι πρέπει να κάνει δεν αξίζει να ζη» προβληματιζόταν και αντιδρούσε. «Ζυμωμένος με τα προβλήματα και τους μακροχρόνιους εθνικούς αγώνες δεν διστάζει να στραφεί ακόμη και κατά της επίσημης ελληνικής πολιτικής, η οποία είχε εγκαταλείψει στην τύχη του τον ελληνισμό της Μακεδονίας τηρώντας 'άμογη στάση' στις σχέσεις της με την Τουρκία» (Βακαλόπουλος Α. Κων., 1990, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού-Μακεδονία*, Θεσ/νίκη: εκδοτ. οίκος Αφών Κυριακίδη, σ.421). Σίγουρα η συμπεριφορά του δεν ικανοποιούσε την επίσημη ελληνική κυβέρνηση που θεωρούσε παρακινδυνευμένη τη στάση του, αλλά ενδυνάμωνε όσους αγωνίζονταν και αντιστέκονταν, και το κυριότερο η παρέμβασή του οδηγούσε πολλούς ανυποψίαστους να συνειδητοποιήσουν την κρισιμότητα των καταστάσεων.

Για όσα έζησε στη Μακεδονία ενημέρωνε υπηρεσιακά το Υπουργείο Εξωτερικών, όπως όφειλε, και οι επίσημες εκθέσεις του έχουν πλέον δημοσιοποιηθεί και βρίσκονται στο Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. Παράλληλα όμως ο Δραγούμης κατέγραφε και όλες τις εμπειρίες του σε δικά του προσωπικά τετράδια, που τα έστελνε στον πατέρα του για να ενημερωθεί για την κατάσταση στην πατρίδα του και ο Στέφανος Δραγούμης, μόλις τα παραλάμβανε, ανέθετε στα άλλα του παιδιά να τα καθαρογράψουν. Εξάλλου ο Ίωνας τού έλεγε «*Το τετράδιον παρακαλώ να μοι επιστραφή αφού αναγνωσθή*». Όλα αυτά τα αντίγραφα σώζονται σήμερα στο Αρχείο του Στέφανου Δραγούμη που, όπως και το Αρχείο του Ίωνα Δραγούμη, διαφυλάσσονται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, όπου τα παρέδωσε ο Φίλιππος Δραγούμης. Οι μαρτυρίες που καταγράφονται σ' αυτά τα τετράδια εκδόθηκαν το 2000, από το Γιώργο Πετσίβα, με τον τίτλο «*Τα Τετράδια του Ίλιντεν*» και φωτίζουν τα γεγονότα της περιόδου 1903- 1904.

Ο Δραγούμης, αφού αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Μακεδονία, το 1905 υπηρέτησε

8. Η Πηνελόπη Δέλτα.

στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου ως α' γραμματέας στο Γενικό Προξενείο. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Αλεξάνδρεια γνώρισε από κοντά όλη την εκεί λαμπρή ελληνική κοινότητα και ήρθε σε στενή επαφή και φιλία με το μεγάλο ποιητή Κωνσταντίνο Καβάφη. Εκεί σε μια δεξίωση γνωρίζεται και συνδέεται ερωτικά (ως περίπου το 1908) με την Πηνελόπη Δέλτα, κόρη του μεγαλέμπορου βαμβακιού Εμμανουήλ Μπενάκη,

που αργότερα διετέλεσε και υπουργός της κυβέρνησης Βενιζέλου. Η έλξη μεταξύ τους υπήρξε αστραπιαία. Τα κοινά φιλολογικά ενδιαφέροντα τους και ιδιαίτερα η ταύτισή τους

με τους δημοτικιστές, σε συνδυασμό με την έντονα ρομαντική τους ιδιοσυγκρασία, οδήγησαν γρήγορα στην ανάπτυξη μιας δυνατής ερωτικής σχέσης, η οποία φαίνεται ότι έμεινε ανολοκλήρωτη. Η Πηνελόπη Δέλτα ήταν ήδη παντρεμένη με το Στέφανο Δέλτα (πλούσιο Φαναριώτη και βαμβακέμπορο) και είχε αποκτήσει τρεις κόρες και γι' αυτό η σχέση της με τον Ίωνα υπήρξε απελπισμένη, τραγική και αδιέξοδη, αφού ο σύζυγός της δεν της έδινε διαζύγιο, παρόλο που αυτή αντιμετώπισε πολύ σοβαρά το ενδεχόμενο να εγκαταλείψει την οικογένειά της για το Δραγούμη. Ο έρωτάς τους έγινε γνωστός σε όλη την κοινωνία της εποχής και συζητιόταν για πολλά χρόνια στα σαλόνια της αλεξανδρινής και της αθηναϊκής αριστοκρατίας. Η επιρροή του Δραγούμη ήταν καθοριστική στην προσωπικότητα της Π. Δέλτα και βοήθησε να ξεδιπλωθεί το έμφυτο συγγραφικό της ταλέντο. Την εποχή της γνωριμίας τους συνδέθηκε με τους δημοτικιστές και αλληλογραφούσε μαζί τους, όπως και με το Δραγούμη, έγινε μέλος του «Αδερφάτου της Πόλης» και του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» και επέδειξε αυξημένο ενδιαφέρον για τα εκπαιδευτικά ζητήματα. Τα έργα της, προορισμένα για νέους και παιδιά, ήταν γραμμένα σε απλή δημοτική και τα εμπνεύστηκε από εθνικά ιστορικά θέματα, καταγράφοντας πολύτιμες ιστορικές πηγές και για το Μακεδονικό Αγώνα. Από το 1908 που διέκοψε τη σχέση της με τον Ίωνα, η Π. Δέλτα φορούσε πάντα μαύρα ρούχα «για να θρηνεί τον έρωτά της», μέχρι τη μέρα της αυτοκτονίας της, την 27η Απριλίου 1941, ημέρα που μπήκαν οι Γερμανοί στην Αθήνα. Αν και σταμάτησαν να αλληλογραφούν το 1908, ο Δραγούμης συχνά αναφέρεται στη Δέλτα στα ημερολόγιά του ως «Φίλη» (με φ κεφαλαίο) και φαίνεται ότι παρέμεινε και γι' αυτόν, αν όχι ο μεγαλύτερος, σίγουρα ένας από τους πιο σημαντικούς έρωτες της ζωής του.

Την ίδια χρονιά (το 1905), ο Δραγούμης μετατίθεται στο προξενείο του Δεδέαγατς (Αλεξανδρούπολη), όπου συνεχίζει την οργάνωση των ελληνικών κοινοτήτων και αρχίζει τη συνεργασία του με το «Νουμά», λογοτεχνικό και φιλολογικό περιοδικό του Δημήτριου Ταγκόπουλου. Η εκδοτική πορεία του περιοδικού είναι συνδεδεμένη με τους ιδεολογικούς αγώνες για την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας και τη γενικότερη πνευματική αναβάθμιση του τόπου. Στο «Νουμά» ο Δραγούμης δημοσίευσε, από το 1905 ως το 1912, άρθρα που εξέφραζαν όσα τον απασχολούσαν εκείνη την εποχή. Το πρώτο του κείμενο με τίτλο «Στην Πόλη» δημοσιεύτηκε ως επιφυλλίδα με την υπογραφή «Τοξότης» τον Ιανουάριο του 1905 , ενώ ως τότε ο Δραγούμης δεν είχε εκδώσει ακόμα κανένα έργο του . Το κείμενο αυτό είναι η περιγραφή του ταξιδιού που έκανε για πρώτη φορά στην Πόλη για δύο εβδομάδες τον Ιανουάριο του 1904, ενώ μετέβαινε στον Πύργο της Βουλγαρίας, όπου είχε διορισθεί ως ακόλουθος στο προξενείο. Στο άρθρο του παρουσιάζεται η πικρία του για τη

μοίρα της Πόλης που τη διεκδικούν οι Ρώσοι, αισθάνεται ταπεινωμένος και οργίζεται με την αδιαφορία των «ελεεινών» Ελλήνων που δεν μπορούν να υπερασπιστούν την κληρονομιά τους. Περιδιαβαίνοντας στις εκκλησίες θλίβεται και μπαίνει συγκινημένος στην Αγία Σοφία. Σταδιακά όμως συνειδητοποιεί ότι η ιστορία και η πολιτιστική κληρονομιά βρίσκεται μέσα μας («...η Πόλη είμαι εγώ») και τελικά με αισιοδοξία συμπεραίνει ότι είναι έτοιμος, παραμερίζοντας τους μεγαλοϊδεατισμούς, να μεγαλουργήσει τα επόμενα χρόνια («...για μεγάλα έργα ελληνικά»). Το κείμενο αυτό, επεξεργασμένο, το συμπεριέλαβε ο Δραγούμης στα δύο πρώτα κεφάλαια του κατοπινού του έργου «Όσοι ζωντανού» (1911).

Το καλοκαίρι του 1906 γνωρίζεται με τον Αθανάσιο Σουλιώτη, αξιωματικό του πεζικού, γνωστό με το ψευδώνυμο Νικολαΐδης, που έμεινε ως το τέλος της ζωής του επιστήθιος φίλος του, έχοντας πολλές κοινές πεποιθήσεις και οράματα. Μάλιστα όταν ο Σουλιώτης ίδρυσε τη «Μυστική Οργάνωση Θεσσαλονίκης» ο Δραγούμης συνεργάστηκε μαζί του (Δραγούμης Ίων, 2002 , *Το ανθολόγιο του Νουμά*, Εισαγωγή-Σχόλια Στέφανος Μπεκατώρος, Αθήνα: εκδ. Εναλλακτικές εκδόσεις, σ.244). Τον ίδιο χρόνο εργάζεται στην Κεντρική υπηρεσία του Υπουργείου Εσωτερικών στην Αθήνα. Στο «Νουμά» δημοσιεύεται άρθρο με τίτλο το «Νέο Πνεύμα» του Περικλή Γιαννόπουλου, του οποίου πλέον είναι προσωπικός φίλος και θαυμαστής, και μέσα από το άρθρο διαφαίνεται η σχέση μεγάλης εμπιστοσύνης και αλληλοεκτίμησης που έχει ήδη αναπτυχθεί ανάμεσα στους δύο διανοούμενους. Ο Δραγούμης επισκέπτεται τη Σαμοθράκη και με αφορμή την επίσκεψή του στο νησί αρχίζει να γράφει το ομώνυμο έργο του, όπου αναζητά και πραγματεύεται τα χνάρια του ελληνισμού στην ελληνική ύπαιθρο.

Από το Μάη ως τον Ιούνη του 1907 συμμετέχει ως έφεδρος δεκανέας στα γυμνάσια του ελληνικού στρατού. Μένοντας στην Αθήνα αφιερώνει αρκετό χρόνο στην οικογένειά του και μαζί με την αδερφή του Ναταλία επισκέπτονται την Καστοριά με σκοπό την ανακομιδή των οστών του Παύλου Μελά. Παράλληλα ασχολείται με την έκδοση κάποιων κειμένων και συγκεκριμένα δημοσιεύει πολλά άρθρα στο «Νουμά».

Την περίοδο αυτή στο περιοδικό άνοιξε διάλογος για το σοσιαλισμό, με αφορμή το βιβλίο του Γεώργιου Σκληρού «Το κοινωνικό μας ζήτημα», με το οποίο γινόταν προσπάθεια να εφαρμοστεί η μέθοδος του ιστορικού υλισμού στη μελέτη των ιστορικών πραγμάτων. Τότε ο Αλέξανδρος Δελμούζος με άρθρο του στο «Νουμά», καλεί όλους τους δημοτικιστές να μελετήσουν το βιβλίο του Σκληρού. Έτσι οι δημοτικιστές, από τότε και μετά, χωρίστηκαν σε δύο ομάδες: αυτούς που δέχτηκαν θερμά τις ιδέες του Σκληρού (Δελμούζος, Γιαννιός, Χατζόπουλος, Ζαβιτσιάνος, Βουτιεριδής κ.ά.) και σε αυτούς που τις απέρριψαν και

χαρακτηρίστηκαν «εθνοκεντρικοί», με επικεφαλής το Δραγούμη (Βλαστός, Τσιριμώκος κ.ά.). Στα πλαίσια αυτού του διαλόγου, για πρώτη φορά ο Δραγούμης παρεμβαίνει δημοσιεύοντας το άρθρο του «Το έθνος, οι Τάξεις και ο Ένας», όπου παρουσιάζει τις απόψεις του. Παραδέχεται πως σε κάθε κοινωνία υπάρχουν τάξεις και υποστηρίζει ότι πρέπει να συνεργάζονται αρμονικά, γιατί, αν συγκρούονται, όπως συμβαίνει συχνά, δηλώνεται πως η κοινωνία διαλύεται. Κατηγορεί το Σκληρό πως προνοεί μόνο για μία τάξη, τους προλετάριους, ενώ ο ίδιος φροντίζει για το *salus populi* (τη σωτηρία του λαού) και για όλες ανεξαιρέτως τις τάξεις. Εξαίρει την αξία του έθνους έναντι του κράτους και θεωρεί πως το κράτος οφείλει να νοιάζεται για όλο το έθνος. Όντας ακόμα οπαδός της Μεγάλης Ιδέας, τονίζει ότι στόχος του ελληνικού κράτους πρέπει να είναι η ενσωμάτωση όλων των αλύτρωτων περιοχών. Επομένως, κατακρίνει το Σκληρό που δε νοιάζεται για τα συναισθήματα των αλύτρωτων Ελλήνων και ικανοποιείται με μία «*μικρούτσικη Ελλάδα*», ως τη Θεσσαλία. Βέβαια, παρά τις απόψεις του αυτές όπως παραδέχεται και ο Ν. Γιαννιός «*ο Δραγούμης ήταν ο μόνος που δεχόταν να μπαίνουν και σοσιαλιστικά άρθρα στο «Λαό», πείθοντας και τους άλλους*», δηλαδή στην πρώτη δημοτικιστική πολιτική εφημερίδα που εξέδιδε το «Αδερφάτο της Πόλης» (Ν. Γιαννιός, *Ο Δραγούμης και ο σοσιαλισμός*, εκδ. Νέα Εστία, Τόμ. 29, τευχ.342, σ.260).

Στη συνέχεια το άρθρο του «Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου», που δημοσιεύτηκε στις 21 Απριλίου 1907, είναι η επιστολή που έστειλε στον Κωστή Παλαμά και εκφράζει με ευαισθησία τα σχόλιά του για το ομώνυμο έργο του ποιητή. Άλλωστε με τον Παλαμά τους συνέδεαν οι κοινοί αγώνες για την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας.

Το άρθρο του «Τι είναι το γλωσσικό Ζήτημα» δημοσιεύτηκε στις 16 Δεκεμβρίου 1907 με την υπογραφή «Ίδας» και με ημερομηνία «26 Νοέμβρη 1907», όπου υποστηρίζει ότι το γλωσσικό ζήτημα είναι ζήτημα κοινωνικό και φανερώνεται ο δημοτικισμός του, που όμως δεν είναι καθόλου ακραίος.

«Ο Ευγενικότερος Πολιτισμένος Λαός» που δημοσιεύτηκε στις 23 Δεκεμβρίου 1907, θίγει πολύ συνοπτικά τα θέματα που παρουσίασε αναλυτικότερα στο μεγάλο δοκίμιό του «Ο Ελληνικός Πολιτισμός» το 1914. Με αφορμή τη σύγκριση του χαρακτήρα της γυναίκας από τη Ρωσία και το χαρακτήρα της γυναίκας με καταγωγή από την Ελλάδα, αναδιπλώνει τις ιδιότητες που θαυμάζει στο στιβαρό και μετρημένο χαρακτήρα μιας Ελληνίδας που έχει «*μορφή και όχι απαραίτητα ομορφιά*», και «*καίει όμορφα, σαν λυχνάρι, κι όχι σαν την τρελή τη φωτιά*». Καταθέτει την εμπιστοσύνη του στον ελληνικό λαό που «*από το μικρό ίσαμε το μεγάλο, είναι πολιτισμένος*» και αφομοιώνοντας δημιουργικά τα ξένα στοιχεία, εξακολουθεί

να διατηρεί τα χαρακτηριστικά του. Δηλώνει περήφανος για την καταγωγή του («...περήφανος για τη γενιά μου την ελληνική») και επιρρίπτει ευθύνες σε όσους πιέζουν τα ελληνόπουλα, εκπαιδεύοντάς τα με «...όγκους ανωφέλευτες γνώσεις» και «...αρχαϊόπρεπα βάρη», αντί να ακονίζουν το μυαλό τους και να τα προετοιμάζουν για κινδύνους και πολέμους.

Από την επόμενη χρονιά (1908) αναλαμβάνει γραμματέας α΄ τάξεως στην πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, όπου με τον Σουλιώτη-Νικολαΐδη ιδρύει τη μυστική «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως» με σκοπό τη συνεννόηση όλων των εθνοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για ισοπολιτεία. Ο Σουλιώτης και ο Νικολαΐδης «οραματίσθηκαν τον μετασχηματισμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε μια πολυεθνική ομοσπονδία, όπου η συνεργασία των εθνοτήτων θα εξασφαλιζόταν χάρη στους κοινούς πολιτιστικούς δεσμούς των κατοίκων της Ανατολής» (Βακαλόπουλος Α. Κων., 1991, *Νεοελληνική Ιστορία 1204-1940*, Θεσ/νίκη: εκδ. οίκος Αφών Κυριακίδη, σ.195). Η οργάνωσή τους αυτή είχε σα στόχο να εξοπλίσει τους Έλληνες της Πόλης και να τους συμφιλιώσει με την οθωμανική διοίκηση, σε μια σχέση ισοτιμίας, με κοινό αντίπαλο τους Σλάβους. Ο Ίωνας Δραγούμης πίστευε στη σύμπραξη των Ελλήνων και των Τούρκων για τη δημιουργία Ενιαίου Κράτους στα ευρωπαϊκά πρότυπα και οι απόψεις του κρίνονται αιρετικές ως και επικίνδυνες από την ελληνική κυβέρνηση, που θορυβείται από την ελληνοτουρκική προσέγγιση που προτείνει.

Την ίδια εποχή δημοσίευσε την «Α΄ Προκήρυξη προς τους Σκλαβωμένους και τους Απελευθερωμένους Έλληνες» στο «Νουμά», ενώ ταυτόχρονα στην Πόλη ήρθε σε επαφή με το νεαρό τότε Γεώργιο Παπανδρέου με τον οποίο συζήτησαν για το έθνος και τις ανάγκες του.

Με το Φώτη Φωτιάδη, το μεγάλο γιατρό και δημοτικιστή από την Πόλη, ιδρύει το 1908 την εφημερίδα «Λαός» στην οποία ένα χρόνο μετά θα γίνει διευθυντής ο σοσιαλιστής Νικόλαος Γιαννιός. Από την εποχή αυτή τάσσεται κατά της Μεγάλης Ιδέας καθώς πίστευε σε μία, χωρίς περιορισμούς, εθνική αυτοδιάθεση. Εκδίδει στο «Νουμά» το άρθρο «Κοινωνισμός και Κοινωνιολογία», στα πλαίσια του διαλόγου του με όσους πρέσβευαν σοσιαλιστικές ιδέες. Οι απόψεις που εκφράζει στο άρθρο αυτό, τον ανέδειξαν ως κυρίαρχη μορφή ανάμεσα στους οπαδούς των εθνικιστικών αντιλήψεων.

Το άρθρο του «Η μικρή Πατρίδα» δημοσιεύτηκε σε δύο τεύχη του «Νουμά» στις 11 και 18 Μαΐου 1908, και κυκλοφόρησε ως φυλλάδιο στην Πόλη με τίτλο «Η Μικρή Πατρίδα (Στους σκλαβωμένους και τους ελεύθερους Έλληνες, Β΄ προκήρυξη)». Αναφέρεται στην ιδιαίτερη πατρίδα τού κάθε ανθρώπου και περιγράφει την απλή γεωργοκτηνοτροφική ζωή

στα χωριά με την εύρυθμη λειτουργία τους και τις υγιείς ανθρώπινες σχέσεις που καλύπτουν συναισθηματικά τους κατοίκους τους. Τονίζει ότι η τάση φυγής που έχουν οι νέοι για τις μεγαλουπόλεις είναι μάταιη και κάποτε αποβαίνει και καταστροφική, ενώ αν επέλεγαν την παραμονή στον τόπο τους και αξιοποιούσαν την παραδοσιακή εργασία της οικογένειάς τους θα την εξέλιξαν και θα πρόκοβαν. Έτσι καταλήγει πως το μέλλον της χώρας και η ενδυνάμωση της οικονομίας επιβάλλεται να θεμελιωθεί στο θεσμό των κοινοτήτων που, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, διατήρησε αλώβητα τα εθνικά στοιχεία και θα ήταν ικανός, αν δεν παραμελούνταν από τη βαναροκρατία που ακολούθησε την επανάσταση, να στηρίξει τη συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους.

9. Η Μαρίκα Κοτοπούλη.

Στην προσωπική του ζωή γνωρίζεται με την εξαιρετικά ταλαντούχα ηθοποιό Μαρίκα Κοτοπούλη με την οποία ο φλογερός δεσμός τους διήρκεσε μέχρι το τέλος της ζωής του. Η σχέση τους είχε κάνει αίσθηση στην κοσμική Αθήνα και θεωρήθηκε σκανδαλώδης για τα δεδομένα της εποχής, αφενός γιατί αντιπροσώπευαν δύο διαφορετικούς κοινωνικούς χώρους και γι' αυτό η οικογένεια του Δραγούμη δεν ενέκρινε τη σχέση αυτή, και αφετέρου γιατί το ζευγάρι συζούσε χωρίς την επισημοποίηση ενός γάμου. Η παρουσία της Κοτοπούλη στη ζωή του γι' αρκετούς από τους δικούς του ανθρώπους τον επηρέαζε αρνητικά και τον αποσπούσε από τα πολιτικά που η οικογένειά του θα ήθελε να ακολουθήσει. Εξάλλου η παρουσία μιας «θεατρίνας», και μάλιστα φτωχής, δίπλα του μόνο δυσφήμιση για την εποχή εκείνη ήταν. Ο ίδιος παραδέχεται ότι εξαιτίας αυτής της σχέσης παραμελεί την καριέρα του αλλά αρνείται να συμβιβαστεί με τα στερεότυπα της συντηρητικής κοινωνίας που ζει και συχνά επαναστατεί δηλώνοντας στο ημερολόγιό του πως δε ζει για τους άλλους και πως αυτός θα καθορίζει τους όρους στη ζωή του.

Το 1909 οργανώνει στο Υπουργείο Εξωτερικών το Β' Πολιτικό Τμήμα Ανατολικών Υποθέσεων κι έχει ενεργό συμμετοχή στην προετοιμασία του κινήματος στο Γουδί. Ήταν το πρώτο πρόσωπο που συζητήθηκε στο Στρατιωτικό Σύνδεσμο για να αναλάβει, ως πρωθυπουργός, τις πολιτικές του τύχες (το δεύτερο ήταν ο Δημήτριος Γούναρης), πριν επιλεγεί τελικά ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο ίδιος ο Ίωνας εκείνη την περίοδο βρισκόταν σε πλήρη απομόνωση στο εξωτερικό, όπου εργαζόταν στην πρεσβεία στο Λονδίνο. Βέβαια για μικρό διάστημα την ίδια περίπου εποχή και πριν τον ερχομό του Βενιζέλου, ο πατέρας του

αναλαμβάνει για λίγους μήνες (18 Ιανουαρίου-6 Οκτωβρίου) υπηρεσιακός πρωθυπουργός της χώρας.

Στις 11 Οκτωβρίου του 1909 δημοσιεύεται στο «Νουμά» το άρθρο του «Στρατός και άλλα» που το έγραψε ενώ βρισκόταν στη Ρώμη. Είναι η Γ΄ Προκήρυξη *«προς τους Σκλαβωμένους και τους Αξεσκλάβωτους Έλληνες, γιατί ελεύθεροι Έλληνες δεν υπάρχουν πια ή ακόμη»*, όπως υποστηρίζει στην αρχή του άρθρου του. Το κείμενο αυτό παρουσιάζει όλες τις βασικές του θέσεις και ουσιαστικά εκφράζει το πολιτικό του πρόγραμμα, γι' αυτό και κάθε φορά που χρειάζεται να παρουσιάσει τις θέσεις του (και τις εκπαιδευτικές), σ' αυτό παραπέμπει.

Ο Δραγούμης υπήρξε από τους πρώτους δημοτικιστές και το 1910 συνέπραξε στην ίδρυση του «Εκπαιδευτικού Ομίλου», ενός σωματείου που δημιουργήθηκε *«με σκοπό να ιδρύσει ένα πρότυπο δημοτικό σχολείο στην Αθήνα και να βοηθήσει ν' αναδιαμορφωθεί με τον καιρό η ελληνική εκπαίδευση»*. Από τα 36 ιδρυτικά μέλη που ψήφισαν το καταστατικό, άλλα ήταν πρώην μέλη της «Εθνικής Γλώσσας» και άλλα μέλη της «Κοινωνιολογικής Εταιρίας» (Α. Παπαναστασίου, Κ.Τρανταφυλλόπουλος κ.ά.). Επίσης συμμετείχαν παιδαγωγοί (Φ. Φωτιάδης, Α.Δελμούζος), λογοτέχνες (Ν.Καζαντζάκης - που υπήρξε και προσωπικός φίλος του Ίωνα Δραγούμη, Λ.Μαβίλης κ.ά.) και πολιτευόμενοι. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος όμως δεν πέτυχε τη δημιουργία δημοτικού σχολείου και περιορίστηκε να μελετήσει τα προβλήματα για την αναμόρφωση της ελληνικής παιδείας. Επειδή σταδιακά συμβάδισε, αν και ανεπίσημα, με το κόμμα των Φιλελευθέρων, υπήρξαν διαφωνίες μεταξύ των μελών, με τους πιο συντηρητικούς να αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της παιδείας ως ανεξάρτητο από κάθε πολιτική. Επίσημο Όργανο του Εκπαιδευτικού Ομίλου ήταν η περιοδική τρίμηνη έκδοση «Δελτίον Εκπαιδευτικού Ομίλου», στο οποίο ο Ίωνας Δραγούμης εξέδωσε αρκετά άρθρα.

Στο μεταξύ η κυβέρνηση, ενοχλημένη από τη δραστηριότητά του, τον μεταθέτει διαρκώς, κι έτσι περιοδεύει σε πρεσβείες και Γενικά Προξενεία, όπου υπάρχουν μικρές ή μεγάλες ελληνικές κοινότητες: Πόλη, Σόφια, Βελιγράδι, Βενετία, Βιέννη, Θεσσαλονίκη, και καταλήγει στην κεντρική υπηρεσία του Υπουργείου στην Αθήνα.

Το 1911 γράφει το βιβλίο του «Όσοι ζωντανοί», όπου εξέφρασε το πολιτικό του όραμα, το όραμα του Νέου Ελληνισμού, που ήταν η δημιουργία μιας βαλκανικής ομοσπονδίας Ελλήνων και Τούρκων, που θα αποτελούσε ανάχωμα στην κάθοδο των Σλάβων. Εξάλλου ο ίδιος γνώριζε πόσο επικίνδυνοι ήταν από τον καιρό του Μακεδονικού Αγώνα. Ήταν πεπεισμένος ότι ο ελληνισμός θα μπορούσε να κυριαρχήσει πολιτιστικά στα πλαίσια αυτής της ομοσπονδίας σε ολόκληρη την Ανατολή κι έτσι θα διατηρούσε και θα ανέπτυσσε

όλες τις εστίες του, ενώ συγχρόνως θα ενίσχυε την άμυνα της ομοσπονδίας προς το βορρά. Πίστευε ότι μόνο με τον τρόπο αυτό θα μπορούσε να αποφευχθεί η σύγκρουση με τους Τούρκους και η εθνική εκκαθάριση, που τελικά ακολούθησε. Το βιβλίο του αυτό είναι αφιερωμένο στη μνήμη του φίλου του Περικλή Γιαννόπουλου που είχε τερματίσει τη ζωή του ένα χρόνο νωρίτερα. Ο Δραγούμης που είχε υποψιαστεί το σκοπό του φίλου του να δώσει τέλος στη ζωή του, δεν ξαφνιάστηκε μόλις πληροφορήθηκε την αυτοκτονία του. Στο ημερολόγιό του αναφέρεται στο γεγονός, κι επειδή νιώθει τον κοινό σκοπό που επεδίωκαν, σημειώνει «*Μου φαίνεται πως τώρα που έφυγε εκείνος, είναι ανάγκη να φορτωθώ όλα τα βάρη εκείνου*» (Ιων Δραγούμης, 1988, *Φύλλα Ημερολογίου*, τόμος Δ', 1908-1912, επιμ. Θ. Βερέμης- Γ. Κολιόπουλος, , σσ. 119-122).

Το 1912 οργανώνει το Συνέδριο Πάτμου, όπου διατρανώνεται η θέληση του πληθυσμού για ένωση των Δωδεκανήσων με την Ελλάδα ή για ίδρυση αυτόνομης Πολιτείας. Ο Δραγούμης, χωρίς κυβερνητική εντολή, διατάσσει την κατάληψη του Καστελόριζου από το ελληνικό ναυτικό(!) αλλά τον πρόλαβαν οι Ιταλοί που κατέλαβαν τα Δωδεκάνησα και ο ίδιος τέθηκε σε δίμηνη διαθεσιμότητα, γιατί προέβη σ' αυτή την πράξη χωρίς προηγούμενη συνεννόηση με το Υπουργείο. Όμως πριν παυτεί, πρόλαβε να οργανώσει μία επιτροπή Δωδεκανησίων η οποία ζήτησε, από την ιταλική κυβέρνηση που κατείχε τα πολύπαθα νησιά, την ένωση με την Ελλάδα.

Αν και ήταν πολέμιος της ενσωμάτωσης στον εθνικό κορμό των αλύτρωτων πατρίδων, αμέσως μόλις ξέσπασε ο Α΄ Βαλκανικός πόλεμος τον Οκτώβριο του 1912, κατατάχτηκε στο στρατό ως δεκανέας και υπηρέτησε στο επιτελείο του αρχιστράτηγου Κωνσταντίνου. Ο Κωνσταντίνος τον αποσπά ως πολιτικό σύμβουλο στο Στρατηγείο. Μαζί με τον Βίκτορα Δουσμάνη και τον Ιωάννη Μεταξά, που αποτελούσαν το Επιτελείο του Διαδόχου, στάλθηκε να διαπραγματευτεί με τον Ταχσίν πασά την παράδοση της Θεσσαλονίκης. Ήταν ο πρώτος Έλληνας που ύψωσε την ελληνική σημαία στο μητροπολιτικό ναό της πόλης.

Από τη θέση που είχε μπορούσε να επηρεάζει καθοριστικά τις αποφάσεις του Κωνσταντίνου και ίσως, αν την είχε διατηρήσει, να είχαν αποφευχθεί οι συγκρούσεις που ακολούθησαν. Όμως, όπως υποστηρίζει και ο μικρότερος αδερφός του Φίλιππος που ήταν το διάστημα εκείνο μαζί του στη Θεσσαλονίκη, ο Βενιζέλος σταδιακά άρχισε να τον παραμερίζει και να μη χρησιμοποιεί τις πολύτιμες συμβουλές του Ίωνα, τη διορατικότητα και την οξυδέρκειά του. Έτσι, τον κρατά άπραγο στην Αθήνα, γιατί φοβάται τη δύναμη που σιγά σιγά αρχίζει να αποκτά. Συγκεκριμένα γράφει: «*Μα η φιλυποψία και μοχθηρία του Βενιζέλου*

τον αναγκάζει σε απραξία» (Φίλιππου Στεφ. Δραγούμη, 1988, *Ημερολόγιο, Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, εισαγωγή-επιμέλεια Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν, εκδ. Δωδώνη, σ.175). Θέλει με τον τρόπο αυτό να τον αναγκάσει να παραιτηθεί για να μην επηρεάζει το βασιλικό περιβάλλον με τις ιδέες του, που όπως αποδείχτηκε αργότερα ήταν πολύ σωστές. Από την αρχή του πολέμου διέβλεπε τις φιλόδοξες τάσεις της Βουλγαρίας, που τις γνώριζε άλλωστε και από την εποχή του Μακεδονικού Αγώνα, και ήταν ίσως ο πιο κατάλληλος για να δώσει τις συμβουλές του για το Μακεδονικό, με την εμπειρία που διέθετε. Αλλά ο Βενιζέλος, θεωρώντας τον όργανο τού βασιλιά, και κυρίως του Διαδόχου, δεν τον εμπιστευόταν. Κι ενώ το σχέδιο που του πρότεινε, ήδη από το Δεκέμβριο του 1912, ήταν να προσεγγίσουν τη Σερβία και να αντιμετωπίσουν μαζί τη Βουλγαρία (αυτό δηλαδή που τελικά έγινε τον Ιούνιο του 1913), ο Βενιζέλος αδιάλλακτα το απέρριψε. Ο Φίλιππος Δραγούμης γράφει στις 14 Δεκέμβρη 1912: «Τι να κάνουμε για να στερεωθούμε στη Μακεδονία; Δε βλέπω άλλο παρά συμμαχία με τους Σέρβους και αντίκρισμα των Βουλγάρων. Το σχεδίασε ο Ίων από την πρώτη μέρα που μπήκε στη Θεσσαλονίκη, μα ο Βενιζέλος δε θέλει ν' ακούσει ουδέ λέξη για το ζήτημα τούτο» (Φίλιππου Στεφ. Δραγούμη, 1988, *Ημερολόγιο, Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, εισαγωγή-επιμέλεια Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν, εκδόσεις Δωδώνη, σ.193).

Έτσι, κατά τη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού πολέμου, τολμά και δημοσιεύει στο «Νουμά» ένα αντιβενιζελικό άρθρο με τίτλο «Τιμή και ανάθεμα», στις 29 Δεκεμβρίου 1912, με το ψευδώνυμο «Βρούτος», και αρχίζει η κόντρα που υπάρχει με το Βενιζέλο να γίνεται πλέον φανερή και οριστική, αφού στο μέλλον θα πάρει και ακόμη οξύτερες διαστάσεις. Στο άρθρο αυτό ο Δραγούμης ευθαρσώς και καυστικά κατηγορεί το Βενιζέλο για την πολιτική που ακολουθούσε κατά τον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο. Ενώ δηλαδή ως πολιτικός είχε χρέος να μελετά, να στοχάζεται και να προβλέπει τις εξελίξεις, τον κατηγορεί ότι ξεκίνησε έναν πόλεμο χωρίς πρώτα να ξεκαθαριστούν οι διεκδικήσεις του κάθε συμμάχου και γι' αυτό στο τέλος του Α΄ Βαλκανικού πολέμου βρέθηκε η Βουλγαρία να διεκδικεί ολόκληρη τη Μακεδονία και τη Θράκη. Υποστηρίζει πως η συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο ήταν επιπόλαιη και άσκοπη, αφού απλά διευκόλυνε τη Βουλγαρία να πετύχει τις αξιώσεις της και ειρωνεύεται το Βενιζέλο για «...παιδιάστικη απρονοησία και κοντόφθαλμη διπλωματία». Ο Βενιζέλος ενοχλημένος, τον κρατά στην κεντρική υπηρεσία του Υπουργείου χωρίς πλέον να αξιοποιεί τις εμπειρισταωμένες απόψεις του και την εμπειρία που διέθετε. Ο Δραγούμης αισθάνεται εγκλωβισμένος και απογοητεύεται γιατί δεν μπορεί να προσφέρει στο έθνος του, αλλά και μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων επιμένει πως η εξέλιξη των γεγονότων ήταν εντελώς τυχαία και ο Βενιζέλος απλά στάθηκε τυχερός που ακολούθησε ο Β΄

Βαλκανικός πόλεμος, που είχε τελικά αίσια έκβαση, και αποφεύχθηκαν τα χειρότερα για τη χώρα.

Το 1913 αποστέλλεται από το Βενιζέλο στην Κωνσταντινούπολη για να διαπραγματευτεί την ανταλλαγή των ελληνικών πληθυσμών της Θράκης και της Δυτικής Μικράς Ασίας με τους Τούρκους της Μακεδονίας αλλά αρνείται και ζητά ανάκληση. Την ίδια εποχή ο πατέρας του αναλαμβάνει Γενικός Διοικητής της Μακεδονίας και αργότερα Ύπατος Αρμοστής της Κρήτης.

Το 1914 πηγαίνει πρεσβευτής στην Πετρούπολη όπου οργανώνει τις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας, διαπραγματεύεται με επιτυχία ζήτημα που αφορά το Άγιο Όρος και επιτυγχάνει την αναγνώριση του αυτόνομου καθεστώτος του. Από την Πετρούπολη τηλεγραφεί στο Βενιζέλο προτρέποντας για τη συμμετοχή των Ελλήνων στην εκστρατεία στα Δαρδανέλια, φοβούμενος πιθανή κάθοδο των Ρώσων στην Πόλη. Την ίδια εποχή στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου εκδίδεται από το περιοδικό «Γράμματα» το βιβλίο του «Ελληνικός Πολιτισμός», όπου καταγράφει τις αντιλήψεις του για την υπεροχή του Έθνους έναντι του Κράτους, περιγράφει με ζωντανά χρώματα την προτεραιότητα του πολιτισμικού έθνους σε σχέση με το φυλετικό και στηλιτεύει την προγονοπληξία και τον λογιωτατισμό, καταλήγοντας σε πολιτιστικές προτάσεις για το νέο Ελληνισμό που πίστευε ότι αναδυόταν.

Με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, όλες οι αναφορές του είναι φιλο-ανταντικές, προτρέποντας για ένταξη στη συμμαχία κατά των Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Μάλιστα το 1915 τηλεγραφεί στο Βενιζέλο και στον Κωνσταντίνο και τους παρακινεί να εισέλθει η Ελλάδα στον πόλεμο με την Αντάντ, υπό ορισμένους βέβαια όρους. Στο θέμα αυτό στάθηκε πολύ πιο διορατικός από τους υπόλοιπους αντιβενιζελικούς, και δε δίστασε να πάει κόντρα στην άποψη της πολιτικής παράταξης που ανήκε και στην ίδια του την οικογένεια, υποστηρίζοντας τη βενιζελική άποψη για συμμαχία με την Αντάντ, με παράλληλη εγκατάλειψη της γερμανόφιλης πολιτικής.

Τελικά αποφασίζει να ξεπεράσει τις όποιες προκαταλήψεις του για την πολιτική και εγκαταλείπει τη διπλωματία για να αγωνιστεί ελεύθερα για το συμφέρον του έθνους. Κατεβαίνει ως υποψήφιος ανεξάρτητος βουλευτής, χωρίς πολιτική στήριξη και χρήματα, στην περιφέρεια Φλώρινας, που τότε περιελάμβανε και την περιοχή της Καστοριάς. Είναι οι πρώτες εκλογές που γίνονται στην περιοχή μετά την απελευθέρωσή τους. Οι λόγοι που τον οδήγησαν να πολιτευτεί στη συγκεκριμένη περιοχή σχετίζονται αφενός με την καταγωγή του, που είχε τις ρίζες της εκεί, αφού το Βογατσικό που ήταν το χωριό καταγωγής της οικογένειάς του υπαγόταν σ' αυτήν την εκλογική περιφέρεια, και αφετέρου με το γεγονός ότι γνώριζε

καλά τον τόπο και τους κατοίκους από την εποχή που υπηρέτησε εκεί ως πρόξενος. Εξάλλου, κυρίως η περιοχή της Φλώρινας, ήταν τόπος εγκατάστασης αρκετών ιδιαίτερα εύπορων μεταναστών από το Μοναστήρι και το Κρούσοβο, που ήταν απογοητευμένοι από την πολιτική που ακολουθούσε ο Βενιζέλος για την περίπτωση τους και αισθάνονταν να αδικούνται σε σχέση με άλλους ελληνικούς πληθυσμούς που αναγκάστηκαν με τη βία να μετοικήσουν. Η παρουσία και η δράση του Δραγούμη στη Μακεδονία αποτελούσε γι' αυτούς εχέγγυο και τον εκτιμούσαν για όσα είχε προσφέρει κατά το παρελθόν στον τόπο τους. Όμως η προχειρότητα της προετοιμασίας του και το σύντομο διάστημα που μεσολάβησε από τη στιγμή που πήρε την απόφαση να πολιτευτεί μέχρι τη διεξαγωγή των εκλογών δεν έφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Στο ημερολόγιό του περιγράφει την τραγελαφική προεκλογική του εκστρατεία, όταν περιόδευε στη Φλώρινα και δεν πήγαινε σχεδόν κανείς να τον ακούσει να μιλάει. Αρχικά αποτυγχάνει, αλλά στις επαναληπτικές εκλογές στις 31 Μαΐου 1915 εκλέγεται ανεξάρτητος βουλευτής Φλώρινας και Καστοριάς.

Στις δεύτερες εκλογές του 1916 εκλέγεται με όλον το συνδυασμό του, καθώς οι Βενιζελικοί απείχαν. Η θητεία του στην ελληνική βουλή υπήρξε σύντομη αλλά χαρακτηρίζεται από ενάργεια σκέψης και καθαρότητα στο λόγο. Ανέπτυξε πάντα ελεύθερα τις απόψεις του χωρίς να ενταχθεί στις πολιτικές των δύο μεγάλων κομμάτων. Κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, χαρακτηριστικό είναι ότι παρόλο που ασπαζόταν τις απόψεις της αντιβενιζελικής παράταξης, εκφώνησε λόγο καταδικάζοντας τη βασιλική κυβέρνηση για την εγκατάλειψη του οχυρού Ρούπελ και της Ανατολικής Μακεδονίας, όταν το παρέδωσε αμαχητί στους Γερμανούς, και δε δίστασε να χαρακτηρίσει την πράξη αυτή προδοσία μέσα σε μια εχθρική Βουλή. Για άλλη μια φορά δε διστάζει να εκφράσει ελεύθερα τη γνώμη του κι ας αυτή έρχεται σε αντίθεση με αυτά που οι γύρω του περιμένουν απ' αυτόν (ο πατέρας του και η οικογένειά του, ο βασιλιάς και όλο το περιβάλλον του).

Την ίδια εποχή εκδίδει το εβδομαδιαίο περιοδικό «Πολιτική Επιθεώρησις» μέσω του οποίου φαίνεται ξεκάθαρα η στροφή του προς τον αντιβενιζελισμό. Μαζί με τον Γ. Μπούσιο, Χρ. Χρηστουλάκη και Α. Καραπάνο, αποφασίζουν να κυκλοφορήσουν το περιοδικό που αρχικά είχε εκδοθεί στην Πόλη από την «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως» και κατακρίνουν με δριμύτητα την πολιτική που ασκούσε ο Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη με την επαναστατική κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας. Ο Γιώνας Δραγούμης, όταν γνώρισε το Βενιζέλο, ήταν ένθερμος υποστηρικτής του και στο πρόσωπό του έβλεπε έναν μεγάλο πολιτικό, ικανό να δώσει στη χώρα ένα νέο προσανατολισμό. Εξάλλου σε πολλά σημεία συμφωνούσαν, όπως στη στήριξη του βασιλιά Γεώργιου, στην ένθερμη στήριξη της δημοτικής γλώσσας και στον

προσεταιρισμό της Αντάντ. Όμως στην πορεία αποφάσισε να αλλάξει στρατόπεδο. Ο λόγος για τον οποίο ήρθε σε ρήξη μαζί του ήταν επειδή είδε στο πρόσωπό του σημάδια αυταρχισμού καθώς και δείγματα εθνικής υποτέλειας στην πολιτική του, γι' αυτό και δε δίσταζε να καταδικάζει απερίφραστα τις επιλογές του. Έτσι η αντιπάθειά του για το Βενιζέλο απέκλειε οποιαδήποτε πιθανότητα συνεργασίας με τους βενιζελικούς.

Όταν με τη βοήθεια των δυνάμεων της Αντάντ ο Βενιζέλος επανήλθε στην Αθήνα στις 2 Ιουνίου 1917, ο Ίωνας Δραγούμης αφηφούσε την αυταρχική «Βουλή των Λαζάρων» και την τρομοκρατία που επικρατούσε στη Βουλή με την παρουσία βενιζελικών φρουρών στα κοινοβουλευτικά θεωρεία. Ασκούσε δριμεία κριτική στις αποφάσεις της κυβέρνησης, αναλαμβάνοντας το βάρος της αντίστασης στις επιλογές του Βενιζέλου και της Αντάντ, και στηλίτευε την επέμβαση των Συμμάχων στα εσωτερικά της χώρας και τη βίαιη απομάκρυνση του βασιλιά.

Στις 16 Ιουνίου του 1917 δημοσιεύει στην «Πολιτική Επιθεώρηση» το βαρυσήμαντο άρθρο του με τίτλο «Το μάθημα των Πραγμάτων». Εκφράζει τη ριζική διαφωνία του με το Βενιζέλο και τον κατηγορεί ότι οδηγεί την Ελλάδα στην υποτέλεια. Συγκεκριμένα αποδοκιμάζει όλες τις βενιζελικές ενέργειες που είχαν αναστείλει ουσιαστικά την εθνική κυριαρχία, γεμίζοντας την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη με αποικιακά στρατεύματα, που επενέβαιναν στα εσωτερικά της χώρας παραβιάζοντας ουσιαστικά την ουδετερότητα και γράφει: *«Η Ελλάς κατήντησε προτεκτοράτον τριών ξένων Δυνάμεων. Προς επίτευξιν τούτου συνέπραξεν ευσυνειδήτως ομάς ασυνειδήτων Ελλήνων, εργασθείσα ανενδότως και ανερευθριάστως προς τούτο από ενός και ημίσεως έτους. (...) Έκτοτε δεν έπαυσαν αι δυνάμεις να επεμβαίνουν ελευθέως και ανενοχλήτως εις τα ημέτερα πράγματα και να καταλύουν, όπου ημπορούσαν, την κυριαρχία του Κράτους... Η Βουλή των Ελλήνων δεν ενόμισε ότι άξιζε τον κόπον να διαμαρτυρηθεί...διά την καταπάτησιν της κυριαρχίας της Ελλάδος. Εγώ, ως μέλος εθνικής αντιπροσωπείας διαμαρτύρομαι και διά τον υπό των ξένων χαρακτηρισμόν του βασιλέως Κωνσταντίνου ως παραβάτου του Συντάγματος και διά την δικαιολογίαν με την οποίαν περιεκάλυψαν συγχρόνως και τον εξαναγκασμόν Αυτού εις αποχώρησιν και την επιβουλήν κατά των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Κράτους»*. Το άρθρο προκάλεσε αίσθηση και κάποιοι αντιβενιζελικοί αναθάρρησαν και συσπειρώθηκαν. Έτσι ο Ύπατος Αρμοστής της Γαλλίας στην Ελλάδα, Σαρλ Ζονάρ, παρόλο που γνώριζε ότι ο Δραγούμης ήταν δηλωμένος φίλος της Αντάντ, τον συμπεριέλαβε την τελευταία στιγμή στον κατάλογο με τους πολιτικούς που εξόρισε τον Ιούλιο του 1917 το βενιζελικό καθεστώς στη Κορσική (μαζί με τον Δημήτριο Γούναρη, τον Ιωάννη Μεταξά, το Σπύρο Μερκούρη, τον Γεώργιο Πεσμαζόγλου

κ.ά.). Η Πηνελόπη Δέλτα μόλις πληροφορήθηκε την αναχώρηση του Δραγούμη για την Κορσική, γράφει στο ημερολόγιό της « Έφυγε ο Βασιλέας, σκόρπισαν οι μασκαράδες, και στο πέσιμό τους παρέσυραν και μερικούς τίμιους, κατέστρεψαν μερικούς αθώους» (Ιων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου, τόμ. Ε΄ σ. ια΄).

Η παραμονή του Ίωνα Δραγούμη στο Αιάκειο της Κορσικής αποτέλεσε μία ήρεμη περίοδο γι' αυτόν, μία ανάπαυλα στους γρήγορους ρυθμούς ζωής που είχε συνηθίσει και ήταν μία ευκαιρία για ανασυγκρότηση και περίσκεψη. Γράφει ειρωνικά στο ημερολόγιό του: «Ευγνωμονώ τους Γάλλους για ένα μόνο πράμα: μου έδωσαν την ευκαιρία να ζήσω δυο χρόνια της ζωής μου με τη σκέψη μου και μόνο, και να ανασκοπήσω, να αναθεωρήσω τον εαυτό μου, τη ζωή και τον κόσμο.» (Ιων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου, τόμος ΣΤ΄, σ.44). Πνευματικός καρπός αυτής της περιόδου είναι το τελευταίο του έργο «Σταμάτημα». Κατά την παραμονή του εκεί στοχάζεται για όλα όσα τον απασχολούσαν· και ήταν πολλά. Παραμένει αμετακίνητος στις θέσεις του για τον εθνικισμό, τον ανατολισμό και το συνεργατισμό, αλλά αρχίζει να αποδέχεται, κατά ένα μέρος τουλάχιστον, και το σοσιαλισμό. Γράφει στο ημερολόγιό του στο Αιάκειο, στις 18 Μαρτίου 1919: «Αλλά είμαι σοσιαλιστής κατά τούτο, ότι γυρεύω κι εγώ μια καινούργια τάξη πραγμάτων, μια καινούργια οικονομία κοινωνική, που να βοηθεί όλους, τους λιγότερους και τους περισσότερους, να ζουν καλά και να υψώνονται όσο μπορούν ηθικά. Δεν είμαι σοσιαλιστής, όσο ο σοσιαλισμός ενεργεί για το ισοπέδωμα των ανθρώπων προς τα κάτω. Είμαι σοσιαλιστής, όσο ενεργεί ο σοσιαλισμός για το λυτρωμό των ανθρώπων από τα τωρινά κράτη, τους κεφαλαιοκράτες και τους λοιπούς κυρίους τους, από τους δεσπότες και τυράννους, όσο ενεργεί για την ελευθερία του κάθε ατόμου να μπορεί να ανεβεί, όχι κοινωνικά, μα ηθικά». Ακόμα και στο Αιάκειο ενημερωνόταν ανελλιπώς για τις εξελίξεις και παρέμενε ενεργός πολιτικά. Το 1918 απέστειλε στις Βερσαλλίες το Α΄ υπόμνημά του στις δυνάμεις της Αντάντ, υποδεικνύοντάς τους όλες τις υπηρεσίες που τους πρόσφεραν οι βασιλικές κυβερνήσεις πριν την επιβολή της βενιζελικής παράταξης. Το κείμενο αυτό πείθει για την αδιαμφισβήτητη πολιτική οξύνοια και διαύγεια που διέκρινε τον Ίωνα Δραγούμη. Βέβαια προς το τέλος της παραμονής του στην Κορσική, η νοσταλγία για την πατρίδα και η έλλειψη δραστηριότητας τον είχαν λυγίσει, όπως φαίνεται και από τα «Φύλλα του ημερολογίου» του.

Το 1919 οι βενιζελικοί τον εκτοπίζουν μόνο του στη Σκόπελο, σε απάνθρωπες συνθήκες. Του αρνήθηκαν ακόμα και να κατέβει στον Πειραιά να χαιρετήσει το γέροντα πατέρα του. Στη Σκόπελο τον βρήκε η είδηση ότι ο ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη το Μάιο του 1919. Το ίδιο διάστημα γράφει στο ημερολόγιό του για το Βενιζέλο:

«Μα αυτός πήγε και έγινε των ξένων όργανο για να διώξει το βασιλιά και να ευχαριστήσει το πάθος του».

10. Ο Ίων Δραγούμης.

Το Νοέμβριο του 1919 αφήνεται ελεύθερος, μετά τη βενιζελική αμνηστία, κι επιστρέφει στην Αθήνα. Αναλαμβάνει και πάλι ενεργό δράση πιστεύοντας πως η αντιπολίτευση οφείλει να επιδιώξει ελεύθερες και τίμιες εκλογές, με αρχικό στόχο τον συνασπισμό όλων των αντιπολιτευόμενων δυνάμεων. Ελεύθερος πια μετέχει στην Ηνωμένη Αντιπολίτευση, τον αντιβενιζελικό συνασπισμό που είχε ως στόχο «την ανάκτηση των εσωτερικών ελευθεριών και της εθνικής ανεξαρτησίας και κυριαρχίας». Μάλιστα επειδή την ίδια εποχή ο Δημήτρης Γούναρης ήταν εξόριστος, φαινόταν πως ο Δραγούμης θα ήταν ο φυσικός ηγέτης του συνασπισμού.

Παράλληλα επανεκδίδει την «Πολιτική Επιθεώρηση» και διαφωνεί με τη μικρασιατική εκστρατεία του Βενιζέλου και το διαμελισμό της Τουρκίας. Μάλιστα είχε προβλέψει από τότε τη μικρασιατική καταστροφή που δεν πρόλαβε να ζήσει. Είχε γράψει στα Φύλλα Ημερολογίου: «Ο πόλεμος παρά το πλευρόν της Συνεννοήσεως είναι πιθανόν να εμπλέξει ημάς εις αντίθεσιν και προς την Τουρκίαν, τουθ' όπερ πρέπει παντί σθένει να αποφευχθεί, διότι θα έχει ως συνέπεια τον μέχρι εξοντώσεως διωγμόν τού εν τη Οθωμανική Αυτοκρατορία Ελληνισμού» (Ίων Δραγούμης, 1986, Φύλλα Ημερολογίου, τόμος Ε', επιμέλεια Θ. Ν. Σωτηρόπουλος, σ.197).

Τον Αύγουστο του 1920 γράφει το «Β' Υπόμνημα επί του Ελληνικού Ζητήματος προς την εν Παρισίοις Συνδιάσκεψιν της Ειρήνης», όπου μεταξύ άλλων προτείνει τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους των Στενών και την εδαφική ακεραιότητα της Μικράς Ασίας με εξασφάλιση των μη μουσουλμανικών εθνών.

Η αρχή του τέλους για τον Ίωνα Δραγούμη ήρθε με την απόπειρα δολοφονίας κατά του Ελευθέριου Βενιζέλου στο Παρίσι στις 30 Ιουλίου του 1920, δύο μέρες μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, από δύο ένθερμους αντιβενιζελικούς, απότακτους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού, που πυροβόλησαν τον Έλληνα πρωθυπουργό και κατάφεραν να τον τραυματίσουν ελαφρά. Η διάδοση της πληροφορίας αυτής έφτασε στην Ελλάδα καθυστερημένα το μεσημέρι της επόμενης μέρας, αλλά διαστρεβλωμένη. Σύμφωνα

με τη μαρτυρία του Εμμανουήλ Ρέπουλη, αντιπροέδρου της κυβερνήσεως Βενιζέλου, προσπάθησε ο ίδιος να αποκρύψει την είδηση, προκειμένου να μη γίνουν επεισόδια ανάμεσα σε φανατικούς οπαδούς των δύο πλευρών. Όμως γρήγορα κυκλοφόρησε η φήμη ότι ο Βενιζέλος δολοφονήθηκε, με αποτέλεσμα πλήθος βενιζελικών να βγει στους δρόμους εξαγριωμένο και να επιρρίπτει ευθύνες για το «φονικό» στους «δεκάξι», δηλαδή στους δεκαέξι αρχηγούς της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης που θα αντιμετώπιζε το Βενιζέλο στις εκλογές που θα γίνονταν μετά από τρεις μήνες. Ο παρακρατικός αυτός όχλος που ξεχύθηκε στους δρόμους ζητώντας εκδίκηση προκάλεσε σοβαρές καταστροφές. Οι εξαγριωμένοι βενιζελικοί επιτέθηκαν στις οικίες των συγγενών των αντιβενιζελικών που θεωρούσαν ως πιθανούς δολοφόνους, προκάλεσαν αρκετές ζημιές σε ζαχαροπλαστεία, καφενεία και άλλα καταστήματα γνωστών αντιβενιζελικών πολιτών, ενώ λεηλάτησαν και τις οικίες των ηγετών της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης, καταστρέφοντας σχεδόν ολοσχερώς το σπίτι του πρώην πρωθυπουργού Στέφανου Σκουλούδη. Το θέατρο «Κοτοπούλη» υπέστη εκτεταμένες ζημιές, γιατί η Μαρίκα Κοτοπούλη ήταν γνωστή οπαδός του εξόριστου βασιλιά και αντιβενιζελική. Κυρίως όμως προκάλεσαν ζημιές σε πλήθος γραφείων του αντιπολιτευόμενου Τύπου, που τα κατέστρεψαν σχεδόν ολοσχερώς. Ληλατήθηκαν τα γραφεία των εφημερίδων «Πολιτεία», «Καθημερινή», «Σκριπ», «Ριζοσπάστης» και «Εσπερινή», που ανέστειλαν την έκδοσή τους ακόμα και για ένα εικοσαήμερο, λόγω της καταστροφής των εγκαταστάσεών τους. Το βενιζελικό κύμα εκδικητικής βίας είχε μικρή διάρκεια, αλλά ήταν καταστροφικό. Ξεκίνησε στις 12.00 το μεσημέρι και σταμάτησε στις 19.00, όταν ξεκίνησε η δοξολογία στη Μητρόπολη για τη σωτηρία του Ελευθέριου Βενιζέλου. Όλα τα στελέχη της Αντιπολίτευσης κρύβονταν κατατρομοκρατημένα, κανείς αντιβενιζελικός δεν αντίδρασε, ενώ τα όργανα της τάξης του κράτους παρακολουθούσαν διακριτικά την κατάλυση κάθε έννοιας έννομης τάξης. Όλα αυτά τα επεισόδια που συνέβησαν στις 31 Ιουλίου/13 Αυγούστου ονομάστηκαν «Ιουλιανά» και σημαδεύτηκαν από τη δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη.

Ο Δραγούμης τη μέρα εκείνη βρισκόταν από το πρωί στο θέατρο της Μαρίκας Κοτοπούλη, όπου παρακολουθούσε τις πρόβες που έκανε η αγαπημένη του για την παράσταση που επρόκειτο σε λίγο καιρό να ανεβάσει. Αρχικά έμαθαν ότι δολοφονήθηκε ο Βενιζέλος στο Παρίσι και βιαστικά αποχώρησαν με το αυτοκίνητο του Ίωνα (ένα μικρό Ford) για το σπίτι της Κοτοπούλη, στην οδό Ξενίας, όπου έμεναν μαζί το τελευταίο διάστημα. Εκεί συγκεντρώθηκαν και αρκετοί πολιτικοί φίλοι του Ίωνα και σιγά-σιγά άρχισαν να ξεκαθαρίζουν τα νέα. Πληροφορήθηκαν την αποτυχία της δολοφονικής απόπειρας στο Παρίσι και τον ελαφρύ τραυματισμό του πρωθυπουργού στο χέρι, καθώς και τα έκτροπα που

λάβαιναν χώρα στο κέντρο της πόλης. Όλοι καταλάβαιναν πλέον ότι η κατάσταση βρισκόταν εκτός ελέγχου. Είχαν ήδη πληροφορηθεί ότι οι περισσότεροι από τους δεκαέξι ηγέτες της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης είχαν συλληφθεί προκειμένου να εξεταστεί η εμπλοκή τους στη σχεδιαζόμενη δολοφονία του Βενιζέλου, και γνώριζαν τον κίνδυνο που απειλούσε και την Κοτοπούλη λόγω των πολιτικών της πεποιθήσεων.

Για να είναι περισσότερο ασφαλείς, ο Δραγούμης με την Κοτοπούλη αποφάσισαν να μεταφερθούν στο σπίτι της οικογένειας του Ίωνα στην Κηφισιά. Στη διαδρομή όμως τους σταμάτησε το Τάγμα Ασφαλείας της προσωπικής φρουράς του Βενιζέλου, με σώμα ανδρών του τότε αρχηγού της Χωροφυλακής Εμμανουήλ Ζυμβάρáκη. Στο τέρμα των Αμπελοκήπων, στη συμβολή Αλεξάνδρας και Κηφισιάς, ακριβώς μπροστά στην έπαυλη Θων, συνέλαβαν το ζευγάρι και μετά από αρκετή ώρα τους άφησαν ελεύθερους να φύγουν για την Κηφισιά.

Όταν έφτασαν εκεί, ο Δραγούμης θέλησε να επιστρέψει μόνος του στην πόλη και να πάει στα γραφεία της εφημερίδας του, της «Πολιτικής Επιθεώρησης», για να επιμεληθεί το φύλλο που θα κυκλοφορούσε την επόμενη μέρα και να συμπεριλάβει ένα άρθρο που σκόπευε να γράψει για να καταδικάσει απερίφραστα την απόπειρα δολοφονίας κατά του Βενιζέλου. Δεν ήθελε τη σημαντική αυτή στιγμή να κρυφτεί για να προστατευτεί, αλλά προτίμησε να αναλάβει τις ευθύνες του ως ένας από τους ηγέτες της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης. Παρά τις παρακλήσεις της Κοτοπούλη να μην επιστρέψει από τον ίδιο δρόμο για να αποφύγει το επικίνδυνο μπλόκο, γύρισε από την ίδια διαδρομή κι εκεί οι ένοπλοι άνδρες του Τάγματος Ασφαλείας ακινητοποίησαν το αυτοκίνητο, συνέλαβαν το Δραγούμη, τον χτύπησαν στο πρόσωπο και τον οδήγησαν βίαια στο στρατώνα του Τάγματός τους. Επικεφαλής του αποσπάσματος ήταν ο λοχίας Σαρτζέτης. Στο προαύλιο του στρατώνα βρίσκονταν ο Παύλος Γύπαρης, διοικητής των Ταγμάτων Ασφαλείας και γνώριμος του Δραγούμη από τον Μακεδονικό Αγώνα, και ο Εμμανουήλ Μπενάκης, επίσης γνώριμος του Δραγούμη από τη θητεία του στην πρεσβεία της Αλεξάνδρειας και τη σχέση του με την κόρη του, Πηνελόπη Δέλτα. Ύστερα από λίγα λεπτά ο Γύπαρης διέταξε οχτώ στρατιώτες με οπλισμένα τα ντουφέκια να οδηγήσουν το Δραγούμη νότια, πεζό, ως το Φρουραρχείο. Κατά τη διαδρομή ένας δεύτερος λοχίας ήρθε βιαστικά και κάτι είπε στο αφτί του πρώτου λοχία που συνόδευε το απόσπασμα. Ύστερα ο λοχίας διέταξε: «Εδώ, εδώ». Ποτέ δεν μαθεύτηκε ποιος ήταν αυτός ο δεύτερος λοχίας ο οποίος τους υπέδειξε το σημείο όπου θα τον εκτελέσουν και μετά εξαφανίστηκε. Τελικά κατέληξαν στη συμβολή των οδών Παπαδιαμαντοπούλου και Κηφισιάς, κοντά στην περιοχή που βρίσκεται σήμερα το ξενοδοχείο Χίλτον. Λίγο μετά

ακούστηκαν πυροβολισμοί και ένας αυτόπτης μάρτυρας κατέθεσε: *«Είδα τους στρατιώτες να στήνουν τον άνθρωπο με το άσπρο κουστούμι εμπρός σε έναν τοίχο. Ύστερα έκαναν τέσσερα βήματα πίσω. Τότε μόνο κατάλαβα ότι ετοιμάζονταν να τον εκτελέσουν. Εμείς περιμέναμε το τραμ και ένας άνθρωπος, εκατό μέτρα πιο κάτω, περίμενε το θάνατο».* Ο Δραγούμης δεν αντιστάθηκε, ούτε και προσπάθησε να ξεφύγει από τους δολοφόνους του. Μάλιστα, φαίνεται ότι το τράνταγμα της πρώτης σφαίρας τον έκανε να στριφογυρίσει και να δεχτεί τις περισσότερες σφαίρες στην πλάτη του.

11. Ο Παύλος Γύπαρης μαζί με άλλα μέλη του Τάγματος Ασφαλείας.

Στην εφημερίδα «Σκριπ» ένας αυτόπτης μάρτυρας, ο ρώσος στρατιωτικός Ιγκόρ Λεμπέντιεφ, καταθέτει: *«Περί την 4^η απογευματινήν ανέμενον μεθ' ομάδος εκ τριών ή τεσσάρων προσώπων την άφιξιν του τραμ, παρά την γωνίαν της λεωφόρου Κηφισίας και της οδού Ιωάννου Παπαδιαμαντοπούλου, πλησίον του υπ' αριθμ. 907 στύλου των ηλεκτρικών συρμάτων. Την προσοχήν μου επέσυρε ομάς στρατιωτών αγόντων εν συνοδεία έναν πολίτην καλού παρουσιαστικού και βαδίζοντος μετά πολλής αξιοπρέπειας. Δεξιόθεν και αριστερά αυτού εβάδιζον δύο στρατιώται, δεκάς δ' ετέρων στρατιωτών είπετο εκ του σύννεγυς. Πάντες έφερον τυφέκια.*

Μόλις το απόσπασμα επλησίασεν εις τον υπ' αριθμ. 905 στύλου του τραμ, μετέβαλε κατεύθυνσιν προς τα αριστερά και εσταμάτησε παρά το πεζοδρόμιον, άφησαν τον αιχμάλωτον πολίτην επί του πεζοδρομίου, εις απόστασιν τεσσάρων περίπου βημάτων. Οι στρατιώται αφού εσταμάτησαν, επυροβόλησαν: ερρίφθησαν υπ' αυτών περί τους δέκα πυροβολισμοί. Ουδέν πρόσταγμα ηκούσθη. Ο πυροβοληθείς πολίτης έπεσε άπνους, χωρίς να βγάλη κραυγήν, χωρίς να είπη τι».

Το πτώμα του Δραγούμη έμεινε σκυλευμένο στο πεζοδρόμιο για πολλές ώρες και μετά μεταφέρθηκε στο Β' Στρατιωτικό Νοσοκομείο, όπου ο νεαρός ανθυπίατρος που το εξέτασε πρώτος, έγραψε στην έκθεσή του: *«Ευρέθησαν πέντε έως εξ τραύματα εκ των όπισθεν».* Το απόγευμα μεταφέρθηκε στο νεκροτομείο, όπου μετά από ειδοποίηση αργά το βράδυ προσήλθε τραγική μορφή ο γηραιός πατέρας του για να αναγνωρίσει το νεκρό γιο του. Η οικογένεια του νεκρού απαίτησε νεκροψία που έδειξε ότι *«ο άτυχος άνδρας έφερε εννέα σφαίρες στο κορμί του, έντεκα λογχισμούς διαμπερείς δια ζιφολόγης και κάταγμα του αριστερού μηρού δια υποκοπάνου όπλου».*

Η κηδεία έγινε πολύ νωρίς την επόμενη μέρα μέσα σε ανείπωτη θλίψη από τους οικείους του και συνοδεύτηκε από ένα μεγάλο πλήθος πολιτών, αν και ζητήθηκε να παραστούν μόνο οι άμεσα συγγενείς του, προκειμένου να αποφευχθούν περαιτέρω επεισόδια.

Κυβερνητικό ανακοινωθέν της 1ης Αυγούστου 1920, που δημοσιοποιήθηκε στην εφημερίδα «Μακεδονία» στις 2 Αυγούστου 1920, σχετικά με τα έκτροπα που ακολούθησαν τη γνωστοποίηση της απόπειρας δολοφονίας κατά του Ελευθέριου Βενιζέλου, καταλήγει: *«Οι πλείστοι των Αρχηγών της Αντιπολιτεύσεως συνελήφθησαν, καθ' όσον υπάρχουσι σοβαραί ενδείξεις, ότι ενέχονται εις την δολοφονικήν απόπειραν. Ο εκ των Αρχηγών της συνεργαζόμενης αντιπολιτεύσεως Ιωάν. Δραγούμης, συλληφθείς επίσης, απειειράθη να διαφύγη. Εφ' ω, πυροβοληθείς, εφονεύθη».*

Την επόμενη μέρα όλες οι βενιζελικές εφημερίδες φιλοξενούσαν την είδηση της δολοφονικής απόπειρας κατά του Βενιζέλου, αφιερώνοντας λίγες μόνο λέξεις για τη στυγερή δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη και παρουσιάζοντας εντελώς διαστρεβλωμένες πληροφορίες για την πρόωρη απώλειά του. Αρκετές υποστήριζαν ότι ο Δραγούμης σκοτώθηκε ενώ προσπαθούσε να ξεφύγει, ενώ κάποιες ότι οι εκτελεστές ήταν σε αυτοάμυνα γιατί δήθεν τους άνοιξε πυρ ο Δραγούμης με το περίστροφο του. Συγκεκριμένα ο «Ελεύθερος Τύπος» του Καβαφάκη και οι «Καιροί» τον παρουσιάζουν να προσπαθεί να ξεφύγει και να πυροβολεί, οπότε παρουσιάζουν δικαιολογημένο το θανάσιμο τραυματισμό από το απόσπασμα. Η «Πατρίς» του Δ. Λαμπράκη τον παρουσιάζει να πυροβολεί μέσα από το αυτοκίνητό του, αρνούμενο να σταματήσει στον έλεγχο της ασφάλειας. Σε δημοσίευμα της βενιζελικής εφημερίδας «Εμπρός» με τίτλο «Πώς εφονεύθη ο Ιων Δραγούμης» αναφέρεται: *«Κατ' επισήμους πληροφορίας ο θάνατος του Δραγούμη εγένετο ως εξής: Επανερχόμενος ούτος εκ Κηφισίας επ' αυτοκινήτου όπου κατά τινάς πληροφορίας είχε συνοδεύσει τη δίδα Μαρίκαν Κοτοπούλη, και ενώ διήρχετο εις τους Αμπελόκηπους, παρά την έπαυλιν Θων, συνελήφθη υπό ομάδος πολιτών, απειλούντων να τον λυντσάρωσι. Προς σωτηρίαν του έσπευσε περίπολος στρατιωτών του Τάγματος Ασφαλείας. Τον πρώτον πλησιάσαντα αυτόν εκ των στρατιωτών, ο Δραγούμης απειειράθη να πυροβολήση διά πιστολίου, αλλ' ο στρατιώτης προλαβών τον ελόγχισε».*

Αντιπολιτευόμενες εφημερίδες κυκλοφόρησαν μέρες μετά, όπως είναι λογικό μετά την καταστροφική λαίλαπα της προηγούμενης ημέρας, αποκαθιστώντας την αλήθεια, και έγραψαν υμνητικά άρθρα για το Δραγούμη. Συγχρόνως καταφέρονταν κατά των ανθρώπων του Γύπαρη και της κυβερνητικής ανικανότητας να επιβάλει την τάξη. Μέσα σε λίγες μόνο μέρες ο «Ριζοσπάστης» του Γ. Πεστόπουλου (στις 9 Αυγούστου του 1920) επιρρίπτει

ξεκάθαρα ευθύνες στη βενιζελική κυβέρνηση και ονομάζει φονιάδες «τους συνοδεύοντας αυτόν στρατιώτας». Ενδεικτικά, κάλεσε με άρθρο του την κυβέρνηση να βρει τους πραγματικούς ενόχους της δολοφονίας του Δραγούμη, «ενός εκ των πλέον εντίμων, των πλέον ηθικών και των πλέον μετριοπαθών εκ των πολιτικών της αντιπάλων» (Αθ. Κορμαλής, 1994, *Η εκτέλεση του Ίωνος Δραγούμη στον Τύπο της εποχής*, Αθήνα: εκδ. Πελασγός, σ.100). Η «Καθημερινή» του Γ. Βλάχου (στις 14 Αυγούστου 1920) υποστηρίζει πως «είναι βαρύταται αι ευθύναι των αρχόντων του βενιζελισμού» και δημοσιεύει στο πρωτοσέλιδο της το ποίημα του φίλου του Κωστή Παλαμά «Νεκρική Ωδή», που συντέθηκε στις 8 Αυγούστου 1920 και είναι αφιερωμένο στον Ίωνα Δραγούμη, το οποίο δημοσιεύεται και στο περιοδικό «Νουμάς»:

*«Λευκή ας βαλθεί όπου έπεσες κολώνα
(πως έπεσες γραφή να μην το λείει)
λευκή με της πατρίδας την εικόνα
μόνο εκείνη ταιριάζει να σε κλαίει,
βουβή, μαρμαρωμένη να σε κλαίει».*

12.Επιτάφια στήλη στο σημείο εκτέλεσης του Ι.Δραγούμη (Βασιλίσσης Σοφίας)

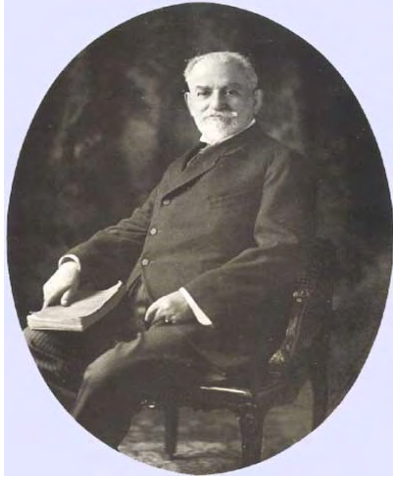
Οι στίχοι αυτοί χαραχτηκαν στο μνημείο, έργο του Αριστοτέλη Ζάχου, που ανεγέρθηκε το 1921 στο σημείο της εκτέλεσης, μία λευκή κολώνα ως αναμνηστική στήλη της άνανδρης δολοφονίας, όπου αναφέρεται: «*Εδώ την 31η Ιουλίου 1920 εφονεύθη υπό μισθοφόρον τυραννίας ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ο οποίος καθόλην την ζωήν αυτού ηγωνίσθη υπέρ των ελευθεριών του και υπέρ της αναγεννήσεως του ελληνισμού και της Ανατολής. Η εν Αθήναις Συντακτική των Ελλήνων Συνέλευσις ανέθηκεν*».

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, όταν έμαθε το στυγερό έγκλημα, συγκλονίστηκε και φαίνεται να αναφώνησε μόλις του ανήγγειλαν την είδηση της δολοφονίας του Δραγούμη «*Φρικτό! Φρικτό! Φρικτό!*» (Δραγούμης Ίων, 2002, *Το ανθολόγιο του Νουμά*, Εισαγωγή-Σχόλια Στέφανος Μπεκατώρος, Αθήνα: εκδ. Εναλλακτικές εκδόσεις, σ.35 σημ. 57). Η εκτίμηση του Βενιζέλου στο πρόσωπο του Δραγούμη φαίνεται και από το θερμό συλλυπητήριο τηλεγράφημα που έστειλε την επόμενη μέρα της εκτέλεσης, στον πατέρα του Στέφανο Δραγούμη, φανατικό πολιτικό του εχθρό: «*Μανθάνω μετά της πλέον οδυνηράς συγκινήσεως, το δυστύχημα το οποίον σας πλήττει και σας παρακαλώ καθώς και την οικογένειάν σας, να δεχθείτε την έκφρασιν της βαθείας μου συμπαθείας. Δεν δύναμαι να*

λησμονήσω τας υπερόχους υπηρεσίας τας οποίας ο υιός σας προσέφερεν από της νεότητός του εις την πατρίδα. Έτρεφον ανέκαθεν την ελπίδα ότι επί τω μέλλοντι, θα ηδύνατο να παράσχει και πλέον επιφανείς υπηρεσίας. Ο φρικώδης θάνατός του με βυθίζει εις λύπην». Βέβαια το τηλεγράφημα αυτό προκάλεσε την οργή της οικογένειας του Δραγούμη που θεωρούσε ηθικό αυτουργό της δολοφονίας το Βενιζέλο. Ο Φίλιππος Δραγούμης γράφει στο ημερολόγιό του: «Ντρέπομαι ότι όλα αυτά έγιναν από Έλληνες και μάλιστα από τα όργανα της εξουσίας, από τους μισθοφόρους σωματοφύλακες του Βενιζέλου. Αυτός ο κωμωδός ετηλεγράφησε στο σπίτι να συλληθηθή!!!» (Δραγούμης Στεφ. Φίλιππος, 2010. Ημερολόγιο 1919-1920 «...Φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα», επιμ. Μάρκος Δραγούμης, Αθήνα: εκδ. Δωδώνη, σ.232). Αντίστοιχα, το 1925, η Ναταλία Μελά, αδερφή του Ίωνα και σύζυγος του Παύλου Μελά, θα συναντούσε τυχαία το Βενιζέλο στο σπίτι της Πηνελόπης Δέλτα. Δεν του έδωσε το χέρι και «μετά από μια παγωμένη παύση, θα του γυρίσει την πλάτη και θα βγει απ' το δωμάτιο». Ηθικό αυτουργό της δολοφονίας του Ίωνα η οικογένεια Δραγούμη θεωρούσε τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο, παρά το γεγονός ότι εκείνος εκτιμούσε πολύ το δολοφονημένο πολιτικό του αντίπαλο, για τον οποίο πίστευε και ήλπιζε ότι θα γινόταν αρχηγός μιας «τίμιας αντιπολιτεύσεως». Δέκα χρόνια μετά, το 1930, λέγεται ότι ο Βενιζέλος είπε σε κάποιο φιλικό του πρόσωπο: «Ήταν μεγάλο δυστύχημα, κι ήταν μεγάλος χαμός. Απέβλεπα σ' αυτόν να γίνει αρχηγός μιας τίμιας αντιπολιτεύσεως».

Μετά την επιστροφή του Βενιζέλου στην Ελλάδα η μνήμη του θλιβερού γεγονότος τον κατέτρεχε γι' αυτό και μερίμνησε προσωπικά για την ανεύρεση των δολοφόνων αλλά όχι και για την ανεύρεση τυχόν ηθικών αυτουργών, αν βέβαια υπήρχαν (Π.Δέλτα, απομνημονεύματα, τ. Ελ. Βενιζέλος, σ.58). Σύμφωνα με τις βενιζελικές εφημερίδες, ο Βενιζέλος έδωσε εντολή να γίνουν «αυστηραί ανακρίσεις ανατεθείσαι στον υποστράτηγο Πραντούναν», ενώ παύτηκε ο στρατιωτικός διοικητής Αττικοβοιωτίας. Σε προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση στην ελληνική βουλή για τα τραγικά γεγονότα των «Ιουλιανών», ο αντικαταστάτης του πρωθυπουργού κατά την απουσία του στο εξωτερικό, Εμμανουήλ Ρέπουλης, προσπάθησε άνευρα και διόλου πειστικά να υποστηρίξει πως η κυβέρνηση είχε λάβει τα απαραίτητα μέτρα για αποτροπή των επεισοδίων. Στις αιτιάσεις της Αντιπολίτευσης απάντησε με δικαιολογίες και υπεκφυγές, ενώ στο τέλος ανήγγειλε εμφανώς συντετριμμένος ακόμα και πιθανή πρόθεσή του να εγκαταλείψει το δημόσιο βίο. Παρόλα αυτά θεωρήθηκε μαζί με το Γύπαρη υπεύθυνος για το φόνο του Δραγούμη, χωρίς όμως να αποδειχθεί κάτι. Τα οκτώ μέλη του εκτελεστικού αποσπάσματος φυγαδεύτηκαν αμέσως μετά τη δολοφονία και κρύβονταν στο χωριό του Γύπαρη στην Κρήτη. Όμως, η επιμονή του Βενιζέλου για τιμωρία

των ενόχων τούς οδήγησε σε δίκη στην οποία δικάστηκαν και καταδικάστηκαν, μένοντας φυλακισμένοι μέχρι το 1924, οπότε και πήραν αμνηστία.

13. Ο Εμμανουήλ Μπενάκης.

Το 1922 ο Μπενάκης παραπέμφθηκε σε δίκη για ηθική αυτουργία αλλά απαλλάχτηκε, με την κόρη του, την Πηνελόπη Δέλτα, να είναι κατηγορηματική στο αρχείο της για την αθώτητα του πατέρα της. Μάλιστα, γράφει στο ημερολόγιό της πως ο πατέρας της διαμαρτυρήθηκε στο Γύπαρη για την κακομεταχείριση του Δραγούμη και τον έθεσε υπεύθυνο για την ασφάλειά του. Στην αθώωσή του βοήθησαν και οι καταθέσεις που έδωσαν οι δύο αδερφές του Ίωνα, η Ναταλία Μελά και η Έφη Καλλέργη, που κατέθεσαν στον ανακριτή πως ο Μπενάκης δεν θα μπορούσε ποτέ να διατάξει την εκτέλεση του Ίωνα. Η μαρτυρία ενός από τους οπλίτες που εκτέλεσαν τον Δραγούμη, που είπε ότι δεν πήραν ούτε μία δραχμή από τον Μπενάκη, τον οποίο καλά σχεδόν δε γνώριζαν, σίγουρα έπαιξε και αυτή το ρόλο της. Όμως σίγουρα, αν και θα μπορούσε να αποσοβήσει το έγκλημα, είχε δείξει την ώρα της σύλληψης αδιαφορία. Ο γηραιός την εποχή εκείνη Εμμανουήλ Μπενάκης (83 χρονών), ίσως είχε βρει την ευκαιρία να εκδικηθεί το Δραγούμη για τη σχέση που είχε χρόνια πριν με την παντρεμένη κόρη του, αλλά και να εκδικηθεί τους αντιβενιζελικούς που στα «Νοεμβριανά» το 1916 είχαν βασανίσει τον ίδιο αλύπητα για τις πολιτικές του πεποιθήσεις.

14. Ο Παύλος Γύπαρης.

Η ηθική αυτουργία του φόνου χρεώθηκε στον ίδιο το Γύπαρη και στο Μπενάκη, χωρίς όμως ποτέ να αποδειχθεί κάποια κατηγορία. Σύμφωνα με την κατάθεση της αδερφής του Ίωνα, ο Γύπαρης φώναξε την επόμενη μέρα της δολοφονίας τον εργάτη Κυριάκο Κούλη, ο οποίος ήταν αυτόπτης μάρτυρας του συμβάντος και του είπε: *«Μην πεις τίποτε απ' όσα είδες, γιατί θα πάρεις στο λαιμό σου αθώους ανθρώπους»*. Ο Γύπαρης φέρεται ότι προσπάθησε να πείσει το μάρτυρα να καταθέσει ότι ο Δραγούμης αντιστάθηκε και γι' αυτό εκτελέστηκε. Δεκαπέντε χρόνια μετά τη δολοφονία, ο Γύπαρης, που δικαζόταν ως ένας από τους υπεύθυνους του πραξικοπήματος του 1935, κατέθεσε στην απολογία του πως κουράστηκε να τον κατηγορούν για το φόνο του Δραγούμη και υπέδειξε τον Εμμανουήλ Μπενάκη, που είχε όμως ήδη

πεθάνει, ως ηθικό αυτουργό. Υποστήριξε ότι ο Μπενάκης είπε να σκοτώσουν το Δραγούμη, ενώ εκείνος ετοιμαζόταν να τον στείλει κρατούμενο στο Φρουραρχείο. Συγκεκριμένα η μαρτυρία του είναι η εξής: «...Ήλθεν ένα τηλεγράφημα ότι έγινεν απόπειρα κατά του Βενιζέλου εις την Λυών. Εγώ είχα ένα τηλεγράφημα ότι δεν εκινδύνευεν η ζωή του ... Εξεκίνησα και επέστρεψα εις το τάγμα, όταν έξω είδα ένα αυτοκίνητον σταματημένο και κόσμον μαζεμένον γύρω και μαινόμενον. Με το πιστόλι εις το χέρι άνοιξα δρόμο και επήγα κοντά. Μέσα εις το αυτοκίνητον ήτο ο Ίων Δραγούμης. Τον παρέλαβα και τον ωδήγησα μέσα και έκαμα ένα τηλεφώνημα εις το Φρουραρχείον διά να τον στείλω εκεί όπως είχα στείλει και τους άλλους που είχαν συλληφθή. Όταν εσχηματίσθη το απόσπασμα που θα τον συνόδευε, και τον παρέλαβε, παρουσιάσθη ένας κύριος μεγαλόσχημος και τους εφώναζε: “Σκοτώστε τον! Τι τον φυλάτε”. Πρέπει να σας πω ότι ήτο άνθρωπος μεγάλης επιρροής και ηκούετο πολύ, διότι εις το σπίτι του έμενε πάντοτε ο Βενιζέλος στην Κηφισιάν. Και οι στρατιώται τον υπήκουσαν. Και... έγινε το δυστύχημα. Οι στρατιώται δεν ετολμούσαν μετά την πράξιν των να πλησιάσουν εις το τάγμα, διότι έμαθαν ότι είχα γίνει έξω φρενών, αλλά μου έστειλαν ένα άλλον στρατιώτην. “Πήγαινε”, είπα, “και πες στον επιλοχία σου να ρθουν εδώ”. Αλλά αυτοί δεν ήλθαν ούτε τότε. Επήγαν εις τον κ. Εκείνον στην Κηφισιάν, ο οποίος τους έδωσε 20.000 δραχμάς, τους υπεσχέθη να επέμβη στον Βενιζέλο για να μην τιμωρηθούν και να τους στείλη στην Αίγυπτο. Δεν ετήρησεν όμως τον λόγον του και δεν τους έστειλεν εις την Αίγυπτον και οι στρατιώται επήγαν στην Κρήτη, όπου εφυγοδικούσαν. Έστειλα ένα απόσπασμα στην Κρήτη με επί κεφαλής αξιωματικόν, ο οποίος τους ευρήκε και τους συνέλαβε, τους έφερε στο τάγμα και τους παρέδωσε στις αρχάς. Το 1920 μετά την 1ην Νοεμβρίου, ενώ εγώ έφυγα εις την Γαλλίαν, οι στρατιώται ειδικάσθησαν και είπαν ποίος υπέβαλε να σκοτώσουν τον Δραγούμη. Εγώ τότε ήμουν μακριά από την Ελλάδα και οι στρατιώται δεν ήσαν υπό την επιρροήν μου. Αν τους είχα βάλει εγώ να σκοτώσουν τον Δραγούμη θα το έλεγαν εις την δίκην των. Πρέπει να σας πω ακόμη, κύριοι στρατοδίκαι, ότι την ημέραν που συνέβη ο φόνος του Δραγούμη εμπήκα στο αυτοκίνητο να πάω στην Κηφισιά να τον σκοτώσω τον κ. Εκείνον. Έπεσαν όμως όλοι οι αξιωματικοί του τάγματος και με εκράτησαν. Όταν ήλθεν ο Βενιζέλος επήγα και του είπα ότι θα έκαμνα δημοσίευμα να αποκαλύψω τον κ. Εκείνον, αλλά ο Βενιζέλος μου είπε: “Άφησε, δεν πειράζει”. Από τότε γεννήθηκε η κατακραυγή εναντίον μου και γι’ αυτό εδημοσίευσα μίαν επιστολήν στην ελληνικήν εφημερίδα “Μέλλον” των Παρισίων και ήθελα να την στείλω και στις αθηναϊκάς εφημερίδας, αλλά και πάλιν με ημπόδισεν ο Βενιζέλος...» (Εφημερίδα Έθνος, 2 Μαΐου 1935).

Σχεδόν εκατό χρόνια μετά τη στυγερή δολοφονία του Δραγούμη ελάχιστη σημασία έχει πλέον να αναζητούμε τους ένοχους και το μόνο σίγουρο είναι ότι υπεύθυνος είναι ο

Εθνικός Διχασμός με τα μίσση και τα πάθη που έσπειρε στον τόπο. Ήταν τόσο μεγάλος ο φανατισμός που επικρατούσε, ώστε ακόμα και αυτούς που δεν εμπλέκονταν στις συγκρούσεις τούς έπαιρνε στο πέρασμά του. Αυτό που προέχει είναι το αποτέλεσμα, που είναι οδυνηρό και αυτό καθαυτό αλλά και για τις συνέπειες που επέφερε στην ιστορία του τόπου. Σίγουρα, αν δε διέκοπταν οι δολοφόνοι του τόσο πρόωμα τη σύντομη ζωή του, ο Δραγούμης θα συνέχιζε το βαθύ και σπουδαίο έργο που είχε ήδη επιδείξει. Ήταν μία χαρισματική προσωπικότητα που πρόλαβε μέσα σε σύντομο διάστημα, περίπου είκοσι χρόνια, να ασχοληθεί σχεδόν με όλα τα θέματα που απασχολούσαν τους σύγχρονούς του, αλλά και με άλλα φιλοσοφικά και ψυχολογικά ζητήματα που απασχολούσαν την ανήσυχη φύση του.

Σίγουρα η στυγερή δολοφονία του Δραγούμη επηρέασε το αποτέλεσμα των εκλογών που έγιναν λίγες μόνο μέρες αργότερα, στις 20 Νοεμβρίου. Η ανάμνηση των «Ιουλιανών» και κυρίως της δολοφονίας ήταν καθοριστική για το αποτέλεσμα, γιατί η βενιζελική παράταξη κατηγορήθηκε για βίαη και άδικη στάση, ενώ μέχρι τότε φαινόταν η ίδια αδικημένη από τις βιαιότητες της εποχής του Διχασμού («Νοεμβριανά»). Ο Δραγούμης αναδείχτηκε το πιο ξεχωριστό θύμα του χάσματος που χώριζε τους βενιζελικούς από τους αντιβενιζελικούς, κι ως φαινομενικά ο Διχασμός είχε λήξει.

Ήταν δυστύχημα για την πορεία του ελληνισμού το ότι οι δύο τόσο σπουδαίοι άντρες, Βενιζέλος και Δραγούμης, δε βρέθηκαν στο ίδιο στρατόπεδο και δε συνεργάστηκαν. Ήταν και οι δύο πολύ ικανοί και αγνοί πατριώτες που αν είχαν καταφέρει να συναντηθούν θα είχαν να παρουσιάσουν εξαιρετικό έργο για τον τόπο. Μπορεί ο Δραγούμης να καταγόταν από ένα αριστοκρατικό και αστικό περιβάλλον, αλλά τίποτα δεν τον περιόριζε να έχει ανοιχτά τα μάτια του και τα αυτιά του. Ήταν πνεύμα ελεύθερο, ανοικτό σε νέες ιδέες, βασάνιζε όλες τις απόψεις πριν τις κρίνει. Γι' αυτό εξάλλου από την αρχή ενθουσιάστηκε με την πολιτική που πρόσβευε ο Βενιζέλος ερχόμενος στην ελεύθερη Ελλάδα. Και ο πατέρας του άλλωστε, παρά τις παραδοσιακές σχέσεις με τη βασιλική οικογένεια, στη σύγκρουση του Βενιζέλου στην Κρήτη με τον πρίγκηπα Γεώργιο είχε πάρει το μέρος του Βενιζέλου γι' αυτό και αργότερα ο Βενιζέλος τον έκανε πρώτο Γενικό Διοικητή της Κρήτης. Και ήταν τόσο ισχυρή και αξιοπρεπής η οικογένειά του, που κρατούσε τις ισορροπίες και την εκτιμούσαν όλοι οι πολιτικοί παράγοντες της εποχής, κυρίως για τον πατριωτισμό και την αγωνιστικότητά της.

Ο Ίωνας Δραγούμης σε πολλά ζητήματα είχε κοινές πεποιθήσεις με το Βενιζέλο: στήριζε την έξοδο στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ και ήταν υπέρμαχος της δημοτικής. Οι δυο τους είχαν πολλούς κοινούς φίλους, με κυριότερη την Πηνελόπη Δέλτα, και ο Βενιζέλος γνώριζε επομένως τις εξαιρετικές ικανότητές του και τον ακέραιο χαρακτήρα του.

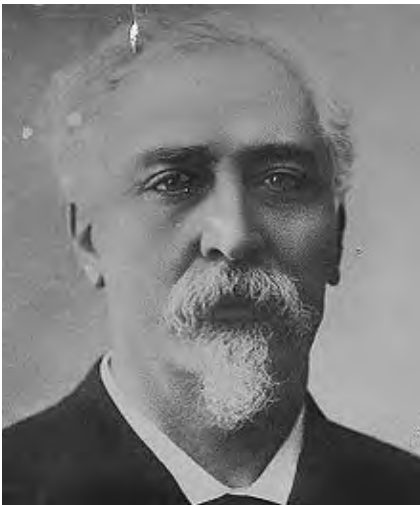
Παρόλα αυτά, όταν του δόθηκαν ευκαιρίες να τον αξιοποιήσει, σκόπιμα τον άφηγε στο περιθώριο φοβούμενος τις σχέσεις του με το βασιλικό περιβάλλον. Όμως ο Δραγούμης δεν τασσόταν ποτέ φανατικά σε μία πολιτική γραμμή. Ήταν πνεύμα ανεξάρτητο, όχι θεωρητικά αλλά ουσιαστικά, και δεν περιοριζόταν ούτε από γνωριμίες ούτε από συμφέροντα, όπως απέδειξε επανειλημμένα με τις πράξεις του.

Ο Δραγούμης την εποχή του Εθνικού Διχασμού, θα μπορούσε να αποτελέσει μία ανεξάρτητη και ειλικρινή φωνή που θα κατόρθωνε να γεφυρώσει τους δύο κόσμους, αν οι άλλοι ήταν διατεθειμένοι να τον ακούσουν. Έχοντας ισχυρά ερείσματα στον κόσμο των αντιβενιζελικών αλλά και έχοντας το απαραίτητο υπόβαθρο για να σκεφτεί ελεύθερα και προοδευτικά, χωρίς να διστάσει να έρθει σε σύγκρουση με το οικογενειακό του περιβάλλον, είναι βέβαιο ότι με την πνευματική διαύγεια και την ευθυκρισία που διέθετε, θα μπορούσε να ακολουθήσει και σ' αυτό το ζήτημα τη μέση οδό, μακριά από φανατισμούς και μίσση.

Αλλά και αργότερα, εφόσον ήταν ο ηγέτης της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης, και με δεδομένη την απουσία του Δημήτρη Γούναρη, το πιθανότερο είναι πως θα γινόταν πρωθυπουργός στις εκλογές που θα ακολουθούσαν, μάλλον θα αναλάμβανε το πολιτικό κόστος και το ρίσκο του συμβιβασμού στη Μικρά Ασία, που δεν ανέλαβε κανείς άλλος και οδηγηθήκαμε στη Μικρασιατική καταστροφή. Είναι γνωστός εξάλλου ο Ανατολισμός στον οποίο πίστευε και οι απόψεις του για τη συνεργασία της Ελλάδας με την Τουρκία για την προστασία των πληθυσμών που κατοικούσαν στη Μικρά Ασία. Με τις διπλωματικές του ικανότητες είναι βέβαιο ότι θα πετύχαινε το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα.

5.Οι απόψεις του Ίωνα Δραγούμη για τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό και την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση

Ο Ίων Δραγούμης υπήρξε γόνος επιφανούς οικογένειας που είχε να επιδείξει αρκετά δημόσια πρόσωπα, ανήκε σε μία κοινωνική ελίτ, διακριτικό γνώρισμα της οποίας ήταν μάλλον η εκπαίδευση παρά ο πλούτος. Οι πρόγονοί του, σύμφωνα με την παράδοση, ήταν ηπειρωτικής καταγωγής, και ο αρχηγός της οικογένειας «Δραγόμας» ήταν πρωτοπαλίκαρο του Γεώργιου Καστριώτη (Σκεντέρμπεη). Όταν οι Τούρκοι κατέλαβαν την Αλβανία, οι απόγονοι του Δραγόμα αποδήμησαν από την ιδιαίτερη πατρίδα τους και μετεγκατεστάθηκαν στο Βογατσικό της Μακεδονίας κατά το 16^ο ή 17^ο αιώνα. Το οικογενειακό περιβάλλον του Ίωνα Δραγούμη έχει να παρουσιάσει υψηλό πνευματικό επίπεδο, με τον προπάππο του Μάρκο Δραγούμη να είναι δάσκαλος στην Ελληνική Σχολή του Μεγάλου Ρεύματος (Μπουγιούκ Ντερέ) στην Κωνσταντινούπολη και μνημένος στη Φιλική Εταιρεία. Ο παππούς του, Νικόλαος Δραγούμης, υπήρξε γραμματέας του Ιωάννη Καποδίστρια, συνεργάτης του Σπυρίδωνα Τρικούπη και υπουργός Εξωτερικών του Όθωνα. Όταν

15. Ο Στέφανος Δραγούμης.

αποχώρησε από τη δημόσια ζωή συνεργάστηκε με το φιλολογικό περιοδικό «Η Ευτέρπη» και αργότερα εξέδωσε το περιοδικό «Πανδώρα», όπου δημοσίευσε και τα απομνημονεύματά του με τίτλο «Ιστορικά Αναμνήσεις». Ο πατέρας του Στέφανος Δραγούμης, εθνικός αγωνιστής στη Μακεδονία, υπήρξε επιστήθιος φίλος του Χαρίλαου Τρικούπη και διετέλεσε υπουργός Εξωτερικών, Εσωτερικών, Δικαιοσύνης, Οικονομικών, Γενικός Διοικητής Κρήτης, Γενικός Διοικητής Μακεδονίας και για μικρό διάστημα και Πρωθυπουργός. Επιπλέον είχε δημοσιεύσει πολλές μελέτες και άρθρα σε ελληνικά και ξένα περιοδικά. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι η οικογένεια του Δραγούμη είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτική ζωή του τόπου και συγχρόνως διαπνεόταν από ιδιαίτερη ευαισθησία για τα γράμματα και τις τέχνες. Τα μέλη της οικογένειάς του νοιάζονταν για τα ελληνικά γράμματα και συμμετείχαν ενεργά διαθέτοντας όλες τις δυνάμεις τους για αποστολή βιβλίων στα ελληνόφωνα χωριά έξω από τα σύνορα του κράτους, άλλοτε προσφέροντας δικά τους χρήματα κι άλλοτε μέσω συλλόγων. Τέλος και κάποια από τα αδέρφια του ξεχώρισαν κι αυτά στα γράμματα και τις τέχνες, όπως ο μεγαλύτερος αδερφός του, Νίκος Δραγούμης, που υπήρξε μεγάλος ζωγράφος, αλλά και ο Φίλιππος Δραγούμης, που υπήρξε λογοτέχνης αλλά

και αυτός που διαφύλαξε το έργο του Ίωνα (Κουμαριανού Αικατερίνη, *λήμματα «Δραγούμης» και «Ίων Δραγούμης»*, εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος – Λαρούς - Μπριτάνικα, εκδ. Πάπυρος, Τόμος 21^{ος}, σσ.306-309).

Μεγαλώνοντας λοιπόν σ' ένα τέτοιο περιβάλλον κι έχοντας αυτές τις καταβολές διάβαζε με πάθος και παρακολουθούσε συστηματικά τα λογοτεχνικά, φιλοσοφικά, κοινωνιολογικά και επιστημονικά ρεύματα της εποχής του, αλλά και ο ίδιος πρόσφερε πλούσια και πρωτότυπη πνευματική και λογοτεχνική εργασία. Μιλούσε αρκετές γλώσσες: αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, τούρκικα, ρωσικά, σλάβικα. Υπήρξε διπλωμάτης, πολιτικός, λογοτέχνης και ήρωας του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα της Μακεδονίας. Επιπλέον ήταν θεατρόφιλος, έγραφε ποίηση, άκουγε κλασική μουσική και έπαιζε βιολί. Θα μπορούσαμε να πούμε πως σε πολύ μεγάλο βαθμό αντιπροσωπεύει τον τύπο του αναγεννησιακού, του καθολικού ανθρώπου. Έγραφε στο ημερολόγιό του: *«Δεν είμαι ένας άνθρωπος. Είμαι πολλοί.»* (Ίων Δραγούμης, Δεκ. 1915, *Φύλλα Ημερολογίου*, τόμος Ε', Αθήνα, σ.119). Μάλιστα ο Γιώργος Ιωάννου, πολλά χρόνια αργότερα, τον ονομάζει *«πλήρη άνθρωπο»*. Στα λίγα χρόνια που έζησε, πρόλαβε και ταξίδεψε πολύ σ' όλη σχεδόν την Ευρώπη και διατηρούσε αλληλογραφία με πολλές διασημότητες της εποχής του. Αν και υπήρξε δημόσιος υπάλληλος στο υπουργείο Εξωτερικών, δεν ήταν διατεθειμένος να περιοριστεί στην απραξία και τη μετριότητα της απασχόλησης στο δημόσιο. Γι' αυτόν η μεγαλύτερη αποστολή που τον κρατούσε σε εγρήγορση και τον ενέπνεε ήταν η έντονη ανάμειξή του και η ενεργός παρουσία του σε όλα τα εθνικά ζητήματα του καιρού του, και ειδικά της Μακεδονίας, απ' όπου κρατούσαν οι ρίζες του, και σταθερός στόχος του ήταν η εθνική ένωση και η κρατική τελείωση.

Γύρω από την προσωπικότητά του δημιουργήθηκε ένας μύθος, κυρίως από το γεγονός ότι δολοφονήθηκε σε ηλικία μόλις 42 χρονών, κάτω από συνθήκες που σε μεγάλο βαθμό παραμένουν αδιευκρίνιστες. Η προσωπικότητά του, πολύπλευρη και αντιφατική, απασχόλησε και τους σύγχρονους του αλλά και τους μεταγενέστερους από πολλές απόψεις. Ο ίδιος ο Δραγούμης στο ημερολόγιό του χωρίζει τη ζωή του σε δύο περιόδους: μία εθνικιστική, από το 1902 ως το 1904 περίπου, με επιρροές από το Νίτσε και τον Μπαρρές, και μία ανθρωπιστική, μετά το 1905, με επιρροές από το Ρουσσώ, τον Τολστόι, το Ντοστογιέφσκι, τον Κροπότκιν κ. ά. Σε κάθε περίοδο πάντως είναι φανερός ο ασυμβίβαστος και ιδιόρρυθμος χαρακτήρας του, καθώς και η μανία του με την αναζήτηση και τη μελέτη.

Η κατάσταση στην οποία βρισκόταν το ελληνικό κράτος στην εποχή του τον προβλημάτιζε και από νωρίς απογοητεύτηκε από τη γενική οπισθοδρόμηση, την καθολική

οικονομική δυσπραγία και την εξάρτηση από τον ξένο παράγοντα. Στο άρθρο του «Κοινωνισμός και Κοινωνιολογία» παρουσιάζει την ελληνική κοινωνία σαν μια «λιμνοθάλασσα αποκοιμισμένη», και προτείνει την ανασυγκρότηση του εκπαιδευτικού συστήματος αφού κατά τη γνώμη του όλα τα χρόνια προβλήματα που ταλανίζουν το ελληνικό κράτος οφείλονται στο σχολαστικισμό και τις αδυναμίες της ελληνικής παιδείας (Δραγούμης Ίων, 2002, *Το ανθολόγιο του Νουμά*, Εισαγωγή-Σχόλια Στέφανος Μπεκατώρος, Αθήνα: εκδ. Εναλλακτικές εκδόσεις, σ.182). Επίσης στον πνευματικό και πολιτιστικό τομέα τον απασχόλησε ο καθορισμός της ταυτότητας του ελληνισμού και οι όροι της ανέλιξής του. Πίστευε πως πρώτιστος στόχος πρέπει να γίνει η ένωση της φυλής και στη συνέχεια να επικεντρωθεί ο ελληνισμός στην ανάδειξη μιας νέας γενιάς, καλύτερης από τις προηγούμενες: «...να αρχίσουμε από τώρα να ετοιμάσουμε μια νεότερη γενεά καλλίτερη από μας τους ίδιους» (Ίων Δραγούμης, 1927, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες, 1903-1909*, επιμ. Φ. Δραγούμη, Αθήνα, σ. 110). Καταδίκασε την «αρχαιομανία των γραμματισμένων» και το «βυζαντινισμό των Φαναριωτών, λαϊκών και παπάδων», και υποστήριζε ότι ο κόσμος μέχρι πριν τους πίστευε γιατί δεν ήταν μορφωμένος και παρασυρόταν από τις θεωρίες τους για την ανασύσταση της αρχαίας Ελλάδας ή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο ίδιος τόνιζε ότι «*Η δική μας τωρινή Ελλάδα θέλει σύνορα εκεί που τελειώνει η ελληνική φυλή*» και ήταν πεπεισμένος ότι οι σύγχρονοί του, στηριγμένοι στη μόρφωσή τους μπορούν να καταλάβουν πόσο ανεδαφικά είναι όσα τους υπόσχονται οι νομοθέτες, οι «θεότυφλοι» όπως τους ονόμαζε, και να σταθούν στα πόδια τους. Αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο αν οργανωθούν σχολεία, και μάλιστα «*σχολεία πρακτικά, εμπορικά, επαγγελματικά, που δε θα μαθαίνουν άχρηστες γνώσεις*», στα οποία βέβαια μόνο μία γλώσσα πρέπει κατά τη γνώμη του να κυριαρχήσει: «*Γλώσσα θα μεταχειριζόμαστε αυτή που έχουμε και μιλούμε...Αυτή μόνο είναι ζωντανή ενώ η άλλη νεκρή, και εύλογο είναι όλοι να προτιμούν τη ζωή παρά τη νέκρα*» (Δραγούμης Ίων, 2002, *Το ανθολόγιο του Νουμά*, Εισαγωγή-Σχόλια Στέφανος Μπεκατώρος, Αθήνα: εκδ. Εναλλακτικές εκδόσεις, σ.113).

Σε όλη τη διάρκεια της σύντομης ζωής του, αν και ήταν γόνος καθαρολόγων, έμεινε σταθερά προσκολλημένος στην ιδεολογία του δημοτικισμού. Επέδειξε εξαιρετικό ενδιαφέρον για το γλωσσικό ζήτημα και πραγματοποιούσε εκδόσεις βιβλίων με μελέτες γύρω από τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό και οργάνωνε τακτικές συζητήσεις και διαλέξεις πάνω σε θέματα πολιτισμού, ιστορίας και τέχνης. Δεν περιορίστηκε βέβαια μόνο στη θεωρητική αντιμετώπιση του δημοτικιστικού κινήματος αλλά παράλληλα ανέλαβε και αρκετές πρωτοβουλίες με βασική επιδίωξη την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση. Επιπλέον

συμμετείχε ενεργά σχεδόν σε όλες τις συλλογικές προσπάθειες που γίνονταν από την πρώτη κιόλας φάση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού (από το 1902 ως το 1909), χρησιμοποιώντας τις γνωριμίες του για την ενίσχυση της πρωτόγνωρης κίνησης και συμβάλλοντας στην ισχυροποίησή της το πιο καίριο διάστημα.

Η πίστη του στη δημοτική ξεκινούσε από την αγάπη του για την πατρίδα και την πεποίθηση ότι μόνο με τη βοήθεια της λαϊκής γλώσσας που θα την κατανοεί όλο το γένος θα μπορέσει να υπάρξει ουσιαστική ανάταση. Ο Ανδρέας Π. Δενδρινός έγραψε χαρακτηριστικά για τον Ίωνα Δραγούμη: *«Προέχει για τον Δραγούμη το Γένος. Και το έθνος είναι, πρέπει να είναι, μόνο τ' όργανο που θα υπηρετήσει το Μεγάλο Γένος...Για να υπηρετήσει όμως και να καλλιεργήσει σωστά, ώστε από το απλό δένδρο της ζωής να ξεφυτρώσει το δένδρο της Ελευθερίας και της Αναγεννήσεως, πρέπει για τον Ίδα, να υπάρξει, να δημιουργηθεί ο πραγματικός, ο σωστός Ομφάλιος Λώρος, που θα μπορέσει, με κριτήρια κοινής λογικής και – προπαντός- με την ίδια τη γλώσσα, να διαυλώσει τα απίστευτα αποθέματα ενέργειας που μπορεί να συγκεντρώσει το γένος. Απ' εκεί πηγάζουν οι σκέψεις του και οι διακηρύξεις του, ο δημοτικισμός του και το διαζύγιό του με το κατεστημένο της εποχής»* (Βακαλόπουλος Α. Κων., 1990, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού-Μακεδονία*, Θεσ/νίκη: εκδ. οίκος Αφών Κυριακίδη, σσ. 429-430).

Το ενδιαφέρον του για τη γλώσσα ήταν έκδηλο σε κάθε περίπτωση και στάθηκε στο επίκεντρο των δραστηριοτήτων του. Η πλούσια αρθρογραφία του και σχεδόν όλα του τα λογοτεχνικά έργα στόχευαν στο να προβληματίσει τη νέα γενιά για τα ζητήματα της ελληνικής φυλής και να προσδιορίσει τις αρχές που θα οδηγήσουν στη δημιουργία ενός ισχυρού νεοελληνικού πολιτισμού. Υποστήριζε πως κάθε πρωτοβουλία πρέπει να έχει στο κέντρο της το ίδιο το παιδί και πως το σχολείο έχει υποχρέωση να καλλιεργήσει στο έπακρο τη γλωσσική εμπειρία που έχει αποκτήσει το παιδί στο οικογενειακό του περιβάλλον και να μην το αναγκάζει να χρησιμοποιεί άλλες λέξεις. Οι απόψεις του για τη λαϊκή γλώσσα γίνονται φανερές σε όλα σχεδόν τα έργα του και παραμένουν αμετακίνητες : *«Ξερίζωσε τη λαϊκή σου γλώσσα και θα χάσεις την ψυχή σου. Μονάχα κάτι κληρονομιάς ασύνειδες θα απομείνουν μέσα σου, που θα ξεπροβάλλουν έξαφνα για να δείχνουν στους ξένους πως δεν είσαι ολότελα δικός τους, και θα είσαι χωρίς πατρίδα, ως που με την επιγαμία τα παιδιά σου και τα εγγόνια σου να ριζώσουν σ' άλλη πατρίδα και να εξωτερικεύσουν την ψυχή τους σ' άλλη γλώσσα. Με το να μη γίνεται να ξεφορτωθούμε ολότελα τη γλώσσα μας τη λαϊκή, όσο τουλάχιστο ζούμε στον τόπο μας, συνεχίζουμε την ψυχή του έθνους μας, μ' όλα τα ξένα ή τα παλιά που φορτωνόμαστε. Πήγαινε λοιπόν στα δημοτικά τραγούδια, στη δημοτική τέχνη και στη*

χωριάτικη και λαϊκή ζωή, για ναύρεις τη γλώσσα σου και την ψυχή σου και, μ' αυτά τα εφόδια, αν έχεις ορμή μέσα σου και φύσημα, θα πλάσεις ό,τι θέλεις, παράδοση και πολιτισμό και αλήθεια και φιλοσοφία» (Ιων Δραγούμης, 1927, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Αθήνα, σ.218).

Ήδη στις πρώτες καταγραφές στις σελίδες του ημερολογίου του, όταν ήταν μόλις 17 χρονών, την τρίτη κιόλας μέρα που σημειώνει τις σκέψεις του, στις 19 Μαΐου, προβληματίζεται για το ζήτημα της γλώσσας κι εκφράζει προβληματισμούς που εντυπωσιάζουν για την ευστοχία και την ωριμότητα, παρά το νεαρό της ηλικίας του. Υποστηρίζει πως η αξία των αρχαίων Ελλήνων δε βρίσκεται στη γλώσσα που χρησιμοποιούν, και μάλιστα τονίζει πως αν χρησιμοποιούσαν τη σύγχρονη δημοτική, θα ήταν ακόμα αξιολογότεροι. Γνωρίζει βέβαια ότι τέτοιες ρηξικέλευθες απόψεις προκαλούν τη συντηρητική εποχή του, αλλά γι' αυτόν είναι τόσο απαραίτητο να προωθηθούν αλλαγές στην εκπαίδευση που δε διστάζει να κοντραριστεί με τους αττικιστές. Συγκεκριμένα γράφει: «*Ούτε παλαιόν ούτε άγνωστον είνε το ζήτημα όπερ γεννούν, χωρίς να ειμπορή να γεννηθή, και συζητούν, χωρίς ποτέ να έγινε συζητήσιμον, οι λεγόμενοι αττικισταί ή άλλως κοντισταί. Το ζήτημα της γλώσσης, εννοώ, λέγω ότι δεν είνε παλαιόν το ζήτημα τούτο. Νομίζω ότι απατώμαι. Και παλαιόν είνε και ανόητον. Όλοι παρεδέχοντο, παραδέχονται και θα παραδέχονται ότι οι Αττικοί ανεδείχθησαν με τας ιδέας των, με την σπουδαιότητα των συγγραμάτων των, με το ύφος των. Αλλ' αν όλοι παρεδέχοντο, και μερικοί παραδέχονται, κανείς όμως δεν θα παραδέχεται, ότι η Αττική γλώσσα, δια της τελειότητός της τάχα, ανύψωσε τους Αττικούς, ως συγγραφείς. Είμαι βεβαιότατος ότι οποίαν δήποτε γλώσσαν ελληνικήν και αν εδίναμεν εις τους Αττικούς θα ήσαν επίσης μεγάλοι, ίσως δε εξοχώτατοι θα ήσαν εάν τους εδίναμεν την ιδικήν μας γλώσσα, όχι βέβαια της καθαρουόσης το μήγμα και την ακαθαρσίαν, αλλά της δημοτικής την ζωήν, την χάριν, την γλυκύτητα και τον πλούτον. Είνε περίεργος η πρόληψις, πρόληψις αιώνων ολόκληρων, περί της τελειότητος της αττικής γλώσσης. Η πρόληψις δε αυτή υπάρχει και τώρα. Η γλωσσολογία όμως λέγει ότι των νέων Ελλήνων η γλώσσα είνε τελειότερα της αττικής. Αλλά πού να εκφράσω αυτή την γνώμην! Ακούω πλέον τας φωνάς και κατακραυγάς των αττικιστών, των μετριωτέρων, και καταπλακώνομαι από τας ύβρεις των κοντιστών. Ημιθανής δε προσπαθώ να είπω το «*E pur si muove*» του Γαλιλαίου αλλ' αι φωναί και ύβρεις εκατονταπλασιάζονται, το βάρος των με σκοτώνει. Ώστε και Φοίνιζ εάν ήμην να μην ειμπορώ να αναγεννηθώ. Όχι, κύριε αττικισταί, ούτε η αλήθεια με ύβρεις και φωνάς σκοτώνεται, ούτε ποτέ μέχρι τούδε ηκούσθη ότι ισοδυναμεί το επιχείρημα με τας ύβρεις ή η απόδειξις με τας φωνάς. Ώστε ησυχάσατε, δεν κάμνετε τίποτα κατά της αληθείας. Τέλος, θα επικρατήση και αυτή. Χθες ακόμη έλεγα εις τον φίλο μου Π.Β. ότι η νεοελληνική γλώσσα είνε τελειότερα της αρχαίας. Αυτός, μη ων αττικιστής, ηπόρη και*

εξίστατο χωρίς να υβρίζει. Εν τούτοις όταν τον παρεκάλεσα να μου φέρη εν επιχείρημα εναντίον της ιδέας μου, δεν είχε κανέν. Επειδή δε δεν παραδέχεται τα επιχειρήματα των αττικιστών ηναγκάσθη να είπη ότι αν μη τελειότερα η νεοελληνική γλώσσα είνε τουλάχιστον ίσην με την αρχαίαν. Ελπίζω δε ότι με το λίγον καιρόν θα πλησιάση ακόμη περισσότερον προς την αλήθειαν. Τι να σου κάμη ο άνθρωπος, μήπως αυτός πταιή; μήπως μόνος του, αφ' ου εσκέφθη καλά, έγεινε δίγλωσσος; Όχι. Τον έκαμαν. Έγινεν αναιπαισθήτως. Και θα μου ειπήτε, πώς τούτο; Ιδού πώς. —Μόλις γείνη ο Έλλην 5 ή 6 ετών πηγαίνει στο σχολείον. Ομιλεί την γλώσσαν του, ήτοι τα νέα ελληνικά όπως δήποτε αρκετά καθαρά από αττικισμόν. Αλλ' εις το σχολείον μανθάνει τα γράμματα του αλφαβήτου πρώτα, και έπειτα συλλαβίζει, όχι τα «άλογο, λεοντάρι, σκυλί, πόρτα, δένδρο» αλλά τα «ίππος, λέων, κύων, θύρα, δένδρον», όταν δε ειξεύρει να διαβάξη, αντί να βλέπη εις το αλφαβητάριον γραμμένον· «Ο Πέτρος πήγε σήμερα περίπατο με τα πόδια» βλέπει: «Ο Πέτρος υπήγεν (ή επορεύθη) σήμερα (αν όχι τήμερον) εις περίπατον (ίσως δε και ως περιπατήσων) πεζή.» Και αν μεν τύχη να είνε πολύ έξυπνος ερωτά διατί να υπάρχουν δια το ίδιον πράγμα ονόματα δύο και τρία π.χ. διατί το άλογο να το λέγουν ή μάλλον να το διαβάξουν ίππον, το σκυλί, κύνα, τέκνον ή παιδα το παιδί, ή το φτάνω, αφικνούμαι. Και αφ' ου ερωτήση το παιδίον και μάθη ότι εκείνα μεν οπού λέγει είνε «διεφθαρμένα, παράκοπα και παράσημα» και «ειδεχθής βρωμολογία του ακαθάρτου Ρωμήου» όσα δε εις τα βιβλία γράφονται είνε σωστά δια τον φυσικότατον και απλούστατον λόγον ότι είνε τέλεια, επειδή τα έλεγαν ο Περικλής ή ο Πλάτων προ 25 αιώνων, τότε αναγκάζεται να εξακολουθή μεν να λέγη «πόρτα, σπίτι, μητέρα, γουρούνι» κ.τ.λ. αλλά να γράφη πάντοτε «θύρα, οικία, μήτηρ, χοίρος», διότι είνε τέλεια τα δε άλλα έχουν το δυστύχημα να λέγωνται κοινώς υπό συμπάσης της νέας Ελλάδος και δούλης και ελευθέρας. Αν δε το το παιδίον δεν είνε πολύ έξυπνον καταπίνει, χωρίς να ερωτά και δυϊκούς, και αναδιπλασιασμούς και τας λοιπάς αττικής τελειότητας. Πάντοτε όμως εξακολουθεί να ομιλεί με ακαθαρσίας και βρωμολογίας. Ούτω λοιπόν ανεπαισθήτως ο Έλλην μανθάνει και γράφει αλλαίως και ομιλεί αλλαίως. Όταν δε του είπης τίποτε κατά της τελειότητος της αττικής γλώσσης και υπέρ της καθαριότητος της νεοελληνικής «άχθεται και αγανακτεί επί τω ανηκούστω τούτω ψεύδει» και εώς εκεί περιορίζονται όλα του τα επιχειρήματα υπέρ της εναντίας γνώμης. Και ούτω της μεν γλώσσης της καθαρευούσης την ακαθαρσίαν κανείς δεν θέλει να παραδεχθή, όλοι δε μικροί και μεγάλοι αμιλλώνται θαυμάσια πώς να υπερακοντίσωσιν αλλήλους εις κομπούς αναδιπλασιασμούς, ωραιάς δοτικές, εξόχους συνδυασμούς του θα, του να και του δεν με μέσους αορίστους και μέλλοντας και με ρήματα εντελώς άγνωστα εις τα δυστυχημένα αυτά μόρια, και εις άλλας τοιαύτας ινδικάς ωραιότητος της παγκάλλου, παντελείας και παντοδυνάμου αττικής γλώσσης. Εις δε τα σχολεία και εις αυτό

το πανεπιστήμιον δεν προσπαθούν οι καθηγηταί να δείξωσιν εις του μαθητάς την κομψότητα των παρομοιώσεων και περιγραφών του Ομήρου, την εντέλειαν των δραμάτων και χαρακτήρων του Σοφοκλέους, τας εξόχους ιδέας και το απλόν ύφος του Πλάτωνος ή Ξενοφώντος αλλ' αγωνίζονται να αποδείξουν ότι η αττική γλώσσα είνε τελεία ή η αρχαία εν γένει, ότι το χαίρομαι είνε διακομός το δε χαίρω είνε το μόνο ορθόν και χάνουν ώρας ολοκλήρους δια να βεβαιώσουν τους μαθητάς περί της ορθότητος του εγγράφεσαν και της βαρβαρότητος του εγγράφεισαν. Κάθε δε ανωμαλία και δυστροπία της αττικής γλώσσης αποδεικνύεται υπ' αυτών ως έξοχος και σπανία ωραιότης ην πρέπει να προσκυνώμεν όλοι και «τη των αρχαίων συνηθεία συγκατακλινόμενοι» να γράφωμεν δια τον λόγον ότι ηθέλησεν ο Πλάτων να την γράψη προ ολίγων δεκάδων αιώνων. Ούτε δε ιωνική διάλεκτος ούτε δωρική ούτε αιολική μανθάνεται ποτέ εις τα σχολεία. Διότι όλων των αιώνων οι αττικισταί νομίζουν και διδάσκουν όχι ότι πας μη Έλλην αλλά πας μη Αττικός βάρβαρός εστιν. Εξακολουθείτε, Ελληνικαί κυβερνήσεις, εξακολουθείτε, κύριοι αττικισταί, να πολεμήτε την γλώσσαν σας, κτυπάτε την αλύπητα, καταστρέψατε την, αλλά πριν να κάμετε αυτό το αξιομνημόνευτον έργον μάθετε ότι πολεμείτε ζωήν, κτυπάτε χάριν, καταστρέφετε φιλολογίαν. Μάθετε συγχρόνως ότι ποιήσις ποτέ δεν γεννηθή εις την χώραν την καμωμένην δια ποιήσιν, ύφος ποτέ δεν θ' ακμάση. Γλώσσα ποτέ δεν θ' ανθήσῃ, αι Μούσαι μαυροφορεμένοι θα εγκαταλείψουν την πατρίδα των, και κάθε μία θα πετάξῃ μακριά, φορούσα εις την κόμην στέφανον 'γενναμένο απ' ολίγα χορτάρια - πούχαν μείνη στην έρημη γῆ'» (Ιων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου, τόμος Α', σσ.7-9)

Είναι ολοφάνερο από το παραπάνω απόσπασμα το ασυγκράτητο πάθος του έφηβου τότε Ίωνα Δραγούμη να υπερασπιστεί την ομιλούμενη γλώσσα και να καταδικάσει το εκπαιδευτικό σύστημα που μπερδεύει τα μικρά παιδιά μαθαίνοντάς τα άλλη γλώσσα από αυτήν που κατανοούν και χρησιμοποιούν. Ο ίδιος επηρεασμένος αρχικά από το αστικό οικογενειακό του περιβάλλον γράφει χρησιμοποιώντας την επίσημη καθαρεύουσα, ακόμα και στο προσωπικό ημερολόγιο που κρατούσε, και μάλιστα φαίνεται ότι την κατέχει άριστα. Όμως σταδιακά, αρχικά στις προσωπικές του καταγραφές, άρχισε να χρησιμοποιεί τη δημοτική γλώσσα που τη χειριζόταν επίσης με μεγάλη άνεση. Χαρακτηριστικό είναι πως όταν βρισκόταν στο Μοναστήρι και επικοινωνούσε μέσω επιστολών με τον Παύλο Μελά που δεν ήταν δημοτικιστής, του έγραφε πάντα στη δημοτική, αλλά ακόμη δίσταζε να τη χρησιμοποιήσει στις επιστολές που έστελνε στους δικούς του γιατί ήξερε ότι ήταν φανατικοί υποστηρικτές της καθαρεύουσας και θα τους στεναχωρούσε. Συγκεκριμένα σε επιστολή του προς τον Παύλο Μελά (Μοναστήρι 27 Φεβρουαρίου 1903) γράφει: «Λυπούμαι που δεν σας αρέσει η δημοτική γλώσσα και σας πειράζει να την βλέπετε γραμμένη αλλ' αυτήν συνήθισα και

με φαίνεται τώρα *affecte* [υποκριτικό] να σε γράφω εσένα αλλιώς. Ποίος σε λέγει να δείχνεις και σ' άλλους (στο σπίτι) τα γραφόμενά μου; Την ονομάζεις «ψυχαρικήν διάλεκτον», μα είναι μόνον η γλώσσα που μιλώ μαζί σου όταν σ' έχω κοντά μου. Στους δικούς μου γράφω σπάνια άλλη γλώσσα από τα γαλλικά και το κάνω ακριβώς επειδή τους πειράζει η δική μου γλώσσα. Με κόπον γράφω στον θείον Μάρκο καθαρεύουσα. Αλλ' αν γίνεσαι πολύ νευρικός με τα γράμματά μου μπορώ να σε γράφω γαλλικά» (Δραγούμης Ίων, 2000, *Τα τετράδια του Ίλντεν*, εισαγωγή-επιμέλεια-σύνθεση Γιώργος Πετσίβας, Αθήνα: εκδ. Πετσίβα, σ.29). Πραγματικά από τις επιστολές που στέλνει στον πατέρα του και βρίσκονται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, όπου έχει κατατεθεί το αρχείο του Ίωνα Δραγούμη, γίνεται φανερό πως τις επιστολές προς την οικογένειά του τις έστειλε γραμμένες στα γαλλικά, ενώ κάποιες που είναι γραμμένες στα ελληνικά, είναι στην καθαρεύουσα. Βέβαια σε όλα τα υπηρεσιακά έγγραφα ήταν υποχρεωμένος να γράφει χρησιμοποιώντας την καθαρεύουσα.

Στα εδάφη της Μακεδονίας, όπου εργαζόταν τα πρώτα χρόνια της διπλωματικής του καριέρας, έθεσε πρωταρχικό του στόχο την ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου μέσα από τη διδασκαλία της ομιλούμενης ελληνικής γλώσσας. Ο Μαζαράκης στο βιβλίο του για το Μακεδονικό Αγώνα μας πληροφορεί για την κατάσταση που υπάρχει στη Μακεδονία όσον αφορά τα σχολεία. Σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα «ο αριθμός των ελληνικών σχολείων και η θέση της ελληνικής εκπαίδευσης αντιστοιχούσαν επακριβώς στη δύναμη και τις αδυναμίες του ελληνισμού της Μακεδονίας. Γύρω στο 1900 υπήρχαν πάνω από 1.000 ελληνικά σχολεία στη Μακεδονία με 70.000 μαθητές, ενώ στην ίδια εποχή τα βουλγαρικά δεν υπερέβαιναν τα 590 με σύνολο 30.000 μαθητές στα τρία βιλαέτια Θεσσαλονίκη – Μοναστήρι – Κόσσοβο» (Μαζαράκης Αινιάν Κ.Ι., 1981, *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Αθήνα, εκδ. Δωδώνη, σ.11). Όμως η προπαγάνδα που γινόταν από το βουλγαρικό Κομιτάτο αποδυνάμωνε ολοένα τα ελληνικά σχολεία που δεν ήταν δωρεάν για όσους τα επέλεγαν, σε αντίθεση με τη βουλγαρική εκπαίδευση που παρεχόταν χωρίς καμία οικονομική επιβάρυνση. Η πολιτική που εφαρμόζαν οι Βούλγαροι ανησύχησε το Δραγούμη που πάντα έβλεπε πολύ μακριά και βασάνιζε τα γεγονότα.

Από την ανατολική Μακεδονία και το προξενείο των Σερρών, στέλνει στις 4 Δεκεμβρίου 1903, επιστολή προς το Βασιλικό Υπουργείο των Εξωτερικών, και εκφράζει κάποιες προσωπικές κρίσεις ώστε να παραμείνει η Μακεδονία ελληνική. Διαβλέπει τον κίνδυνο να κατοχυρωθούν περιοχές που φτάνουν ως τον Αλιάκμονα, τη Θεσσαλονίκη και την Αλεξανδρούπολη «επί τη βάσει της λαλουμένης γλώσσης» που είναι τα σλάβικα και γι' αυτό το λόγο επιμένει στον εξελληνισμό όλων αυτών των περιοχών, ακόμα και «με την εκπαίδευσιν

πλείστων τέκνων βουλγαροφώνων εν Ελλάδι και Κωνσταντινουπόλει». Προτείνει την ίδρυση ειδικών εκπαιδευτηρίων στην ελεύθερη Ελλάδα και την Κωνσταντινούπολη που θα εκπαιδεύουν παιδιά βουλγαρόφωνων (προκρίτων, ιερέων, δασκάλων) και θα τους παρέχουν ελληνική παιδεία κάνοντας τους να αγαπήσουν τον ελληνισμό. Τα παιδιά αυτά προτείνει να σπουδάζουν με υποτροφία με μοναδικό όρο, μετά τη λήξη των σπουδών τους, να επιστρέφουν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους στη Μακεδονία για να αποτελέσουν πυρήνες εξελληνισμού (Δραγούμης Ίων, 2000, *Τα τετράδια του Ίλιντεν*, εισαγωγή-επιμέλεια-σύνθεση Γιώργος Πετσιβάς, Αθήνα: εκδ. Πετσιβάς, σ.632). Επειδή το ελληνικό κράτος της Αθήνας έχει αδρανήσει για πολύ καιρό κι έχει αφήσει τη βουλγαρική προπαγάνδα να προσελκύσει ελληνικούς πληθυσμούς και να επιβάλει το σλαβικό ιδίωμα, πιστεύει ότι απαιτείται οργανωμένη προσπάθεια για τον εξελληνισμό των σλαβόφωνων που, κατά τη γνώμη του, δεν μπορεί να γίνει μόνο με το σχολείο («*Η εν τω σχολείω εκμάθησις [...] δεν αρκεί*») και στη συνέχεια τονίζει ότι «*απαιτείται και χρήσις αυτής οικιακή*» (Δραγούμης Ίων, 2000, *Τα τετράδια του Ίλιντεν*, εισαγωγή-επιμέλεια-σύνθεση Γιώργος Πετσιβάς, Αθήνα: εκδ. Πετσιβάς, σ.627). Σε άλλη του πάλι επιστολή λίγο καιρό νωρίτερα, στις 10 Οκτωβρίου 1903, υποστηρίζει πως η ελληνική γλώσσα θα κυριαρχήσει μόνο αν «*εισέλθη εις την καλύβην του χωρικού*». Μάλιστα θεωρεί πως η καθημερινή τριβή και επικοινωνία μπορούν να ενισχύσουν τη χρήση της ελληνικής γλώσσας, όπως «*η προς καθαρούς Έλληνας καθημερινή επικοινωνία (εμπορική, εργατική, επιγαμίες και απλή συναναστροφή)*» (Δραγούμης Ίων, 2000, *Τα τετράδια του Ίλιντεν*, εισαγωγή-επιμέλεια-σύνθεση Γιώργος Πετσιβάς, Αθήνα: εκδ. Πετσιβάς, σ.325). Κάποιες φορές φτάνει να πιστεύει ότι θα πρέπει να επιβάλλεται και με τη βία η χρήση της ελληνικής γλώσσας και μάλιστα προτείνει να γίνονται συμφωνίες με αντάλλαγμα την υποχρεωτική χρήση της, π.χ. στο ελληνικό υφαντήριο του Διχόβου στα Βιτώλια, που προτείνει να προσλαμβάνονται εργάτες με τον όρο να μιλούν μόνο ελληνικά, και σε περίπτωση που το αθετήσουν να απολύονται «*όρος όπως ληφθώσιν εν τω εργοστασίω 50 εργάται Έλληνες, επιβληθή δ' η Ελληνική γλώσσα εις τους εργάτας άπαντας επί ποιινή αποπομπής*» (Δραγούμης Ίων, 2000, *Τα τετράδια του Ίλιντεν*, εισαγωγή-επιμέλεια-σύνθεση Γιώργος Πετσιβάς, Αθήνα: εκδ. Πετσιβάς, σ.631).

Στα «Τετράδια του Ίλιντεν», όπου καταγράφονται σκέψεις και εμπειρίες του από το 1903-1904, με αφορμή τη γνωριμία του με ένα δάσκαλο, αναπτύσσει τις εκπαιδευτικές απόψεις του (Δραγούμης Ίων, 2000, *Τα τετράδια του Ίλιντεν*, εισαγωγή-επιμέλεια-σύνθεση Γιώργος Πετσιβάς, Αθήνα: εκδ. Πετσιβάς, σσ.435-437). Τονίζει πως το κυριότερο στοιχείο που πρέπει να προσεχθεί, δεν είναι η ύλη που θα διδαχθεί στους μαθητές, αλλά ο τρόπος που

θα διδαχθεί («*Είπα σ' ένα δάσκαλο στη Δράμα: Μάθετέ τους κινέζικα, φθάνει να τους διδάσκετε όπως πρέπει*»). Για να αξιοποιήσει ο δάσκαλος όλες τις δυνατότητες που έχουν οι μαθητές και να διατηρήσει αμείωτη την προσοχή τους, επιβάλλεται να χρησιμοποιεί ποικιλία μεθόδων («*Ο σκοπός της εκπαίδευσής πρέπει να είναι ένας, όχι όμως και τα μέσα της εκπαίδευσής*»). Επίσης υποστηρίζει ότι δεν πρέπει τα παιδιά να φορτώνονται με πολύ μεγάλη ύλη, γιατί τότε δε μαθαίνουν να σκέφτονται, παρά μόνο να παπαγαλίζουν έτοιμες και ξερές γνώσεις («*Μη μπουχτίζετε τα παιδιά. Πρέπει να μάθουν να αισθάνονται Έλλ[ληνες] και να σκέπτονται*»). Αντίθετα πιστεύει ότι ο δάσκαλος είναι απαραίτητο να κεντρίζει το ενδιαφέρον των μαθητών να ερευνήσουν μόνοι τους όσα τους παρουσιάζει, να τους οδηγήσει στις βιβλιοθήκες για να συλλέξουν πληροφορίες και το σημαντικότερο, να τους κάνει να αγαπήσουν τη μάθηση. Επιπλέον απορρίπτει την ομοιομορφία στην εκπαίδευση, αφού «*κάθε τόπος έχει διαφορετικούς ανθρώπους*» κι επομένως είναι διαφορετικές οι ανάγκες που καλείται να καλύψει η εκπαίδευσή τους. «*Ελληνοσλαύοι, Ελληνόβλαχοι, Ελληνοαλβανοί, Ελληνότουρκοι και Έλληνες καθαροί*» δεν είναι δυνατόν για το Δραγούμη να εκπαιδεύονται με τον ίδιο τρόπο «*ούτε μπορούμε, ούτε χρησιμεύει να τους αφομοιώσουμε όλους καθίζοντάς τους ένα καλούπι στην ανατροφή τους*».

Για το Δραγούμη επομένως δεν είναι σωστό να μεταφυτεύεται ένα εκπαιδευτικό σύστημα αυτούσιο από μία ξένη χώρα στην οποία είχε κληθεί να καλύψει διαφορετικές ανάγκες. Πίστευε ακράδαντα ότι «*χρειάζεται σύστημα εκπαίδευσής ελληνικό, δηλαδή να μην παίρνουμε γαλλικό, αγγλικό, γερμανικό σύστημα και να το κολλούμε στα ελληνόπαιδα. Ας παίρνουμε ό,τι καλό έχουν τα ξένα συστήματα ό,τι δηλαδή μπορεί να εφαρμοστεί στους Έλληνας χωρίς να παραβιάσει τον χαρακτήρα τους, αλλά να μην τα εφαρμόζουμε de toutes pieces [ολοκληρωτικά]*».

Στο ίδιο κείμενο παρουσιάζει τους προβληματισμούς του για την προσέγγιση των μαθητών από την πλευρά των εκπαιδευτικών, ώστε να αναπτυχθούν ανάμεσά τους σχέσεις εμπιστοσύνης. Αν και ζούσε σε μία εποχή που οι σχέσεις μαθητών – εκπαιδευτικών ήταν από ψυχρές έως και βίαιες, ο ίδιος πιστεύει πως θα πρέπει αυτό να αλλάξει και να καλλιεργηθεί η αλληλοεκτίμηση και ο αλληλοσεβασμός. Τονίζει: «*Ο τρόπος της διδασκαλίας πρέπει να είναι συμπαθητικός στα παιδιά. Ο δάσκαλος πρέπει να αγαπά τα παιδιά για να νοιώσει πως να τους μαθαίνει τα γράμματα. Ένα πράγμα δεν χρειάζεται, η αδιαφορία του δασκάλου*» (Δραγούμης Ίων, 2000, *Τα τετράδια του Ίλιντεν*, εισαγωγή-επιμέλεια-σύνθεση Γιώργος Πετσιβάς, Αθήνα: εκδ. Πετσιβάς, σ.437). Άλλωστε για το Δραγούμη η παιδεία για να μπορέσει να θεμελιώσει το

νεοελληνικό πολιτισμό που οραματιζόταν να αναπτυχθεί και στην αλύτρωτη Μακεδονία, θα πρέπει να διαπνέεται από πάθος και να μη γίνεται ως καθήκον.

Επειδή είναι απογοητευμένος από την αδιαφορία του ελληνικού κράτους για την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων της περιοχής, αναλαμβάνει πρωτοβουλίες για την προώθηση της ελληνικής παιδείας. Παρακολουθεί τον συστηματικό πόλεμο που έκανε το Κομιτάτο σε καθετί ελληνικό, όπως για παράδειγμα μάθαινε ότι με εντολή του Κομιτάτου οι Βούλγαροι κομιτατζήδες έκαιγαν τα ελληνικά βιβλία. Για να αντισταθεί στην πολιτική αυτή, ο ίδιος συντηρούσε και ίδρυε ελληνικά σχολεία, μοίραζε βιβλία και καλούσε στη Μακεδονία δασκάλους για να διδάξουν ελληνικά. Βέβαια όλα αυτά απαιτούσαν πάρα πολλά χρήματα που δε διέθετε, γιατί ο ίδιος αντιμετώπιζε πάντα σοβαρά οικονομικά προβλήματα, αφού η οικογένειά του δεν είχε μεγάλη περιουσία και επιπλέον είχε να αποκαταστήσει πολλά παιδιά, και μεταξύ τους αρκετά κορίτσια. Άλλωστε συχνά στα ημερολόγιά του οικτίρει την οικονομική του εξαθλίωση που τον αναγκάζει να εργάζεται σε μία θέση που δεν τον ικανοποιεί. Θα ήθελε, όπως λέει, να μην έχει ανάγκη χρημάτων για να περνάει όλη τη μέρα του μελετώντας και να αφιερώσει τη ζωή του στην αγαπημένη του Μακεδονία. Έτσι για να εξασφαλίσει τα απαραίτητα χρήματα για το Μακεδονικό Αγώνα στρεφόταν στο αστικό περιβάλλον του και χρησιμοποιούσε το όπλο που διέθετε: τις υψηλές του γνωριμίες και διασυνδέσεις. Συγκεντρώνει χρήματα από πλούσιους πατριώτες που τους ενώνει η ίδια αγωνία για την επιβίωση του ελληνικού στοιχείου και σε συνεργασία με όλη την οικογένειά του που τον βοηθούσε σ' αυτόν το σκοπό, οργάνωνε την εκπαίδευση στις περιοχές που εργαζόταν. Για παράδειγμα, μέχρι και η θεία του Μαρία που ζούσε μαζί με την οικογένεια, προσεγγίζει μία πάμπλουτη Γαλλίδα πριγκίπισσα που ζει στην Αθήνα, την κυρία Λουίζα ντε Ριανκούρ, και την πείθει να χρηματοδοτήσει τη δράση του ανιψιού της Ίωνα. Πραγματικά, ένα μεγάλο μέρος των εξόδων που απαιτούνταν για το έργο του στη Μακεδονία καλύπτονταν από τα δικά της χρήματα. Με τα χρήματα που κατάφερνε να μαζέψει μέσα από τους συλλόγους και τους ιδιώτες που τον βοηθούσαν, πλήρωνε όσους δούλευαν για τον ίδιο σκοπό, όπως για παράδειγμα έναν φτωχό αλλά πολύ ικανό γιατρό, που του έδινε μισθό για να παραμένει στη Μακεδονία ως απόστολος του ελληνισμού και να τον βοηθά στο έργο του. Παράλληλα, λοιπόν, με την οργάνωση του ελληνισμού απέναντι στη δράση του Κομιτάτου, αγωνίζεται και για τη στήριξη της παιδείας. Σε επιστολή που στέλνει στον Παύλο Μελά από το Μοναστήρι, στις 23 Ιανουαρίου 1903, του γράφει: *«Αυτά σε παρακαλώ να μείνουν μυστικά. Κάνω πράγματα που δεν επιτρέπονται. Ίσως αργότερα σε παρακαλέσω να έλθης και [εσύ] εδώ. Αισθάνομαι πόσην ευθύνη παίρνω επάνω μου, αλλ' αφού δεν παίρνει κανείς άλλος την παίρνω*

εγώ» (Δραγούμης Ίων, 2000, *Τα τετράδια του Ίλιντεν*, εισαγωγή-επιμέλεια-σύνθεση Γιώργος Πετσιβάς, Αθήνα: εκδ. Πετσιβάς, σ.11).

Βέβαια, για το Δραγούμη, ο βασικότερος στόχος που χρειάζεται να καλύψει η εκπαίδευση στη Μακεδονία είναι η απελευθέρωση και γι' αυτό καλεί γυμναστές-δασκάλους από την Ελλάδα που, με το πρόσχημα ότι μαθαίνουν γράμματα στα παιδιά, θα έχουν τη δυνατότητα να γυμνάζουν τους μαθητές για να είναι ικανοί, μόλις οι περιστάσεις το επιτρέψουν, να επαναστατήσουν και να απελευθερωθούν. Για το σκοπό που αγωνιζόταν, οι γυμναστές που θα ήξεραν και κάποιες βασικές γνώσεις ήταν τα κατάλληλα άτομα, αφού και την εθνική συνείδηση θα τόνωναν με τη διδαχή της ελληνικής γλώσσας και την αγωνιστικότητα θα ενίσχυαν με την ενδυνάμωση του σώματος. Η γλώσσα που θα δίδασκαν στα παιδιά για το Δραγούμη ήταν δεδομένο πως θα ήταν η λαϊκή γλώσσα, αυτή δηλαδή που όλοι μιλούσαν και καταλάβαιναν.

Μέχρι το 1905 ο ίδιος ο Ψυχάρης υπολογίζει πως ελάχιστοι ήταν αυτοί που δημοσίευαν κάτι που είχαν γράψει, είτε μικρό είτε μεγάλο, στη δημοτική γλώσσα. Συνυπολογίζοντας τον εαυτό του μέτρησε άλλους πενήντα, με βασικότερους τους κύριους εκπροσώπους της πρώτης γενιάς δημοτικιστών: το Φωτιάδη, τον Πάλλη, τον Εφταλιώτη και τον Παλαμά. Είναι πιθανό ανάμεσα στους άλλους που καταμέτρησε να ήταν και ο Δραγούμης που είχε ήδη δημοσιεύσει άρθρα του στο «Νουμά» και ανήκει στους πρώτους που τολμά και έμπρακτα να υπερασπιστεί τις γλωσσικές του πεποιθήσεις (εκτός από τις προσωπικές του καταγραφές στο ημερολόγιό του που, ενώ από το 1895 μέχρι το 1899 ακολουθούν διστακτικά τη δημοτική διανθισμένες όμως με πολλούς τύπους στην καθαρεύουσα, μετά το 1899 ξεκάθαρα ακολουθούν τη δημοτική γλώσσα: βέβαια το ημερολόγιό του δεν ήταν ακόμα γνωστό, αφού ήρθε στο φως της δημοσιότητας πολλά χρόνια μετά τη δολοφονία του, με την επιμέλεια του αδερφού του, Φίλιππου Δραγούμη).

16. Ο Αλ. Δελμούζος, Δ. Γληνός και ο Μ. Τριανταφυλλίδης

Περίπου το 1905 εμφανίζεται στο προσκήνιο η δεύτερη γενιά δημοτικιστών, που διέφερε ουσιαστικά από τους προηγούμενους, έχοντας ανανεωτικές τάσεις και προβάλλοντας νέους στόχους που θα υλοποιούνταν με νέες μεθόδους. Σ' αυτή τη δεύτερη γενιά δημοτικιστών ανήκει και ο Ίωνας Δραγούμης μαζί με τον Αλ. Δελμούζο, το Μ. Τριανταφυλλίδη και το Δ. Γληνό. Είναι όλοι τους νεότεροι σε ηλικία από την πρώτη γενιά δημοτικιστών (Εφταλιώτης, Φωτιάδης,

Παλαμάς, Πάλλης, Ψυχάρης) και μεταξύ τους είναι περίπου συνομήλικοι. Επίσης οι άλλοι τρεις, εκτός από το Δραγούμη, σπούδασαν στη Γερμανία και είχαν κοινές επιστημονικές και πολιτισμικές αναφορές. Αλλά και ο Δραγούμης ήταν πολυταξιδεμένος, με πλούσιες εμπειρίες από τον τρόπο ζωής και εκπαίδευσης πολλών ευρωπαϊκών χωρών, ανοικτός σε νέες ιδέες, διαλλακτικός και έτοιμος να ακολουθήσει νέες πρακτικές που θα άνοιγαν νέους ορίζοντες για τη νέα γενιά. Παρόλο που και μεταξύ τους υπήρχαν διαφορετικές τάσεις, όλοι τους αρχικά συμφωνούσαν πως έπρεπε να αναμορφωθεί η εκπαίδευση με την εισαγωγή στο σχολείο της ζωντανής γλώσσας και ζωής, και πως χρειαζόταν να προετοιμαστεί για το σκοπό αυτό Γραμματική της Δημοτικής Γλώσσας. Έτσι ο αγώνας της δεύτερης γενιάς δημοτικιστών ξεκίνησε με καλύτερες προϋποθέσεις, απέκτησε γρήγορα σταθερό και μόνιμο προσανατολισμό, και είχε περισσότερες προοπτικές να πετύχει τους στόχους του.

Στο μεταξύ, το Νοέμβριο του 1904, συμμετείχε στην ίδρυση της εταιρείας «Εθνική Γλώσσα». Άλλα ιδρυτικά μέλη ήταν ο Κ. Παλαμάς, ο Γ. Ξενόπουλος, ο Ζ. Παπαντωνίου, ο Α. Καρκαβίτσας κ. ά. Όλοι τους γνωστοί δημοτικιστές, πίστευαν πως η κακοδαιμονία της ελληνικής κοινωνίας βρίσκεται «στην κούνια των Ελλήνων, στην Εκπαίδευση» και ρίζα της είναι «ο δασκαλισμός». Ο Δραγούμης που είχε ακριβώς αυτές τις αντιλήψεις για το εκπαιδευτικό ζήτημα, αγωνιζόταν για την αναμόρφωση της παιδείας, τόσο στο ελεύθερο κράτος, όσο και στη σκλαβωμένη Μακεδονία, όπου εργαζόταν. Πίστευε ακράδαντα πως η χρήση της δημοτικής γλώσσας, αυτής που μιλούσε το παιδί ολημερίς στο σπίτι του θα βελτίωνε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής και παράλληλα θα ενδυνάμωνε τον αγώνα του υπόδουλου ελληνισμού. Το ίδιο εκφράζεται και στην αρχική προκήρυξη της Εταιρείας: «*Το μεγάλο όπλον του έθνους στη Μακεδονία είναι το σχολείο. Κι όμως εκείνοι που αγαπούν την αλήθεια το φωνάζουν καθαρά πως αυτό το όπλο θα είταν φοβερά επικίνδυνον στους εχθρούς, αν τα ελληνόπουλα της Μακεδονίας εμάθαιναν τη μητρική τους γλώσσα στο σχολείο και δεν επάλαιβαν με γραμματικές[...]* Όσοι νοιώθουν τι φρικτός είναι στη Μακεδονία ο φυλετικός αγώνας, όσοι νοιώθουν πως η εθνική κληρονομιά δεν παίρνεται με καπνούς, μα μ' εργασία φυλετική, πως η ιδέα του αγώνα πρέπει να μπει στο αίμα της φυλής και να ριζωθεί στη γη των δούλων, θα δώσουν βέβαια σε μας δίκιο κι όχι στους άλλους, που υψώνουν για όπλο τους παπύρους της γραμματικής» (Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου 5, 1915, σ.33). Στο μεταξύ ο Ψυχάρης από το Παρίσι, όπου διέμενε, ήταν απογοητευμένος από τον τρόπο λειτουργίας της Εταιρείας και γι' αυτό γρήγορα την υπονόμεισε και όλοι οι ψυχαρικοί αποσύρθηκαν. Οι λίγοι που απέμειναν, ανάμεσά τους και ο Δραγούμης, οργάνωσαν κάποιες διαλέξεις για τη διαφώτιση της κοινωνίας για την αναγκαιότητα να γίνει αποδεκτή η δημοτική γλώσσα.

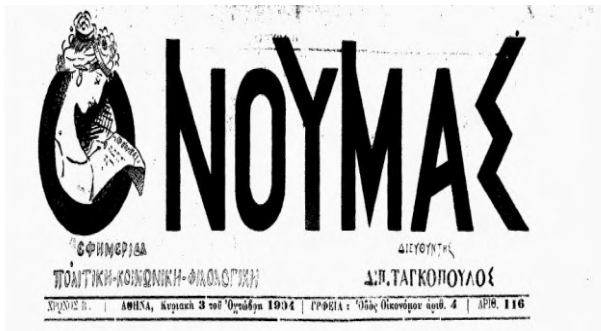
Επίσης προχώρησαν στη σύνταξη μιας σχετικής διακήρυξης που, αφού την τύπωσαν σε χιλιάδες αντίτυπα, τη μοίρασαν για να προωθήσουν τις ιδέες τους. Όπως φαίνεται και από τη διακήρυξή τους, οι απόψεις τους παραμένουν σταθερές : «...η εταιρία έχει την ιδέα πως η αρρώστια βρίσκεται σε ωρισμένο σημείο, στην κούνια των Ελλήνων, στην Εκπαίδευση. Έχει την ιδέα πως η ρίζα της αρρώστιας είναι μία: ο Δασκαλισμός. Και κάνοντας μιαν ανάλυση των κακών που φέρνει στο σχολείο η καθαρεύουσα ζητά την εισαγωγή της Δημοτικής στο Δημοτικό Σχολείο». Όμως η «Εθνική Γλώσσα» ήταν πλέον ολιγομελής και την επόμενη χρονιά μετά την κυκλοφορία της αρχικής προκήρυξης σταμάτησε κάθε δραστηριότητα.

Σε επιστολή του ο Δραγούμης προς τον Π. Βλαστό στις 24 Μαρτίου 1905, αποκαλύπτει ότι υπήρχαν διαφωνίες μέσα στην Εταιρεία και πως κάποιοι προσπαθούσαν να χειραγωγήσουν ορισμένα μέλη. Συγκεκριμένα γράφει: «Λοιπόν αυτά και τα τέτοια με ανάγκασαν να τους αποδείξω αυτούς τους κυρίους εμπράκτως, αφού δεν εννοούσαν να με καταλάβουν με το καλό, πως το ζήτημα της εταιρίας και της γλώσσας θέλω να το θεωρώ αλλοιώτικα από αυτούς, και πως δεν μπορούν να με κάνουν κούκλα των ορέξεών τους, ούτε πρέπει, όχι επειδή είμαι εγώ, αλλ' επειδή *ce n' est pas de bonne guerre*, να κάνει η Εταιρία προπαγάνδες ανόητες και ψεύτικες. Εκτός από τον Παλαμά (και από κανέναν άλλο από εκείνους που δε γνώρισα) όλοι αυτοί οι κύριοι είναι άνθρωποι μικροί και δεν μπορούν παρά με μικρό φακό να βλέπουν τα πράγματα και μένα πολύ πολύ, ξέρεις δε μ' αρέσουν οι συναγελασμοί, παρά μόνο όσους εγώ διαλέξω και όταν τους διαλέξω». Επίσης διαβλέπει ότι απαιτείται εκπαίδευση και για τα ίδια τα μέλη που πρέπει να μάθουν πρώτα οι ίδιοι να γράφουν σωστά τη γλώσσα και ύστερα να διαφωτίσουν και τους άλλους. Η Πηνελόπη Δέλτα καταγράφει στο ημερολόγιό της όσα της είπε σε μια συζήτησή τους: «Σε μια συνεδρίαση τούς είπα και τους ματαείπα πάλι πως σκοπός μας πρέπει να είναι να φωτιζόμαστε μεις και να μάθουμε τη γλώσσα μας πρώτα και έπειτα να θελήσουμε να κυττάζουμε, τι κάνουν οι άλλοι και να τους φωτίσουμε και αυτούς και να τους σώσουμε» (Αλληλογραφία Π.Δ., ΙΙ, αρ.64, σ.99).

Με τον Παλαμά ο Ίωνας Δραγούμης είχε μία εξαιρετική σχέση, βασισμένη στην εκτίμηση και το θαυμασμό που έτρεφαν ο ένας για τον άλλον. Από τη μεριά του Δραγούμη, αυτό φάνηκε και στην επιστολή που προαναφέρθηκε, αλλά και στο άρθρο που δημοσίευσε ο Δραγούμης για να εκθειάσει το έργο του Παλαμά «Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου». Όμως ανάλογη ήταν και η θέση του Παλαμά για το Δραγούμη, όπως φαίνεται μέσα από την επιστολή που του έστειλε στις 17 Γενάρη του 1908: «Αγαπητέ φίλε.....ό,τι γράφετε, περιττό να σας πω πως το διαβάζω με προσοχή και με συγκίνηση. Η ε ν έ ρ γ ε ι α χαρακτηρίζει το λόγο σας. Η πέννα σας λάμπει σαν σπαθί. Δε διστάζετε. Έχουμε ανάγκη τέτοιων κοντυλιών».

Τους δύο διανοητές τους συνέδεαν κοινοί προβληματισμοί και για το ρόλο που θα μπορούσαν να έχουν οι γυναίκες στο γλωσσικό ζήτημα. Στην ίδια επιστολή συνεχίζει: «*Η κρίση σας κι η σύγκριση της Ρωσίδας με την Ελληνίδα μου έκαμεν εντύπωση με την ωραία της πρωτοτυπία.[...]Την Ελληνίδα μας δεν κατορθώσαμε ακόμα, με όλα τα χαρίσματά της, να την ιδούμε να πρωτοστατή μήτε στο γλωσσικό μας ζήτημα, που θα θαματοουργούσε αυτή περισσότερο από όλους μας*» (Γιάννης Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, εκδ. Εστία, σ.193).

Ανάλογες απόψεις για το σημαντικό ρόλο που θα μπορούσαν να διαδραματίσουν οι γυναίκες στην εδραίωση του δημοτικισμού, αφού αυτές βρίσκονταν στο πλευρό των μικρών παιδιών και τα βοηθούσαν στις σχολικές τους εργασίες στο σπίτι, γίνονται φανερές και μέσα από τη δράση του Δραγούμη. Με κάθε τρόπο προσπαθούσε να παρακινήσει τις γυναίκες του περιβάλλοντός του να συμμετέχουν στην προώθηση της δημοτικής γλώσσας και να αναλάβουν ενεργό ρόλο στο κίνημα του δημοτικισμού. Επηρέασε καθοριστικά κάποιες συγγενείς του, όπως την αδερφή του Ναταλία, την Ιουλία Δραγούμη (σύζυγο του Δημήτρη Δραγούμη) που έγραφε λογοτεχνικά έργα στη δημοτική, ξεχωριστά για την απλότητα και τη σαφήνεια των νοημάτων τους, και τα εξέδωσε ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, και βέβαια την Πηνελόπη Δέλτα, που τη μύησε και στη λογοτεχνία αλλά και εξασφάλισε την πολύτιμη συνδρομή της σε κάθε δράση του κινήματος του δημοτικισμού. Στην έκτακτη συνεδρίαση του Αδερφάτου τη « *Δεφτέρα (!) 13 Αβγούστου (!) 1907*» καταγράφεται στο πρακτικό ότι ο Δραγούμης προτείνει να δεχτούν να γίνουν μέλη του και γυναίκες: «*Ο Δραγούμης λέει να δεχτούμε στο αδερφάτο για μέλη μερικές κυρίες που θα μας προτείνει*» (Γιάννης Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, εκδ. Εστία, σ.247). Εκείνο το διάστημα ο ίδιος σχετιζόταν με την Πηνελόπη Δέλτα και με επιστολή του της πρότεινε να γίνει μέλος του Αδερφάτου. Αυτή λίγο αργότερα (στις 4 Οχτώβρη), με σύνδεσμο το Δραγούμη, πράγματι έγινε μέλος του Αδερφάτου και το βοήθησε και οικονομικά: «*η κ. Δέλτα έταξε στο αδερφάτο 12 λιρ. χρονιάτικη συνδρομή[...] Ο Δραγούμης ανέλαβε να την γράψει και να την πει να στείλει τα χρήματα ή σ' αφτόν ή στο Φωτιάδη*» (Γιάννης Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, εκδ. Εστία, σ.248). Είναι, επομένως, κατανοητό, πόσο καθοριστική στάθηκε η συμβολή του Δραγούμη στην παρακίνηση της Πηνελόπης Δέλτα να δραστηριοποιηθεί στο κίνημα του δημοτικισμού, το οποίο επηρέασε σε μέγιστο βαθμό με τη συμμετοχή της.

17. Το περιοδικό «Νουμάς»

Βασικό όργανο των δημοτικιστών εκείνη την εποχή ήταν ο «Νουμάς». Το περιοδικό «Νουμάς» αρχίζει να εκδίδεται στην Αθήνα, στις 2 Ιανουαρίου του 1903 και συνέχισε με κάποιες μικρές διακοπές ως το 1931. Ο πρώτος διευθυντής του περιοδικού ως το 1922 ήταν ο Δημήτριος

Ταγκόπουλος και αργότερα ο γιος του Πάνος Ταγκόπουλος. Ο «Νουμάς» έχει ως βασικό του άξονα τη φράση: «*Κατά των λόγων, υπέρ των έργων*», και το πρώτο διάστημα ήταν γλωσσικά ανεξάρτητος, ενώ σταδιακά έγινε το πιστό όργανο του δημοτικισμού. Ο Δραγούμης είναι από τους πρώτους που συνεργάζεται με το περιοδικό και το στηρίζει με κάθε δυνατό τρόπο. Άλλοι βασικοί συνεργάτες του περιοδικού ήταν: Ψυχάρης, Πάλλης, Εφταλιώτης, Παλαμάς, Καρκαβίτσας, Τσιριμώκος, Βλαστός, Χατζόπουλος, Φιλήντας, Γκόλφης, Δεντρινού, Βουτιεριδής, Παρορίτης, Ποριώτης κ. ά. Αρθρογραφούν δηλαδή στις σελίδες του όλοι οι γνωστοί δημοτικιστές, με κυριότερο ανάμεσά τους τον Ψυχάρη που δημοσίευσε τα περισσότερα κείμενα. Επίσης δημοσιεύουν άρθρα ακόμη και συνεργάτες από το εξωτερικό: Thumb, Legrand, Krumbacher, Hesselning, Brugmann κ.ά.

Τα οικονομικά του «Νουμά» δεν ήταν ποτέ ανθηρά. Στην αρχή, χρηματοδοτείται κυρίως από τον Αλέξανδρο Πάλλη που πρόσφερε πέντε αγγλικές λίρες το μήνα. Όμως γρήγορα θέλησε να διακόψει τη χρηματοδότηση, γιατί δεν ήταν ευχαριστημένος από τη διακίνηση και την εμφάνιση του περιοδικού, ήταν ενοχλημένος από τη συμπεριφορά κάποιων συνεργατών και κυρίως από τις μεθοδεύσεις του Ψυχάρη που ήθελε να χρησιμοποιεί το περιοδικό ως προσωπικό του όργανο. Γι' αυτό ο Δραγούμης σε επιστολή του προς τον Πάλλη στις 17 Ιουνίου 1911, προσπαθεί να τον πείσει να συνεχίσει να ενισχύει οικονομικά το περιοδικό: «*Προχτές ήμουν στον Ταγκόπουλου το σπίτι και μιλήσαμε για το Νουμά. Έχει μεγάλες στενοχώριες οικονομικές ο δύστυχος, και νομίζω πως θα ήταν καλό αν μπορούσατε να του δώσετε όσα και πρωτότερα. Μ' όλα του τα κουσούρια ο Νουμάς τέλος πάντων είναι το μόνο καθαρά δημοτικιστικό φύλλο που βγαίνει σ' όλη τη Ρωμοσύνη. Αν θυμάστε στην Πόλη, όταν μιλούσαμε για το Νουμά φτάσαμε στο συμπέρασμα πως δε συμφέρει να τον αφήσουμε γιατί δεν έχουμε ούτε άνθρωπο άλλο κατάλληλο να δουλέψει με τόση αυταπάρνηση για τις ιδέες μας ούτε τα μέσα για να βγάλουμε καλύτερη από το Νουμά φιλολογική εφημερίδα*» (Αλληλογραφία Π.Δέλτα, II, αρ. 93/17.6.1911, σ.136). Στο ίδιο θέμα επανέρχεται και με άλλη επιστολή του

στις 10 Οκτωβρίου 1911, γιατί πληροφορήθηκε ότι ο Πάλλης είχε ενημερώσει τον Ταγκόπουλο πως μετά την πρωτοχρονιά του 1912 θα διέκοπτε την ενίσχυσή του.

Μετά τη συμμετοχή του στην «Εθνική Γλώσσα» ο Δραγούμης συμμετέχει και στο «Αδερφάτο της Πόλης», που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Φώτη Φωτιάδη και με μέλη τον Α. Πάλλη, την Π. Δέλτα, το Γ. Ψυχάρη, τον Κ. Παλαμά, το Δ. Πετροκόκκινο, κ. ά. Σύμφωνα με τον κανονισμό του σωματείου, τα μέλη διαιρούνται σε τρεις κατηγορίες: Α΄ Δόκιμοι, Β΄ Οπαδοί και Γ΄ Αδερφοί. Ο Φώτης Φωτιάδης σε επιστολή του προς τον Πέτρο Βλαστό στις 27/8/1907, γράφει: *«Της ιδέας μας είναι και ο Δραγούμης - τι λαμπρός νέος! Δε του βρίσκω κουσούρι.[...]Χτες το βράδι τον είχαμε στη συνεδρία. Έγινε αδερφός. Περιμένω πολλά και μεγάλα από το νέο αυτό.»* (Γιάννης Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, εκδ. Εστία, σ.172). Στο πρακτικό της 6^{ης} συνεδρίας του «Αδερφάτου» (21/4 Οχτώβρη 1907) αναφέρεται ότι ο Δραγούμης γίνεται μέλος *«με ολοψηφιά»* και υπόσχεται να δίνει στο «Αδερφάτο» δώδεκα λίρες το χρόνο (Γιάννης Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, εκδ. Εστία, σ.247). Επίσης αναλαμβάνει *«να βολιδοσκοπήσει τον Πατριάρχη αν είναι τρόπος να αναγνωρίσει το αδερφάτο ... επικυρόνοντας και τον κανονισμό του»* (Γιάννης Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, εκδ. Εστία, σ.249). Λίγες μέρες έπειτα (24/7 Οχτώβρη) στο πρακτικό της συνεδρίασης καταγράφεται: *«Ο Δραγούμης από μερικά λόγια που αντάλλαξε με μερικούς στα πατριαρχεία δεν του φαίνεται απίθανο του ν' αναγνωρίσει ο πατριάρχης το Αδερφάτο. Αποφασίστηκε ο Δραγούμης να πει στον Πατριάρχη πως το αδερφάτο που θα ιδρύσουμε σκοπό έχει να μελετήσει τη δημοτική γλώσσα. Ο Δραγούμης υποσχέθηκε να το πράξει σε πρώτη εφκαιρία»* (Γιάννης Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, εκδ. Εστία, σ.251).

Παρόλο που τα μέλη του «Αδερφάτου» ανήκουν σε ανώτερες κοινωνικά τάξεις στρέφουν τα ενδιαφέροντά τους στην παιδεία όλων των τάξεων και στο καταστατικό του συλλόγου τονίζεται εμφατικά ότι προσπάθεια των μελών του είναι η συνένωση όλων των πολιτών σε μια κοινή πνευματική ζωή. Από την αρχή της ίδρυσής του το «Αδερφάτο» είχε πλούσια δράση που επικεντρώνεται στην ίδρυση σχολείου, στη συγγραφή αναγνωσματαρίων και λοιπών μορφωτικών βιβλίων για παιδιά, τη διοργάνωση ομιλιών και άλλων εκδηλώσεων, την έκδοση λογοτεχνικών και άλλων βιβλίων, και την έκδοση περιοδικού. Από την αρχή όμως εγκαταλείφθηκε το σχέδιο για την ίδρυση σχολείου, γιατί θεωρήθηκε τολμηρό εγχείρημα για την Πόλη.

Έτσι οι προσπάθειες στράφηκαν κυρίως στη συγγραφή βιβλίων για παιδιά ηλικίας 8 – 10 χρονών και για το λόγο αυτό δημοσιεύτηκε προκήρυξη διαγωνισμού στο «Νουμά» για τη συγγραφή βιβλίων που θα είχαν ως στόχο να καλλιεργήσουν το πνεύμα και το ήθος των μικρών παιδιών. Ούτε όμως αυτή η προσπάθεια δεν τελεσφόρησε και αναγκαστικά το «Αδερφάτο» ακολούθησε άλλες πρακτικές. Αγόρασε και μοίρασε βιβλία που ήδη κυκλοφορούσαν, όπως το βιβλίο του Δραγούμη «Μαρτύρων και Ηρώων αίμα». Παράλληλα δημοσίευε με πληρωμή προπαγανδιστικά άρθρα σε διάφορα έντυπα και αλληλογραφούσε σχεδόν με όλους τους γνωστούς ως τότε δημοτικιστές.

Ο Δραγούμης βοήθησε με πολλούς τρόπους τη δράση του «Αδερφάτου» για να πετύχει τους στόχους του, συγκεντρώνοντας χρήματα κυρίως με δωρεές, αφού είχε ισχυρές γνωριμίες λόγω της εργασίας του. Αυτή την εξαιρετική συμβολή του την αναγνωρίζει ο Φώτης Φωτιάδης που γράφει για την εγκύκλιο που εξέδωσε ο σύλλογός τους για τα αναγνωστικά: *«Το συντάξαμε μαζί με το Δραγούμη, το χρυσό το νέο. Γιατί να μην έχουμε κι άλλους μερικούς Δραγούμηδες!!!»* (Γιάννης Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, εκδ. Εστία, σ.181). Σε άλλη του επιστολή εμπιστεύεται για σοβαρά ζητήματα το Δραγούμη, που θεωρεί ότι μπορεί να αναλάβει σημαντικές ευθύνες και μάλιστα αποτελεσματικά *«εάν έχουμε το Δραγ[ούμη], τον κ. πανταχού παρόν»* (Γιάννης Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, εκδ. Εστία, σ.206). Σε επιστολή του στον Πέτρο Βλαστό γράφει πως ο Δραγούμης θα έχει την αποκλειστική ευθύνη για τα πολιτικά άρθρα: *«Τα πολιτικά άρθρα θα τα επιβλέπει ο Δραγούμης»* (Γιάννης Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, εκδ. Εστία, σ.205). Επίσης ο Φώτης Φωτιάδης γράφει στην Πηνελόπη Δέλτα πως ο Δραγούμης ενδιαφέρθηκε για την ίδρυση ενός διδασκαλείου, για να μορφωθούν το γρηγορότερο δυνατό δάσκαλοι: *«Ένας άλλος μεγαλύτερος σκοπός είναι, να κατορθώσουμε διδασκαλείο για να μορφώσουμε γρήγορα δασκάλους. Ο Κος Δραγούμης...έχει μαζέψει ένα μικρό ποσό, ένα πυρήνα για το σκοπό αυτό»* (Γιάννης Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, εκδ. Εστία, σ.183). Σε άλλη του επιστολή στον Πέτρο Βλαστό γράφει: *«Ο Δραγούμης το τι δουλειά κάνει είναι αφάνταστο. Μας υποσχέθηκε τη βοήθειά του για το πολιτικό άρθρο. Να το γράφει ο ίδιος δεν του επιτρέπεται σαν υπάλληλος που είναι. Μα φτάνει που θα μας δίνει τις ιδέες»*.

Σε πολλές από τις συζητήσεις που γίνονταν, κυρίως στο σπίτι του Φωτιάδη, ο Δραγούμης παραβρισκόταν και ανέπτυσε τις απόψεις του, έχοντας ισχυρή και υπολογίσιμη θέση ανάμεσά τους. Συμμετείχε ενεργά στις δράσεις του «Αδερφάτου» και οι προτάσεις του

ήταν εύστοχες και ουσιαστικές. Επίσης αλληλογραφούσε τακτικά με πολλούς από τους πρωτεργάτες του δημοτικισμού, και μέσα από τις επιστολές του φαίνεται ότι αναζητούσε ευρηματικούς τρόπους προώθησης του δημοτικισμού. Σύμφωνα με το πρακτικό της συνεδρίασης στις 20 Δεκεμβρίου 1907, ο Δραγούμης έστειλε επιστολή προς τον Τσιριμώκο και του προτείνει «σα ναφτικός που είναι να στέλνει με καπετάνιους στα διάφορα μέρη (Μιτυλίνη, Χίο, Λέσβο κλ.) τα βιβλία» (Γιάννης Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, εκδ. Εστία, σ.261).

Μέσα από τα πρακτικά των συνεδριάσεων που γίνονταν στο Αδερφάτο φαίνεται πως σταδιακά σκέφτονταν να χρηματοδοτήσουν και κάποιες μελέτες για τα γλωσσικά ιδιώματα και τη λαϊκή γλώσσα σε διάφορες περιοχές που έμεναν Έλληνες, όπως για παράδειγμα στη συνεδρίαση στις 30/13 του Δεκέμβρη 1907 που «Αποφασίστηκε να διατεθούνε προσώρας μόνο 500 φρ.[άγκα] για δυο μελέτες · η μια για συγκριτική μελέτη του γλωσσικού ζητημάτου και η άλλη για συγκριτική μελέτη των τραγουδιών των λαϊκών του Αίμου». Ο Δραγούμης, έχοντας στενή σχέση με τον ποιητή Κωστή Παλαμά, αφού ήταν και αυτός δημοτικιστής και μέλος του Αδερφάτου, αλλά έμενε στην Αθήνα και δεν παραβρισκόταν στις συνεδριάσεις που γίνονταν στην Πόλη, ανέλαβε «να ρωτήσει τον Παλαμά σα δέχεται ν' αναλάβει το ένα ή τ' άλλο» (Γιάννης Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, εκδ. Εστία, σ.259).

Ήδη από τα μέσα του 1908 οι σχέσεις των δημοτικιστών του κύκλου του Νουμά και του «Αδερφάτου» της Πόλης ήταν διαταραγμένες και για ιδεολογικές και γλωσσικές διαφωνίες αλλά και επειδή το «Αδερφάτο» σχεδίαζε να προχωρήσει στην έκδοση δικής του εφημερίδας στην Πόλη για να εξυπηρετηθούν καλύτερα οι ανάγκες του στην προώθηση του γλωσσικού ζητήματος. Η εφημερίδα αυτή ήταν «Ο Λαός» και χρηματοδότες της ήταν ο Πάλλης, ο Βλαστός, ο Πετροκόκκινος και ο Παρμενίδης. Ο Ίωνας Δραγούμης από την αρχή στάθηκε αρωγός και στην κίνηση αυτή των δημοτικιστών και αποτέλεσε βασικό συνεργάτη της εφημερίδας μαζί με το Ν. Γιαννιό, το Φ. Φωτιάδη, το Γιάγκο Σιώτη και τον Αλέξανδρο Πανταζή. Τις περισσότερες φορές τα άρθρα που εκδίδονταν ήταν ανώνυμα ή υπογράφονταν με ψευδώνυμα ή με τα αρχικά των ονομάτων. Το περιεχόμενο των κειμένων παρουσιαζόταν εκλαϊκευμένα και στόχευε στη δημιουργία ταξικής συνείδησης, χρησιμοποιώντας την απλή και κατανοητή γλώσσα από το λαό. Η χρήση της δημοτικής γλώσσας εξυπηρετούσε την κατανόηση των κοινωνικών προβλημάτων που παρουσιάζονταν μέσα από τις σελίδες της εφημερίδας και προετοίμαζε δυναμικές εργατικές διεκδικήσεις. Οι αντιδράσεις που ακολούθησαν ήταν έντονες αλλά ο Δραγούμης στήριξε το «Λαό» και κατά τις δύσκολες

στιγμές που άρχισαν οι διαφωνίες για το περιεχόμενο των άρθρων που δημοσιεύονταν στην εφημερίδα. Ο Φώτης Φωτιάδης γράφει: «*Κ' ίσα ίσα ο Δραγούμης είτανε ο πρώτος που επέμενε να τραβήξουμε μπρος. Και σε μια πολύ κρίσιμη στιγμή εκείνος μας έφερε 50 λίρες για να βαστάξει το Λαό. Κι έκαμε πολύ σωστά που επέμενε*». Εξάλλου, όπως έχει ήδη σημειωθεί, παρά τις όποιες πολιτικές του διαφωνίες, συμφωνούσε με την έκδοση σοσιαλιστικών άρθρων στο «Λαό», προσπαθώντας να πείσει και άλλους να το αποδεχτούν χάρη της ελευθεροτυπίας και της πολυφωνίας. Οι συγκρούσεις όμως ήταν ήδη έντονες και αποδείχτηκαν αξεπέραστες, αφού η εφημερίδα είχε μικρή διάρκεια ζωής, από τις 28 Νοεμβρίου του 1908 ως και τον Ιούνιο του 1909, οπότε και έπαψε να εκδίδεται. Η αύξηση της κυκλοφορίας της εφημερίδας ήταν εντυπωσιακή: ξεκίνησε με κυκλοφορία εκατό φύλλα για να φτάσει τους τελευταίους τρεις μήνες τα δύο χιλιάδες φύλλα. Λίγο αργότερα ιδεολογικές διαφωνίες οδήγησαν και στη διάλυση του «Αδερφάτου της Πόλης».

Αμέσως μετά, πρόθεση ήταν να ιδρυθεί ένας ανάλογος σύλλογος στην Αθήνα, με το όνομα «Αδερφάτο της Αθήνας» και πρωτοβουλία του Μ. Τριανταφυλλίδη. Θα είχε ως επιδίωξή του να εκπληρώσει ανάλογους σκοπούς στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους για να αναμορφώσει την αγωγή του λαού και της κοινωνίας. Μέχρι τότε ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι σε όλες τις πρωτοβουλίες για την προώθηση της δημοτικής πρωτοστατούν άνθρωποι των γραμμάτων, βέβαια, αλλά όχι της εκπαίδευσης. Η καινοτομία που θα προωθούνταν από το εκκολαπτόμενο αδερφάτο θα ήταν η αρωγή που θα προσπαθούσε να εξασφαλίσει από κάποιους δασκάλους, που μέχρι τότε απείχαν από κάθε συμμετοχή στο κίνημα του δημοτικισμού, πιθανόν γιατί αισθάνονταν να απειλούνται, αφού στο στόχαστρο των δημοτικιστών μόνιμα υπήρχε ο δασκαλισμός.

Όπως γίνεται φανερό μέσα από την αλληλογραφία της Πηνελόπης Δέλτα, ο Τριανταφυλλίδης υπολογίζει πολύ στη συνδρομή του Ίωνα Δραγούμη για το νέο σύλλογο και τον λογαριάζει για την κριτική επιτροπή μαζί με το Σωτηριάδη και το Φωτιάδη. Στις συζητήσεις που ακολούθησαν σχεδίαζαν τον τρόπο δράσης του νέου αδερφάτου, το πρόγραμμα και τη γλώσσα που θα χρησιμοποιούσε κ.λ.π. Ο Δραγούμης σε όλες τις περιπτώσεις υποστήριζε να απορρίψουν τη συμβιβαστική πρόταση του Τριανταφυλλίδη για χρήση «*ανθρώπινης καθαρεύουσας*», από το φόβο να μη προκαλέσουν έντονες αντιδράσεις και για να προσεγγίσουν ευκολότερα κάποιους διστακτικούς. Μαζί με άλλους διαφωνεί και προτείνει να μη φοβηθούν τη δημοτική γλώσσα και να τολμήσουν την αποκλειστική χρήση της (Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, εκδ. Εστία, σ.313).

Όμως το «Αδερφάτο της Αθήνας» παρέμεινε στις ζυμώσεις και τους προβληματισμούς και ποτέ δε συστάθηκε, αν και οι προβληματισμοί και η εμπειρία που αποκτήθηκαν, βοήθησαν αργότερα στην ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Ο Τριανταφυλλίδης μάλιστα υποστηρίζει πως πολιτικοί λόγοι ανέβαλαν τα σχέδιά τους αλλά επιφυλάσσεται για αργότερα: *«Συνεννοήθηκα όμως με το Δραγούμη και γλήγορα θα μπη σε δρόμο, όταν ησυχάσουνε λίγο τα πράματα»* (Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, εκδ. Εστία, σ.323).

Πολύ γρήγορα, το Μάρτη του 1910, συγκροτήθηκε στην Αθήνα μία επιτροπή από ανθρώπους των γραμμάτων, πολιτικούς και στρατιωτικούς, και ιδρύθηκε η «Εφορία του Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου». Μέλη της ήταν ο Ίωνας Δραγούμης, ο Αλ. Δελμούζος, ο Δ. Πετροκόκκινος, ο Γ. Σωτηριάδης, ο Κ. Δεμερτζής, ο Δ. Διομήδης, ο Κ. Μελάς, ο Ν. Πάππος, ο Κ. Τοπάλης και ο Μ. Τσιριμώκος (Λαμπράκη Αλεξάνδρα- Παγανός Γ.Δ., 1994, *Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και ο Κωστής Παλαμάς*, Αθήνα: εκδ. Πατάκη, σ.91). Όταν γίνονταν οι ζυμώσεις για τη συγκρότηση της επιτροπής, ο Δραγούμης αναλαμβάνει με επιστολή του να προσεγγίσει το Φ. Φωτιάδη να στηρίξει την κίνησή τους αυτή. Εξάλλου από την ίδια επιστολή φαίνεται ότι υπήρχαν πολλά ζητήματα σχετικά με την προώθηση του δημοτικισμού που είχαν αναλάβει από κοινού ο Δραγούμης με το Φωτιάδη. Επιπλέον του παρουσιάζει την πρόθεσή τους να δημοσιεύσουν μία εγκύκλιο, για να συσπειρώσουν γύρω από τον Όμιλό τους κι άλλες προοδευτικές δυνάμεις. Συγκεκριμένα στην επιστολή του στις 13 Μαρτίου, γράφει: *«Σας στέλνω το σχέδιο για μια εγκύκλιο που εκάναμε, ως εκπαιδευτικό αδερφάτο. Δε μ' αρέσει πολύ η γλώσσα και δε μ' αρέσει πολύ ότι δε μιλούμε καθαρά για τη γλώσσα. Αλλά χωρίς αυτούς τους περιορισμούς δε θα είχαμε μαζί μας μερικούς από κείνους που υπογράψαν το χαρτί και που είναι μαζί μας καθαρά, μα νομίζουν πως στο πολύ κοινό πρέπει να μη φανούμε «αποκρουστικοί» απ' την αρχή. Αναγκάστηκα να δεχτώ τη γνώμη τους ύστερα από πολλή συζήτηση. Οι υπογραφές είναι του Πετροκόκκινου, Τοπάλη (βουλευτή), Τσιριμώκου και η δική μου. Θα μπουν ακόμα τριών τεσσάρων άλλων υπογραφές, του Α. Μπενάκη, Δεμερτζή (δικηγόρου), Διομήδη (νομάρχη Αττικής), Πάπου (γαμπρού του Δ. Ράλλη και πλούσιου ανθρώπου). Θέλετε να υπογράψετε και σεις; Πολύ το θέλουμε να το υπογράψετε και σεις το χαρτί και να μας βοηθήσετε με ό,τι μέσο είναι στο χέρι σας. Θέλουμε να μας πείτε "π.χ." αν κανένας δάσκαλος από κει έχει κανένα αναγνωστικό έτοιμο (της α! ή β! τάξης) ή αλφαβητάριο ή άλλο τίποτε σχετικό. Άμα υπογράψετε το χαρτί – αν θέλετε εννοείται να το υπογράψετε – μας το στέλνετε πίσω για να τυπωθή και να σταλθή όπου χρειάζεται.»* (Γιάννης

Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφότο της Εθνικής Γλώσσας»*, εκδ. Εστία, σ.221).

Με την εγκύκλιό τους αυτή τα μέλη της «Εφορίας του Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου», ανάμεσά τους και ο Δραγούμης, απηύθυναν ανοικτό κάλεσμα σε κάθε μορφωμένο, γονιό ή δάσκαλο, που πιστεύει στην αναγκαιότητα της χρήσης της μητρικής γλώσσας για μία Λαϊκή Παιδεία και ένα λειτουργικό Δημοτικό Σχολείο, και οι συνθήκες ήταν ήδη ώριμες για να υπάρξει μεγάλη ανταπόκριση. Πάλι ο Δραγούμης αναλαμβάνει με νέα επιστολή του να προσεγγίσει το Φ. Φωτιάδη να υπογράψει κι αυτός την εγκύκλιο και το πετυχαίνει. Μαζί με την επιστολή του στέλνει και την εγκύκλιο, που δημοσιεύτηκε αργότερα και στο Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, και είναι η ακόλουθη: *«Η δημοτική παιδεία έχει σκοπό να ετοιμάσει τον άνθρωπο ώστε να μπορεί να ζήσει τη σημερινή ζωή. Και το κατορθώνει παρέχοντας στο παιδί χρήσιμες για τη ζωή γνώσεις, γυμνάζοντας το σώμα του, μορφώνοντας το χαρακτήρα του και καθιστώντας το μυαλό του ικανό να σκέπτεται. Μαζί με τους όρους της υγιεινής του σώματος και εκτός από τη θρησκευτική διδασκαλία, απαραίτητες για τη ζωή γνώσεις θεωρούνται παντού τα στοιχεία της αριθμητικής και της γεωμετρίας, τα στοιχεία των φυσικών επιστημών, η πατριδογνωσία και οι κανόνες, οι λίγοι και οι απλοί, της μητρικής γλώσσας. Αρκεί τα μαθήματα αυτά να διδάσκονται με τρόπο που να μη φορτώνουν το μυαλό, αλλά να το μορφώνουν, για να βρεθεί ο απόφοιτος του δημοτικού σχολείου έτοιμος ν' αντικρύσει τη ζωή, κατέχοντας, μαζί με την ηθική δύναμη και την ανεπτυγμένη νόηση, τις απαραίτητες στον πολίτη γνώσεις. Και πρέπει η διδασκαλία να προβαίνει με τα γνωστά και από τα παραδείγματα προς τον κανόνα, για να μπορέσει ο απόφοιτος να διαβάζει εκφραστικά και να γράφει εκφραστικά, δηλαδή να νοιώθει το τι διαβάζει και να μεταδίδει τη σκέψη του γράφοντας: κι ακόμα, να αισθανθεί πραγματικά όρεξη να συμπληρώσει τις γνώσεις του, ή μόνος του ως πελάτης της Λαϊκής Βιβλιοθήκης, ή και ακολουθώντας την ειδική μόρφωση για το επάγγελμα που η φυσική του προδιάθεση και η κοινωνική του θέση τον προόρισε. Η δημοτική μας παιδεία όμως, όλοι το ξέρομε και τα' ομολογούμε, τίποτε απ' όλα αυτά δεν κατορθώνει. Φταίει σε τούτο η μέθοδος της διδασκαλίας; Φταίνει τα διδακτικά βιβλία; Φταίει η ταπεινή θέση και η παιδαγωγική αμορφωσία του δασκάλου; Φταίει τίποτε άλλο βαθύτερο, ριζικότερο, οργανικότερο; κ' εμείς το λέμε, πως όλα θα φταίνε. Μα προ πάντων κατανοήσαμε πως τα πρώτα νοήματα δεν μπορούν να ζυπνήσουν στο μυαλό του παιδιού παρά με το γνώριμό του γλωσσικό υλικό. Και κατανοήσαμε ακόμα την ανάγκη επί τέλους ν' αποδειχθεί πειραματικά με ποιο πρόγραμμα, με ποια μέθοδο, με ποια βιβλία, το ΠΩΣ θα μπορούσε το δημοτικό σχολείο, το νεοελληνικό, να εκπληρώσει τον τρισεγγύλο σκοπό του. Και συμπεράναμε ότι την πειραματική*

αυτή απόδειξη θα μας τη δώσει χειροπιαστή μόνο το θεμέλιωμα και η λειτουργία ενός προτύπου δημοτικού σχολείου, που να το θεμελιώσει και να το επιστατεί και να το νοιάζεται μια μορφωμένη, μ' επίγνωση του σκοπού, ιδιωτική πρωτοβουλία. Αποφασίσαμε, λοιπόν, να ιδρύσουμε και να επιμεληθούμε το Σχολείο που θα δώσει στον τόπο μας, μαζί με την καταλληλότερη για τα Ελληνόπουλα παιδαγωγική μέθοδο, το πρότυπο αλφαβητάριο, τα πρότυπα διδακτικά βιβλία και τα μορφωτικά και βοηθητικά του δασκάλου βιβλία, και στο τέλος το αποτέλεσμα, δηλαδή, τους αποφοίτους, παιδιά μ' ανεπτυγμένο χαρακτήρα και νόηση, με την όρεξη και τη δύναμη να μάθουν, γιατί θα κατέχουν και το όργανο κάθε προόδου, τη μητρική τους γλώσσα. Όσους αισθάνονται τη μεγάλη ωφέλεια που θα προκύψει από μια τέτοια πειραματική κι ζωντανή λύση του προβλήματος της δημοτικής μας παιδείας, τον πατέρα και την μητέρα που πρόσεξαν την αγωνία του παιδιού τους, όταν σκυμμένο στο βιβλίο ζαλίζει το μυαλό του για να ξεμάθει, ή να παραμορφώσει ό,τι ζωντανό και θελκτικό του έμαθε το σπίτι του, τον κάθε μορφωμένο που πιστεύει, όπως κ' εμείς – χωρίς ν' αποβλέπει στη γλώσσα που συνήθισε να γράφει και να καταλαβαίνει – ότι Λαϊκή Παιδεία και Δημοτικό σχολείο θα υπάρξει μόνο από τη στιγμή που τα παιδιά θα ανατρέφονται με τη μητρική τους γλώσσα, όλους αυτούς τους καλούμε να συντρέξουν με κάθε υλική και ηθική βοήθεια το εθνικό, ας τ' ονομάσουμε, πείραμα.[...] Ο σκοπός του γράμματος, όπως και ο συγκεκριμένος σκοπός μας, τελειώνει σ' αυτό το σημείο. Μολαταύτα δεν το θεωρούμε πρόωρο να σας ανακοινώσουμε ότι σύμφωνα με την επιθυμία και άλλων, θα οργανώσουμε και έναν Εκπαιδευτικό Όμιλο, για να συντελέσει στην επιτυχία του σκοπού μας. Όταν οργανωθεί ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» θα καλεσθείτε να γίνετε μέλος του, αν μας ειδοποιήσετε από τώρα με γράμμα σας ότι δέχεσθε.» (Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, 1, 1911, σ. 333-335).

Το ενδιαφέρον του Δραγούμη είναι αδιάλειπτο και στις 6 του Μάη 1910, ξαναγράφει στο Φωτιάδη: «Γράψτε μου αν εστείλατε την εγκύκλιο σε εκείνους που σας σημειώσαμε. Γίνεται πολύς λόγος εδώ για το ζήτημα αφότου βγήκε η εγκύκλιο, και ό χ ι με αντιπάθεια για το σχολείο μας. Μονάχα οι εφημερίδες μας εχτύπησαν και όχι όλες. Η 'Ακρόπολη' είναι πάνω κάτω με το μέρος μας. Ο Μιστριώτης αφρίζει και βρίζει και ανθεματίζει και κεραυνοβολεί. Ο Χατζηδάκης πιο λογικός γράφει τις συνηθισμένες του ανακατωμένες σκέψεις. Τι γίνονται τα εκπαιδευτικά φυλλάδια που ετοιμάζετε. Είναι καιρός τώρα να φανερωθούν. Βοηθήστε μας γιατρέ για να χτυπήσουμε κατακέφαλα τους αντίθετους και για να ετοιμάσουμε την κοινή γνώμη περισσότερο» (Γιάννης Παπακώστας, Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφότο της Εθνικής Γλώσσας», εκδ. Εστία, σ.223).

Τελικά το Μάη του 1910 τριάντα οχτώ δημοτικιστές, που είχαν ξεχωρίσει οι περισσότεροι για τη στήριξη ανάλογων προσπαθειών, υπογράφουν την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Ο Εμμανουήλ Κριαράς συνέδεσε την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου με το κίνημα στο Γουδί και παρατηρεί: «Ό,τι σημαδεύει στην πολιτική ζωή του τόπου το κίνημα στο Γουδί, το ίδιο δηλώνει στον πνευματικό χώρο η ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου: οραματισμό ενός καλύτερου μέλλοντος της νεοελληνικής εκπαίδευσης και της παιδείας του λαού μας» (Εμμανουήλ Κριαράς, 1986, *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού*, τόμος Α΄, Αθήνα: εκδ. Καστανιώτης, σσ.116-117).

Πάλι ο Δραγούμης, με νέα του επιστολή, είναι αυτός που θα προσεγγίσει το Φ. Φωτιάδη για να γίνει μέλος του Ομίλου. Του γράφει από την Αθήνα στις 20 Μάη 1910: «*Φίλε Γιατρέ, Έλαβα δυο σας γραμματάκια και σας ευχαριστώ. Στείλτε μας 200 αντίτυπα της Γλώσσας και Ζωής του Ε. Γιανίδη. Θα τα μοιράσει η Φοιτητική Συντροφιά. Σας στέλνω αντίτυπο του καταστατικού του Ομίλου. Παρακαλώ να υπογράψετε και να υποδείξετε 3 από την Εφορία του Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου για να λάβουν μέρος στην Επιτροπή που, σύμφωνα με το καταστατικό, θα διευθύνει τον Όμιλο. Πρέπει να διαλέξετε τρεις από κείνους που μένουνε στην Αθήνα. Ο Πετροκόκκινος και γω υποδείξαμε τον: Πετροκόκκινο για ταμία, τον Σωτηριάδη και τον Τσιριμάκο. Οι ιδρυτές του Ομίλου θα υποδείξουν άλλους 4 για να μπουν κι' αυτοί στην Επιτροπή. Γραμματέας θα είναι ο Καζαντζάκης. Σας ευχαριστούμε για τα χρήματα που θα μας στείλετε. Φροντίστε να μοιράσετε σ' όλους τους δημοτικιστές της Πόλης την εγκύκλιό μας.*» (Γιάννης Παπακόστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, εκδ. Εστία, σσ.223-224).

Ο Όμιλος δημιουργήθηκε κάτω από ευνοϊκότερες συνθήκες, αξιοποιώντας την πείρα της «Εθνικής Γλώσσας» και του «Αδερφάτου της Πόλης», αφού τα περισσότερα πρόσωπα είχαν ενεργητική συμμετοχή στη σύσταση και αυτών των σωματείων, όπως, εκτός από το Δραγούμη, ο Φ. Φωτιάδης, ο Δ. Πετροκόκκινος, ο Α. Πανταζής κ.ά. Άλλα ιδρυτικά μέλη υπήρξαν ο Α. Δελμούζος, ο Λ.Μαβίλης, ο Ν. Καζαντζάκης, ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος κ. ά., ενώ με τον καιρό η διεύρυνση των μελών του είναι εντυπωσιακή. Στα δύο πρώτα κιόλας άρθρα του καταστατικού του Ομίλου, όπου περιλαμβάνονται οι σκοποί και τα μέσα, γράφεται: «*1.Συσταίνεται Εκπαιδευτικός Όμιλος με το σκοπό να ιδρύσει Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο στην Αθήνα και να βοηθήσει ν' αναμορφωθεί με τον καιρό, η ελληνική εκπαίδευση. 2.Μέσα για την επιτυχία του σκοπού του θα μεταχειρίζεται ο Όμιλος διαλέξεις και έκδοση βιβλίων, εφημερίδας και περιοδικού*». Βέβαια ούτε σχολείο ιδρύθηκε ούτε εφημερίδα εκδόθηκε, αλλά το έντυπο που εξέδιδε ο Όμιλος, το Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου,

παρέχει πολλές πληροφορίες για τα εκπαιδευτικά θέματα της εποχής. Επιπλέον πολλά μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου τοποθετήθηκαν σε νευραλγικές θέσεις του Υπουργείου Παιδείας και κάποιοι χρημάτισαν και Υπουργοί Παιδείας, οπότε επηρέασαν αισθητά τα εκπαιδευτικά δεδομένα της χώρας.

Το Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου ήταν ένα δημοσιογραφικό όργανο που δε διέθεταν οι υπόλοιπες εκπαιδευτικές ενώσεις που είχαν δημιουργηθεί ως τότε. Άρχισε να κυκλοφορεί από το 1911 ως περίπου το 1924 και μέσα από τις σελίδες του παρουσιαζόταν όλη η δράση του Ομίλου. Βασικοί συνεργάτες του ήταν ο Ίωνας Δραγούμης, ο Αλ. Δελμούζος, ο Μ. Τριανταφυλλίδης και ο Δ. Γληνός κ. ά. Δημοσίευε κυρίως εκπαιδευτικά κείμενα για να ενημερώνονται οι δάσκαλοι και ολόκληρη η κοινωνία για τις τομές που απαιτούνται στην εκπαίδευση. Τα επιστημονικά άρθρα και οι παιδαγωγικές μελέτες που δημοσιεύονταν ήταν γραμμένα στη δημοτική γλώσσα, αν και ανάμεσα στους αρθρογράφους κάποιοι ακολουθούσαν διαφορετικές τάσεις. Ο Δραγούμης σε επιστολή του προς τον Πάλλη γράφει σχετικά: *«Και ο Όμιλος έχει μαζέψει τους δημοτικιστές, μα είναι και μερικοί τους που δε θέλουν να είναι μέλη του γιατί δεν ακολουθεί κατά γράμμα τη γραμματική της δημοτικής, ενώ αυτοί δεν μπορούν παρά να μένουν πιστοί στο «Νουμά» που την ακολουθεί. Κι έτσι ο ένας συμπληρώνει τον άλλο στο μάζεμα των δημοτικιστών»* (Αλληλογραφία Π.Δ., ΙΙ, αρ.93, σ.136-137).

Βέβαια αναγνωρίζει ότι για να πετύχει το κίνημά τους το στόχο του πρέπει να συστηματοποιήσει τις δημοσιεύσεις, και σε επιστολή του προς τον Πάλλη (2/19 Μάη 1911) επισημαίνει τον προπαγανδιστικό χαρακτήρα του Δελτίου που εξέδιδε ο Όμιλος: *«Το δελτίο χρησιμεύει και θα χρησιμεύσει τρομερά για να προετοιμάσει την κοινή γνώμη να καλοδεχτεί την προσπάθειά μας για την αναμόρφωση της μεσαιωνικής παιδείας μας. Με το λέγε λέγε και με το γράφε γράφε, μπαίνουν σιγά σιγά στο μυαλό περισσότερων ανθρώπων τα πράγματα που απαραίτητο είναι να μπουν στο μυαλό τους για να ανοίξει λιγάκι. Πρέπει να κουνηθούν τα μυαλά των δασκάλων, πρέπει να σπρωχθούν οι δάσκαλοι να σκεφτούν...»* (Αλληλογραφία Π.Δ., ΙΙ, αρ.86, σ.128).

Ο Δραγούμης υπήρξε φυσιολάτρης και ελεύθερος άνθρωπος, που απέρριπτε τους τύπους και κρατούσε πάντα την ουσία των πραγμάτων. Πίστευε ότι η γνώση κατακτιέται πραγματικά μόνο βιωματικά και μέσα από την επαφή με τη φύση. Γι' αυτό ενθουσιάστηκε με τις προοδευτικές απόψεις του Φωτιάδη και επηρεασμένος προφανώς και από τις παιδαγωγικές απόψεις του Ρουσσώ, γράφει στη «Β' Προκήρυξη στους σκλαβωμένους και ελευθερωμένους Έλληνες»: *«Τα σκολειά να καλυτερέσουν[...] να είναι πάντα καθαρά, αερικά,*

καλοχτισμένα, και ό,τι μαθαίνουν τα παιδιά να το μαθαίνουν αληθινά». Το ίδιο και ο Αλέξανδρος Δελμούζος, που επηρεασμένος και αυτός από τις ίδιες απόψεις του Φωτιάδη για τα πειραματικά σχολεία με τον πρακτικό χαρακτήρα, θα εφαρμόσει στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο του Βόλου τη βιωματική μάθηση, που προτείνει και ο Δραγούμης, με εκδρομές και μαθήματα στην εξοχή.

Όλο αυτό το διάστημα ο Δραγούμης παρακολουθεί από κοντά τη δράση του Δελμούζου τον οποίο και θαυμάζει για το δικό του πρότυπο σχολείο που λειτουργεί στο Βόλο. Στο ημερολόγιό του, ήδη από το 1909, γράφει: *«Χτες είδα ένα νέο παιδαγωγό που έκανε παρθεναγωγείο στο Βόλο, μου διάβασε τις εκθέσεις που πρώτη φορά έγραψαν στη δημοτική οι μαθήτριες. Αυτός πολέμησε τα σχολαστικά συστήματα και άνοιξε το μυαλό των κοριτσιών. Τώρα αναβρύζει από μέσα τους πηγή ζωής.»* Αυτού του τύπου σχολεία θα ήθελε να δει σε όλη την Ελλάδα ο Δραγούμης και όχι αυτά που υπήρχαν με εμμονή στο σχολαστικισμό. Γράφει: *«Σήμερα με το φίλο μου και το φίλο του, τον νέο Τ. που και αυτός σπουδάζει παιδαγωγικά, πήγα στο Αρσάκειο και άκουσα εξετάσεις των τελιοφοίτων, που ήτανε στην ιερή εξέταση στη γραμματική και την τεχνολογία. Ο καθηγητής ρώτησε με άγριο ύφος ένα κορίτσι. «Φράσειας αν;» και εκείνη αποκρίθηκε «Φράσω». Θύμωσε ο καθηγητής και είπε πως είναι αίσχος να δίδει «βαρβαρικάς και ανδραποδώδεις απαντήσεις». Το κορίτσι έπρεπε να είχε πει κατά τον καθηγητή «Φράσαιμι αν». Και έπειτα;»* (Ιων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου, τόμ. Δ', σσ. 55-56). Γίνεται φανερό πόσο αντίθετος είναι ο Δραγούμης με την υιοθέτηση μιας γλώσσας που δεν έχει καμία σχέση με την καθημερινότητα των παιδιών και πόσο παράλογες θεωρεί τις απαιτήσεις των δασκάλων να αποστηθίζουν τα παιδιά κανόνες της γραμματικής και του συντακτικού που δεν κατανοούν. Από την άλλη είναι ολοφάνερο και το ότι όλα αυτά τα θεωρεί άσκοπα και ανώφελα, ενώ την πραγματική παιδεία την εντοπίζει στις μεθόδους που ακολουθεί ο Δελμούζος, που ανοίγει το μυαλό των κοριτσιών που εκπαιδεύει, δίνοντας έμφαση στην πρακτική μάθηση.

Τέτοιο σύστημα εκπαίδευσης για όλη τη χώρα οραματιζόταν και ο ίδιος, απορρίπτοντας την αποστήθιση που αδρανοποιεί τη σκέψη και καταλήγει σε τραγικά αποτελέσματα, με μαθητές που μαθαίνουν πληθώρα κανόνων χωρίς να τους κατανοούν και στο τέλος δε γνωρίζουν τίποτα. Στα Φύλλα Ημερολογίου γράφει: *«Ένας μαθητής ταραγμένος από την ερώτηση του δασκάλου για κάποιο γραμματικό κανόνα, απαντά σαν παπατρέχας παπαγάλος: Τα εις -της, -πης, όλα είναι σύνθετα εκ του άρχω, ωνούμαι, πωλώ, εξαιρούνται δε το αύρα, λαύρα, σαύρα, χάβρα, τα οποία εκβάλλουν όλα ομού εις τον Κορινθιακόν κόλπον»* (Ιων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου, τόμ. Δ', σ. 197).

Στο μεταξύ ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, παρά τις εξαγγελίες του για ίδρυση Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου, εγκατέλειψε γρήγορα την ιδέα αυτή. Όμως και η πρόθεση που είχε ήταν αρκετή για να προκαλέσει έντονες αντιδράσεις σε όλους τους συντηρητικούς κύκλους που καταδοκούσαν. Ειδικά στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας κυριαρχούσε απόλυτα η καθαρεύουσα και με πρωτεργάτη τον καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, Μιστριώτη, που πρωτοστάτησε νωρίτερα και στα «Ευαγγελικά» και στα «Ορεσטיακά», οργανώνεται μία «Επιτροπεία προς έννομον προστασίαν της εθνικής γλώσσης», με σκοπό να προστατευτεί η καθαρεύουσα. Σε ομιλία του κατηγορεί τους δημοτικιστές ως «*αυτοσχεδίου παιδαγωγούς και αυθαιρέτους γλωσσοπλάστας*» που φροντίζουν με τον τρόπο τους να «*κατασυντρίψωσι τον γλωσσικό Παρθενώνα*» και μάλιστα «*κατά τρόπον βανδαλικόν*» (Αλέξης Δημαράς, 1974, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμος δεύτερος, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σ.86).

Επιπλέον την πρωτοχρονιά του 1911, η κυβέρνηση Βενιζέλου παρασημοφόρησε τριάντα λογοτέχνες και λόγιους, ανάμεσά τους και τον Παλαμά, γνωστό δημοτικιστή. Τότε ο οικουμενικός πατριάρχης Ιωακείμ Γ', επαίνεσε την ελληνική κυβέρνηση που δεν είχε βραβεύσει κανέναν «μαλλιάρων» και η κίνησή του αυτή προκάλεσε την άμεση αντίδραση του Παλαμά που με άρθρο του στο «Νουμά», διακήρυξε περήφανα τις γλωσσικές του πεποιθήσεις, γράφοντας πως: «*πάνω απ' όλα ξέρω πως είμαι.... μαλλιάρός απολύτως...και ο μαλλιαρισμός, το είπα και το ζαναλέω, είναι η αρετή μου*». Ακολούθησαν κινητοποιήσεις φοιτητών με καθοδηγητή το Μιστριώτη και άλλους πανεπιστημιακούς που θορυβήθηκαν και απαίτησαν την απομάκρυνση του Παλαμά από το Πανεπιστήμιο (Λαμπράκη Αλεξάνδρα-Παγανός Γ.Δ., 1994, *Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και ο Κωστής Παλαμάς*, Αθήνα: εκδ. Πατάκη, σ.185).

Στις αντιδράσεις αυτές συμμετείχαν και άλλες ισχυρές προσωπικότητες της εποχής, όπως και κάποιοι βουλευτές που εισηγήθηκαν τη συνταγματική κατοχύρωση της καθαρεύουσας, γιατί το ίδιο διάστημα (Φεβρουάριος του 1911) συζητούνταν στη Βουλή το γλωσσικό και εκπαιδευτικό ζήτημα, εν όψει της αναθεώρησης του Συντάγματος. Κάτω από αυτή την ισχυρή πίεση, ο Βενιζέλος δεν υπερασπίστηκε τη δημοτική γλώσσα και τελικά υπέκυψε στη θέληση των υπερασπιστών της καθαρεύουσας, που πέτυχαν την κατοχύρωσή της στο Σύνταγμα του 1911, όπου το άρθρο 107 ορίζει : «*Επίσημος γλώσσα του κράτους είναι εκείνη εις την οποίαν συντάσσονται το πολίτευμα και της ελληνικής νομοθεσίας τα κείμενα*».

Η στάση αυτή του Βενιζέλου προκάλεσε έντονη απογοήτευση στον κύκλο των δημοτικιστών. Όλοι γνώριζαν τις θέσεις του για το γλωσσικό ζήτημα και οι προσδοκίες που είχαν από αυτόν δεν ήταν αβάσιμες. Εξάλλου, η άνοδος του στην εξουσία το 1910, γέμισε με

αισιοδοξία τους δημοτικιστές, γιατί έβλεπαν στο πρόσωπό του τον ηγέτη που θα έπαιρνε θετικά μέτρα για τη νεοελληνική γλώσσα. Αυτός ήταν και ένας από τους λόγους που αρχικά και ο Δραγούμης τάχτηκε στο πλευρό του. Ο ίδιος άλλωστε είχε γράψει με το χέρι του και είχε συμπεριλάβει στον ονομαστικό κατάλογο των μελών τού «Αδερφάτου της Πόλης» το όνομα του Βενιζέλου (Βενιζέλος Ελευθέριος – Χανιά). Όταν όμως, αρκετά χρόνια αργότερα με τη μεταρρύθμιση του 1917, ο Βενιζέλος τελικά θα προχωρήσει στην εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στη δημοτική εκπαίδευση, θα είναι πολύ περισσότερα αυτά που θα τους χωρίζουν και θα είναι πλέον αδύνατη οποιαδήποτε συνεργασία ανάμεσά τους.

Στο μεταξύ, ο Δραγούμης, ακόμα και από αυτή την πολεμική που δεχόταν ο δημοτικισμός, και ακόμα και από την ολοφάνερη ήττα που υπέστη με την έννομη προστασία της καθαρεύουσας, παρά τις υποσχέσεις του Βενιζέλου για την προώθηση του δημοτικισμού, δεν πτοήθηκε. Ίσα ίσα που έβλεπε πίσω από όλα αυτά την ενδυνάμωση του κινήματός τους και ήταν σίγουρος πως η στιγμή του θριάμβου τους ήταν πλέον πολύ κοντά. Σύμφωνα με τη μαρτυρία της Πηνελόπης Δέλτα για το θέμα αυτό έλεγε: *«Γιατί; Γιατί βρισκόμαστε συσπειρωμένοι γύρω από τον Όμιλο με περισσότερο πείσμα και με περισσότερους φίλους, με φίλους όλους εκείνους που έχουν φιλελεύθερες ιδέες ας μην είναι ολότελα δημοτικιστές. Κάθε άνθρωπος με κάποια αξία είναι και φιλοδημοτικιστής»* (Αλληλογραφία της Π. Δέλτα, II, σ.125).

Η Πηνελόπη Δέλτα όλο αυτό το διάστημα πρωτοστατεί στις κινήσεις των δημοτικιστών, αλληλογραφεί μαζί τους, αρχίζει να γράφει αυτοτελή λογοτεχνικά έργα και είναι φανερό ότι με τον τρόπο αυτό τάσσεται στο πλευρό του αγαπημένου της, έστω πνευματικά. Παρόλο που σταδιακά δεν υπάρχει καμία επικοινωνία μεταξύ τους, στο έργο τους υπάρχει κοινός προσανατολισμός, δίνοντας έμφαση στον εθνικό χαρακτήρα του δημοτικισμού, που ήταν ίσως εντονότερος στα πρώτα του χρόνια. Η ίδια στις προσωπικές της καταγραφές, την αλληλογραφία της και τα απομνημονεύματα που έχει γράψει, δίνει πολλές πληροφορίες που φωτίζουν τη δράση αλλά και πτυχές του χαρακτήρα του Ίωνα Δραγούμη.

Ο Αλέξανδρος Πάλλης σε επιστολή του προς την Πηνελόπη Δέλτα το 1911 γράφει: *«Ό,τι λείπει του Ομίλου είναι ο αρχηγός...ο φυσικός αρχηγός είναι ο Ίων...»* (Αλληλογραφία της Π. Δέλτα, II, σ.79). Όμως αυτός δεν είχε τέτοιες βλέψεις και γράφει στο ημερολόγιό του, πικραμένος για τον τρόπο που τον αντιμετωπίζουν οι άλλοι και για τους ανταγωνισμούς που έχουν αρχίσει ήδη να διαφαίνονται, στο τέλος του 1911: *«Επειδή ο Παλ. είπε του Μ. Τσιρ. να με θεωρήσουν εμένα αρχηγό τους οι δημοτικιστές, αυτός υποψιάστηκε μήπως το θέλω και γω και χάσει αυτός τη δόξα να φανεί κάπου αρχηγός και έβαλε τα δυνατά του να κάνει μόνος του*

όλα στον Εκπαιδευτικόν Όμιλο. Ειλικρίνεια με μένα, όπως και με πολλούς άλλους βέβαια, δεν έχει πια και προσπαθεί σιγά σιγά να με απομακρύνει από τον Ε.Ο. Τώρα, εγώ αρχηγία καμιά δεν εξήγησα ούτε θέλω ούτε μου φαίνεται λογικό να υπάρχει κανένας αρχηγός στο δημοτικιστικό κίνημα. Διάφοροι κύκλοι υπάρχουν για να διευθύνουν το κίνημα και η απροσωπία σαν πάντα είναι το καλλίτερο για κάθε αγώνα σύγχρονο. Δε μου έρχεται η όρεξη να πολυπηγαίνω στον Όμιλο έτσι που ήρθαν τα πράματα, αλλά ίσως και να πρέπει να πηγαίνω για να κάνω ό,τι μπορεί για το σκοπό που ορίσαμε. Παραβλέποντας τις μικρότητες και κυττάζοντας πάντα το σκοπό και μη γυρεύοντας να αλλάξω τους συνεργάτες, ας δίνω ό,τι δύναμη έχω να δώσω για να δοθεί στο εκπαιδευτικό-γλωσσικό κίνημα η κατεύθυνση που θέλουμε και ας μην κυττάζω τι κάνουν γύρω μου οι συνεργάτες ίσα για την επίδειξή τους και την επικράτησή τους. Ίσως και ο Τσιρ. όπως και Σουλ. (σ' άλλον κύκλο ενέργειας) να με θεωρούν έναν καλόν *homme de bois* και να μη γυρεύουν να τους δώσω άλλο από τα κύρος του ονόματός μου. Κάποτε με συγχίζει η ιδέα πως δίνουν αξία μόνο στο «όνομά μου» και όχι σε μένα. Άραγε να μην έχω ατομική αξία για τους σκοπούς μας χρήσιμη; Δεν το πιστεύω εγώ, αλλ' αυτοί μπορεί να το πιστεύουν. Ε, και τι με μέλει αυτό; Είναι λόγος να μην επιδιώξω μαζί τους τούς σκοπούς μας;» (Ιων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου*, τόμος Δ', σσ.201-202).

18. Ο Φίλιππος Δραγούμης

Παράλληλα με τον «Εκπαιδευτικό Όμιλο», ιδρύθηκε στην Αθήνα και μία ανάλογη οργάνωση με σκοπό την υποστήριξη της δημοτικής γλώσσας, η «Φοιτητική Συντροφιά», στην οποία βέβαια δε θα μπορούσε να είναι μέλος ο Ίωνας Δραγούμης, εφόσον είχε από χρόνια τελειώσει τις σπουδές του. Όμως ήταν μέλος ο αδερφός του, Φίλιππος Δραγούμης, και μάλιστα για κάποιο διάστημα διετέλεσε και πρόεδρος της (Φίλιππου Στεφ. Δραγούμη, 1988, *Ημερολόγιο, Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, εισαγωγή-επιμέλεια Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν, εκδ. Δωδώνη, σ.8). Τα δύο αδέρφια τα συνέδεε ιδιαίτερη σχέση και επικοινωνία. Ο Φίλιππος πάντα θαύμαζε το μεγαλύτερο αδερφό του, ασπαζόταν τις ιδέες του και ακολουθούσε τα βήματα του Ίωνα. Το ίδιο συνέβη και στο γλωσσικό ζήτημα. Είχε επηρεαστεί από τις απόψεις του μεγαλύτερου αδερφού, κι ας ζούσε κι αυτός σ' ένα περιβάλλον καθαρευουσιάνων. Οι δυο τους συνεργάζονταν και αποτελούσαν το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στον «Εκπαιδευτικό Όμιλο» και τη «Φοιτητική Συντροφιά». Αυτό γίνεται

φανερό και από την επιστολή του Ίωνα που ζητούσε από το Φωτιάδη να του στείλει αντίτυπα του περιοδικού «Γλώσσα και Ζωή» του Ε. Γιανίδη που προπαγάνδιζε τις θέσεις των δημοτικιστών, για να τα μοιράσει η «Φοιτητική Συντροφιά».

Οι διαφωνίες που υπάρχουν ανάμεσα στους διανοούμενους της εποχής, αλλά και στα μέλη του Ομίλου, γίνονται ολοένα και πιο βαθιές και αφορούν τους τύπους της γλώσσας που πρέπει να χρησιμοποιούν οι δημοτικιστές. Γράφει στο ημερολόγιό του, το Σεπτέμβρη του 1911: *«Σου λεν μερικοί, πολύ ευσυνείδητοι μα και μισο-ανοιχτομάτηδες παρατηρητές πως δεν μπορεί να λείπει ποτέ ολότελα ένα μέρος της καθαρεύουσας. Σου λεν πως η γλώσσα θα πάρει τον ακόλουθο δρόμο· θα έχει βάση και πυρήνα τη δημοτική, γιατί όσες έννοιες εκφράζονται στο συνηθισμένο προφορικό λόγο, στη δημοτική εκφράζονται και μπορούν να μεταφερθούν όπως είναι και στο γραφτό λόγο. Μα οι έννοιες που συνηθώς εκφράζονται μόνο στο γραφτό λόγο και στην καθαρεύουσα, άμα θελήσουμε να τις μεταχειριστούμε στη δημοτική, θα αναγκαστούμε να τις πάρουμε με το τυπικό και το λεχτικό που συνηθίσαμε να τις βλέπουμε γραμμένες. Αυτή είναι η θέση τους. Σ' αυτήν απαντώ πως τις έννοιες αυτές που συνηθίσαμε να τις βλέπουμε γραμμένες στην καθαρεύουσα, ποιοι τις συνηθίσαμε να τις βλέπουμε; Ο πολύς ο κόσμος, τα παιδιά που πηγαίνουν στο σχολείο; Όχι, οι λίγοι, οι γραμματισμένοι, οι επιστήμονες τάχα. Μα παρατηρώ πως όσο πάει και πληθαίνουν οι γραμματισμένοι και επιστήμονες που βλέπουν τη δημοτική σαν τη γλώσσα τη μελλοντική του έθνους και δουλεύουν για να της πλαταίνουν τα στενά της σύνορα για να περιλάβει μέσα της και κείνα που ως τώρα οι γραμματισμένοι συνηθισαν να τα βλέπουν γραμμένα στην καθαρεύουσα. Επομένως όσο πληθαίνουν αυτοί, τόσο και λιγοστεύουν οι αποδέλοιποι γραμματιζόμενοι που δε θέλουν να επικρατήσει η δημοτική ούτε και βλέπουν την ανάγκη της. Άμα λοιπόν οι διορατικοί γραμματιζόμενοι που όλο πληθαίνουν γίνουν τόσοι που να επιβάλουν και στους άλλους τη θέληση τους και να κάνουν μόδα τη δημοτική και στην επιστήμη, και στην πολιτική, και στα σχολεία, δεν υπάρχει λόγος να μην επικρατήσει η δική τους η αντίληψη και να χαντακωθεί η άλλη, των άλλων γραμματισμένων. Θέλω να πω πως οι γραμματισμένοι θα κανονίσουν τη γλώσσα που θα επικρατήσει και λοιπόν άμα αυγατίσουν οι δημοτικιστές γραμματισμένοι δεν υπάρχει λόγος να μην κανονίσουν γλώσσα των γραμματισμένων τη δημοτική. Και άμα η δημοτική επικρατήσει σα γλώσσα των γραμματισμένων όλο το άλλο κοπάδι θα ακολουθήσει, σαν κοπάδι, χωρίς να βγάλει πια τσιμουδιά. Τη γλώσσα τη γραφή δεν την κανονίζει ο πολύς ο κόσμος, την κανονίζουν οι λίγοι και οι μορφωμένοι, διανοητικοί άνθρωποι, οι λόγιοι και οι επιστήμονες, οι ποιητές και οι δάσκαλοι. Λοιπόν, αφού εκείνοι πληθαίνουν ίσια ίσια, όσοι πιστεύουν στη δημοτική, δε βλέπω γιατί δε θα επικρατήσει και κυριαρχήσει η δημοτική. Για κάμποσον καιρό, όσο θα υπάρχουν*

ακόμη γραμματισμένοι της παλιάς σχολής, θα παραξενεύονται αυτοί και το κοπάδι που τυχαίνει να ορίζουν, βλέποντας άλλους γραμματισμένους να γράφουν και λεν «της σκέψης», αντί «της σκέψεως», της «μάθησης» αντί της «μαθήσεως», «πολεμιούνται» αντί «πολεμούνται», «κοίτονταν» αντί «εκοίτοντο» κτλ. Μα όταν σιγά σιγά λείψουν και αυτοί, με το καλό, κανείς δε θα υπάρχει που να παραξενεύεται για το μεταχείρισμα της δημοτικής σ' όλα τα είδη του γραφτού λόγου, και τότε θα ησυχάσουμε από το γλωσσικό ζήτημα. Η τωρινή ευσυνειδησία μερικών συγκαιρινών μας λογογράφων και επιστημόνων είναι αποτέλεσμα τυφλωμάρας (μερικής) ή πόθου επιτυχίας στον πολύ τον κόσμο.» (Ιων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου, τόμ. Δ', σσ. 194-195).

Βέβαια ο Δραγούμης ήταν πάντα άνθρωπος αδιάκοπα σκεπτόμενος, ουσιαστικά διαλλακτικός και δεν ακολουθούσε αβασάνιστα καμία θέση. Γι' αυτό, όταν εμφανίστηκαν τα πρώτα σοβαρά προβλήματα ήταν από αυτούς που πάσχισαν να μεσολαβήσουν να βρεθεί μία συμβιβαστική λύση και να ξεπεραστούν οι διαφωνίες. Η πιο ισχυρή τάση που θέλει να επιβληθεί έχει πολιτικό χαρακτήρα, και ακολουθεί αδιάλλακτη τακτική, προσπαθώντας να δώσει σοσιαλιστικό περιεχόμενο στο κίνημα του δημοτικισμού. Ο Δραγούμης προβληματίζεται στο ημερολόγιό του, το Νοέμβρη του 1911: «Οι γερμανοσπουδασμένοι σου λεν πρέπει να αλλάξει η ιδεολογία μιας τάξης ανθρώπων στον Ελληνισμό (της αστικής τάξης των διανοητικών ανθρώπων που κυβερνούν και διαφεντεύουν το έθνος), και γι' αυτό χρειάζεται να χτυπηθούν [...] γ') το γλωσσικό καθεστώς που είναι της αστικής τάξης (το τωρινό) ενώ η δημοτική γλώσσα είναι ωφέλιμη στους μικροαστούς και στους εργατικούς και γι' αυτό η αλλαγή του γλωσσικού καθεστώτος σχετίζεται άμεσα με την οικονομική αλλαγή δ') το εκπαιδευτικό καθεστώς. Σ' αυτό το σημείο δε λεν όμως πως θέλουν την ομοιόμορφη παιδεία και όχι την ελεύθερη παιδεία, ενώ ίσια ίσια την ομοιόμορφη θέλουν, και συνάμα γυρεύουν και την ελευθερία στη σκέψη. Μα πώς συνδυάζονται ελευθερία σκέψης και ομοιόμορφη παιδεία, αυτό δε μας το λεν. Παραδέχονται πως το φιλελεύθερο πνεύμα υποδηλώνει οικονομικώς τους ανθρώπους αφού στηρίζεται στον περιορισμό της ελευθερίας του καθενός για το γενικό τάχα καλό. Αλλά αυτό γίνεται, σου λεν, για χάρη της ισότης. Γιατί όμως πρέπει να υπάρχει η ισότητα, αυτό δε μας το λεν, ή καλύτερα μας λεν μονάχα πως κάθε άτομο στη γη επάνω *doit avoir sa part de bonheur* (πώς λέγεται αυτό γερμανικά δε το ξέρω). Σου λεν όμως πως τι πειράζει η οικονομική σκλαβιά που φέρνουν σε ένα τόπο οι φιλελεύθερες κυβερνήσεις αφού εξασφαλίζουν την ελευθερία της σκέψης. Άμα τους ρωτήσεις όμως πώς οι φιλελεύθερες κυβερνήσεις σου εξασφαλίζουν την ελευθερία της σκέψης αφού αυτές επιβάλλουν α') την υποχρεωτική παιδεία και β') την ομοιόμορφη παιδεία, τότε μένουν κόκκαλο ώσπου να βρουν καμιά άλλη πρόφαση

για να σου δικαιολογήσουν την αντιπάθειά τους για την αριστοκρατία, αντιπάθεια που καταντάει τυραννική περισσότερο παρά όσο ήταν ποτέ τυραννική η κυριαρχία της αριστοκρατίας. Τι σημαίνει όμως; Φτάνει να επικρατούν των πολλών οι θέλησες και τα γούστα! Ποιότητα γούστων δεν εξετάζουν αυτοί! Αυτοί μονάχα ξιπάζονται από τους αριθμούς! Σου λεν με απλοϊκότατη ξιπασιά «Όταν βρίσκεται 1 αντιμέτωπος σε εκατό (100) μήγαρις ο 1 πρέπει να επικρατήσει;» Πρωτόγονη διανοητικότητα, έτσι μου φαίνεται.» (Ιων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου, τόμος Δ', σσ.203-204).

Ο Δραγούμης μαζί με το Φωτιάδη και τον Παλαμά, ήταν οι πιο διαλλακτικοί ανάμεσα στα μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου και ακολουθούσαν τη μέση οδό. Όταν στον Όμιλο φανερά πλέον άρχισαν να υπάρχουν ομάδες που εκπροσωπούσαν διαφορετικές τάσεις και καθεμία ήθελε να επιβληθεί στις άλλες, ο Δραγούμης δεν τάχτηκε με δογματισμό σε καμία από αυτές. Πιστός στην ελευθερία των επιλογών του δε συμφωνούσε ούτε με την μονομερή και τυποποιημένη κατεύθυνση που ήθελε να δώσει στο γλωσσικό ζήτημα ο Ψυχάρης αλλά ούτε και με την κοινωνικοποίηση του δημοτικισμού που προσδοκούσαν οι σοσιαλιστές. Αντίθετα προσπαθούσε να εξισορροπήσει και τις δύο αυτές τάσεις που κυριαρχούσαν αλλά και οποιαδήποτε άλλη εμφανιζόταν κρατώντας μετριοπαθή στάση και διερευνώντας όλα τα δεδομένα. Μένει πιστός στις απόψεις του, έτσι όπως τις παρουσιάζει ήδη από το 1909 στο βιβλίο του «Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες», όπου αρνείται τις ακραίες θέσεις και την ένταξή του σε οποιαδήποτε ομάδα: «Σε μια εφημερίδα που με είχε βάλει μαζί με 140 άλλους πρόβατα στη μάνδρα του Ψυχάρη, έγραψα ένα γράμμα τέτοιο 'επειδή εις την εφημερίδα σας είδα χθές ότι σεις ή άλλοι διορίσατε αρχηγό των ιδεών μου δια την γλώσσαν τον Ψυχάρην, σας δηλώνω ότι δεν έχω αρχηγόν, αλλά νομίζω ότι η γλώσσα μας τείνει φυσικά προς την δημοτικήν, χωρίς όμως να ξεφορτωθεί εντελώς την καθαρεύουσαν' (δηλ. την επίδραση της καθαρεύουσας)» (Ιων Δραγούμης, 1927, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες, 1903-1909*, επιμ. Φ. Δραγούμη, Αθήνα, σ. 38).

Τελικά στις 17 Νοεμβρίου 1911 με μια λιτή επιστολή του, που αποτελεί το τεκμήριο 0643 στην ψηφιακή βιβλιοθήκη που διαθέτει το Αρχείο του Ίωνα Δραγούμη στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, ζητά να διαγραφεί από τον Εκπαιδευτικό Όμιλο και από τους συνδρομητές του Δελτίου. Συγκεκριμένα γράφει στον ταμία του Ομίλου, τον Δ. Πετροκόκκινο: «Φίλε κύριε Πετροκόκκινε, παρακαλώ να με διαγράψετε από τα μέλη του Ομίλου και από τους συνδρομητές του Δελτίου». Κι ενώ αρχικά υπογράφει την επιστολή κλείνοντας «πολύ φιλικά Ι. Δ.», μετανιώνει, το σβήνει και συνεχίζει «Αν ξανατυπώσεις το καταστατικό με τις υπογραφές των

ιδρυτών, σε παρακαλώ να αφήσεις το όνομά μου αλλά να βάλεις στο πλάι σε παρένθεση "(παραιτήθηκε)"» (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Ψηφιακό Αρχείο του Ίωνα Δραγούμη).

Δεν είναι εύκολο να εξηγήσουμε γιατί πήρε την απόφαση αυτή, εφόσον συνέχισε να συνεργάζεται ουσιαστικά με τους δημοτικιστές και εξακολουθούσε να υπερασπίζεται με κάθε τρόπο τη δημοτική γλώσσα. Προφανώς τον είχαν κουράσει οι διαφωνίες που προκαλούνταν για πολιτικούς λόγους στον Όμιλο. Αντιλαμβάνοταν τους ανταγωνισμούς που είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα σε κάποια μέλη και τις αρχηγικές τάσεις που διαφαίνονταν και όλα αυτά τον ενοχλούσαν, γιατί ο ίδιος ήταν συνεργάσιμος και ειλικρινής. Στο ημερολόγιό του παραδέχεται πως τον καιρό εκείνο αποφεύγει να πηγαίνει στον Όμιλο, γιατί οι περισσότεροι συνεργάτες του όσο περνούσε ο καιρός γίνονταν λιγότερο δημοτικιστές και περισσότερο σοσιαλιστές. Παράλληλα οι σχέσεις του με το Βενιζέλο σταδιακά αρχίζουν να δυσχεραίνουν και αυτό επηρεάζει και τη ζωή του, γιατί του στερεί τη δυνατότητα να αναλαμβάνει ενεργό ρόλο στα πολιτικά ζητήματα και τον αποδυναμώνει. Ο αδερφός του Φίλιππος γράφει στο ημερολόγιό του (γραμμένο κι αυτό στη δημοτική γλώσσα) στις 28 Νοέμβρη του 1912: «*Είναι κρίμα που η φιλοποψία του Βενιζέλου απομακρύνουν τον Ίωνα από τις ενέργειες που έπρεπε να διευθύνει. Η θέση του κοντά στο Διάδοχο, ήταν η πιο κατάλληλη γιατί μπορούσε συμβουλευόντάς τον πολλά λάθη να προλάβει και πολλά ωφελήματα να καταφέρει. Μα ακριβώς αυτή η θέση δεν άρεσε στην Κυβέρνηση γιατί τα θέλει όλα δικά της. Τουλάχιστο να τον έπαιρνε ο Βενιζέλος μαζί του ως σύμβουλο στο Λονδίνο. Μα τι μωρολογώ; Είναι αδύνατη κάθε συνεργασία Ίωνα και Βενιζέλου. Ο Βενιζέλος δεν θέλει κοντά του συνεργάτες, μα δούλους και νευρόσπαστα*» (Φίλιππου Στεφ. Δραγούμη, 1988, Ημερολόγιο, Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913, εισαγωγή-επιμέλεια Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν, εκδ. Δωδώνη, σ.177). Και αργότερα, στις 3 Δεκεμβρίου 1912: «*Φοβείται ο Βενιζέλος φοβερά την αξία και τον αγνό χαρακτήρα του Ίωνα. Υποπτεύεται πως θέλει να του πάρει τη θέση και έτσι, αντί να τον έχει συνεργάτη και σύμβουλο, προσπαθεί να τον αφοπλίσει και να τον δέσει. Δεν έχει καρδιά να νιώσει πως ο Ίων δεν τρέφει καμιάν ατομική μικροφιλοδοξία, μα μονάχα επιθυμία να βγάλει κερδισμένο το έθνος από όλη αυτή την κρίση και πως θυσιάζει την ατομικότητά του για κάποιο σκοπό γενικό*» (Φίλιππου Στεφ. Δραγούμη, 1988, Ημερολόγιο, Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913, εισαγωγή-επιμέλεια Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν, εκδ. Δωδώνη, σ.181).

Το ενδιαφέρον του για τη δημοτική γλώσσα βέβαια δε σταματά. Ακόμα και στη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων στέλνει βιβλία γραμμένα στη δημοτική στα νοσοκομεία που βρίσκονται οι τραυματίες. Ο Μανώλης Τριανταφυλλίδης που υπηρετεί μαζί με τον αδερφό του Φίλιππο συνεννοούνται να του γράψουν να τους στείλει «*βιβλία ευχάριστα*

γραμμένα στη δημοτική» (Φίλιππου Στεφ. Δραγούμη, 1988, Ημερολόγιο, *Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, εισαγωγή-επιμέλεια Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν, εκδ. Δωδώνη, σ.208).

Όταν ο πόλεμος τελείωσε και μάλιστα νικηφόρα για τη χώρα, άρχισε ξανά η συστηματική προσπάθεια να εδραιωθεί ο δημοτικισμός, όπως φαίνεται μέσα από τις σελίδες του ημερολογίου του Φίλιππου, στις 14 Αυγούστου 1913: «...θ' αφοσιωθώ και γω, όπως θέλει ο Ίων στη μόρφωση του Νεοελληνικού πολιτισμού· και ένα από τα πρώτα που θα είναι ανάγκη να πραγματοποιηθούν είναι η αναδιοργάνωση της εκπαίδευσης και μάλιστα του δημοτικού σχολείου με καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας» (Φίλιππου Στεφ. Δραγούμη, 1988, Ημερολόγιο, *Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, εισαγωγή-επιμέλεια Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν, εκδ. Δωδώνη, σ.371).

Ένα μήνα αργότερα, στις 9 Σεπτεμβρίου, συναντιούνται στα γραφεία του Εκπαιδευτικού Ομίλου ο Ίωνας, ο Φίλιππος, ο Τριανταφυλλίδης, ο Μητροπολίτης Τραπεζούντας Χρύσανθος, που είναι κι αυτός δημοτικιστής, και άλλοι. Κεντρικό θέμα της συζήτησης είναι η έκδοση ενός λεξικού της δημοτικής γλώσσας που μέχρι τότε δεν υπήρχε. Ο Φίλιππος γράφει: «*συζήτησαν για μικρό λεξικό δημοτικό, για τη χρήση όσων γράφουν· μα έχει δυσκολία μεγάλη, γιατί δεν έχουν περιορισμό και μπορεί να γίνει πολύ μεγάλο αν περιλάβει όλες τις εκφράσεις και τους ιδιωματισμούς που υπάρχουν πλήθος στη γλώσσα μας.*» (Φίλιππου Στεφ. Δραγούμη, 1988, Ημερολόγιο, *Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, εισαγωγή-επιμέλεια Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν, εκδ. Δωδώνη, σ.378). Με οποιονδήποτε τρόπο γίνονται μεθοδευμένες προσπάθειες για την προώθηση του δημοτικισμού, γιατί έχει χαθεί σημαντικός χρόνος λόγω των πολέμων. Παράλληλα, εργάζονταν και οι γυναίκες για την έκδοση παιδικού περιοδικού, η αδερφή του Ναταλία, η Πηνελόπη Δέλτα και η Ελένη Καζαντζάκη. Πλέον ενεργότερα μέλη γίνονται άλλα πρόσωπα της οικογένειάς του, που θεωρούν ότι με τον τρόπο αυτό συνεχίζουν το έργο του, αφού ο Δραγούμης απουσιάζει στο εξωτερικό για επαγγελματικούς λόγους και σταδιακά απομακρύνεται από τον Όμιλο.

Το ίδιο διάστημα διαλύεται και η Φοιτητική Συντροφιά παραχωρώντας τα λίγα χρήματα που διέθετε και τη βιβλιοθήκη της στον Εκπαιδευτικό Όμιλο, με τον οποίο τους συνέδεε ο κοινός σκοπός της διάδοσης του δημοτικισμού, μέχρι την τελική καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας.

Τα επόμενα χρόνια ο δρόμος για την επίσημη καθιέρωσή της είχε ανοίξει και ο Δραγούμης παρακολουθεί τις εξελίξεις, αλλά το μεγαλύτερο διάστημα βρίσκεται στο εξωτερικό. Εξακολουθεί βέβαια να γράφει στη δημοτική και να ασχολείται με τα κοινά, αλλά η σκέψη του πλέον επικεντρώνεται στα πολιτικά ζητήματα, όπου οι εξελίξεις είναι

ραγδαίες: Βαλκανικοί, Α΄ Παγκόσμιος, Εθνικός Διχασμός. Παρόλα αυτά, όταν κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού ο Βενιζέλος προετοιμάζει και χρηματοδοτεί την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και συστήνει την υπεύθυνη τριμελή Εκπαιδευτική Επιτροπή, ο Δραγούμης παραβρίσκεται στα γραφεία του Εκπαιδευτικού Ομίλου, όπου υπογράφεται η σύμβαση: «...από τη μια μεριά οι κ.κ. Α. Δελμούζος, Δ. Γληνός και Μ. Τριανταφυλλίδης και από την άλλη μεριά οι κ.κ. Ι. Δραγούμης, Δ. Πετροκόκκινος, Ι. Θεοδωρίδης, Γ. Σωτηριάδης και Μ. Τσιριμώκος αντιπροσωπεύοντας κατά το καταστατικό τον Εκπαιδευτικό Όμιλο ως Διοικητική Επιτροπή του Ομίλου στη συνεδρία της 1^{ης} Νοεμβρίου 1916, έκαναν [...] σύμβαση» (Τερζής Π. Νίκος, 1983, *Η παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου, Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, Θεσσαλονίκη, σ.173).

Έτσι λοιπόν ο Δραγούμης ήταν παρών από την αρχή του κινήματος του δημοτικισμού μέχρι την αρχή της επικράτησής του. Όμως οι διαφορές που τον χώριζαν πλέον από τους Φιλελεύθερους δεν άφηναν περιθώρια για περαιτέρω συνεργασία και στη μεταρρύθμιση που ακολούθησε δεν είχε καμία θέση. Λίγο μετά εξορίστηκε στην Κορσική και μετά στη Σκόπελο, όπου για δύο χρόνια παρέμεινε απομονωμένος. Όταν επέστρεψε, η μεταρρύθμιση προχωρούσε αλλά ο Δραγούμης ασχολούνταν με την επανέκδοση της «Πολιτικής Επιθεώρησης». Όπως επισημαίνει και ο αδερφός του Φίλιππος «*Είχα πει του Ίωνος ότι θα έπρεπε να καθορίσωμε ως δημοτικιστές τη στάση μας απέναντι της εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως των τριών ειδικών Γληνού, Δελμούζου και Τριανταφυλλίδη, αλλά νομίζω πως δεν πρέπει αυτός να γράψη τίποτε σχετικό, γιατί αυτή τη στιγμή το εκπαιδευτικό και γλωσσικό ζήτημα έχει εντελώς δευτερεύουσα σημασία και ο δημοτικισμός έγινε αντιπαθητικός εις τους αντιβενιζελικούς, επειδή γίνεται αυτή η μεταρρύθμιση με τον συνηθισμένο αυθαίρετο του Βενιζέλου τρόπο με υλιστικές και φράγκικες τάσεις*». Ο λόγος που ο Φίλιππος το πίστευε αυτό, ήταν γιατί ο Ίωνας ήδη είχε πολιτευτεί κι έπρεπε να ασχοληθεί με την «Πολιτική Επιθεώρηση», χωρίς να προκαλεί έντονες αντιδράσεις. Όμως αυτό δεν τον περιόρισε («*Ωσάν αν του είχα πη ακριβώς το αντίθετο!*») κι έγραψε ένα άρθρο προς τον Σπ. Μελά (Απρίλιο του 1920) που προκάλεσε μία επιθετική απάντηση από την πλευρά του Δελμούζου «*και τότε μόνο κατάλαβε ότι δεν πρέπει να εξακολουθήσει την συζήτηση*» (Δραγούμης Στεφ. Φίλιππος, 2010, *Ημερολόγιο 1919-1920 «...Φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα*», επιμ. Μάρκος Δραγούμης, Αθήνα: εκδ. Δωδώνη, σ. 133). Η ρήξη ανάμεσα στα πρώην μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου ήταν γεγονός και δεν υπήρχε καμία γέφυρα συνεννόησης. Η συνεργασία τους είχε τελειώσει και λίγο καιρό αργότερα ο Δραγούμης εκτελείται, προφανώς γιατί ήταν υπολογίσιμη δύναμη της Αντιπολίτευσης.

19. Ο Ίων Δραγούμης.

6.Συμπεράσματα

Ο Ίωνας Δραγούμης με τις θέσεις του για καίρια ζητήματα του ελληνισμού εξακολουθεί σήμερα να παραμένει εξαιρετικά επίκαιρος, περίπου εκατό χρόνια μετά τη δολοφονία του: με το Μακεδονικό Ζήτημα να είναι ακόμα υπαρκτό, με τη γειτονική Τουρκία να έχει εδαφικές αξιώσεις και να καταπατά τα εναέρια και υδάτινα σύνορά μας, με τη μαζική εισροή προσφύγων και μεταναστών, και την Ευρωπαϊκή Ένωση να αφήνει απροστάτευτα τα σύνορα μας (που είναι και δικά της σύνορα) και να έχει μόνο τυπικό αλλά όχι ουσιαστικό και πρακτικό ρόλο.

Σχεδόν μισό αιώνα μετά τη δολοφονία του, ο πολιτικός που ανέδειξε τη σκέψη του Ίωνα Δραγούμη κατά τη διάρκεια της πολιτικής και πολιτειακής κρίσης του 1965 ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου, με το άρθρο του «Εξωτερική Πολιτική και Εθνική Αναγέννηση», που κατέδειξε τη σχέση του Δραγούμη με τη σοσιαλδημοκρατία και αποτέλεσε σταθμό στην αναβίωση της επιρροής του Δραγούμη στην ελληνική πολιτική (Πανταζόπουλος Ανδρέας, 2001, *Για το λαό και το έθνος-Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*).

Την εποχή της όξυνσης του Μακεδονικού Ζητήματος, τη δεκαετία του 1990, με δεδομένη την άμεση σχέση του Δραγούμη με τη Μακεδονία, η φράση του «*Αν τρέξουμε να σώσουμε τη Μακεδονία, εμείς θα σωθούμε*» χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα σε λόγους και κείμενα.

Τα τελευταία χρόνια, ακραίες εθνικιστικές ομάδες καπηλεύονται το όνομά του, επειδή επιμένουν να μελετούν αποσπασματικά το έργο του και να ερμηνεύουν μονομερώς τις ιδέες του, γεγονός που επιτείνει τη σύγχυση και οδηγεί σε εύκολα στερεότυπα και χαρακτηρισμούς. Ο εθνικισμός του Ίωνα Δραγούμη δεν έχει καμία σχέση με τη σημερινή έννοια του όρου αλλά είναι αγνός πατριωτισμός που αξιοποιεί τη συνεργασία με τα άλλα έθνη. Γι' αυτό απόγονοι της οικογένειάς του αναγκάστηκαν να παρέμβουν, όπως ο ανιψιός του Φίλιππος Δραγούμης, που σε άρθρο του στις 18/09/2013 εναντιώθηκε στην καπηλεία της πολιτικής κληρονομιάς του θείου του από τη σημερινή εθνικιστική ακροδεξιά και υποστήριξε ότι ο θαυμασμός που δηλώνεται στο πρόσωπό του είναι από μόνος του καταδίκη για τις ιδέες του και παραχάραξη της ιστορίας (πηγή: Andro.gr [<http://www.andro.gr/apopsi/ion-dragoumis/>]).

Στο ίδιο πνεύμα και ο Θάνος Βερέμης, στο βιβλίο του «Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα», αναφέρεται στον ιδιόμορφο εθνικισμό του Δραγούμη που ξεπερνούσε τις συντηρητικές και στερεότυπες αντιλήψεις της εποχής του και πρότεινε συνεργασία με τους μουσουλμάνους Τούρκους παρά με τους ορθόδοξους Βούλγαρους

(Βερέμης Θάνος, 2003, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: εκδ. ΜΙΕΤ, σ. 32).

Ο καθηγητής στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθήνας, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, σε άρθρο του στις 14/02/2016 με αφορμή μία πρόσφατη βιογραφία που κυκλοφόρησε για τον Ίωνα Δραγούμη, εξηγεί για ποιους λόγους συμβαίνει αυτή η καπηλεία και υποστηρίζει ότι ο Δραγούμης παρέμεινε στο περιθώριο της έρευνας και αυτό ήταν κάτι που τελικά διευκόλυνε τη διεκδίκησή του από την άκρα Δεξιά (Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ο ασυμβίβαστος Ίων Δραγούμης*, εφημερίδα *Καθημερινή*, 14/02/2016).

Τον αγνό πατριωτισμό του Ίωνα Δραγούμη αναγνώρισαν πολλοί και ανάμεσά τους ο Άγγελος Σικελιανός που σε άρθρο του, που έγραψε στις 14/10/1940 στη Σαλαμίνα και δημοσίευσε στο περιοδικό «Νέα Εστία» το 1941, γράφει ότι θεωρεί τον Ίωνα Δραγούμη «υπέροχη» Ελληνική Μορφή και «στιβαρό» Ελληνικό Παράδειγμα. Βέβαια όπως τονίζει ο Κλέων Παράσχος, κανείς δεν γνωρίζει ποια ακριβώς τροχιά θα ακολουθούσε η ζωή του Ίωνα Δραγούμη, αν ο θάνατος δεν την ανέκοπτε την ώρα που ήταν πλέον «έτοιμη να δώσει τον πιο μεστό καρπό», όμως ο Άγγελος Σικελιανός είναι πεπεισμένος πως θα γινόταν ένας Ποιητής-Πολιτικός που θα ξεχώριζε χάρη στον αγνότατο εθνισμό του (Σικελιανός Άγγελος, *Νέα Εστία*, 29^{ος} τόμος, Ιαν-Ιουν 1941, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Διευθ. Πέτρος Χάρης).

Ο Γιώργος Ιωάννου στο περιοδικό «Τετράδια ευθύνης» για τον Ίωνα Δραγούμη αφιερώνει μία «Επιτάφια στήλη στον Ίωνα Δραγούμη» (7/1978) που δεν έγινε ποτέ πρωθυπουργός και μάλλον η μοίρα...τον προφύλαξε απ' αυτόν τον ρόλο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «*Κάποτε ο Ίων Δραγούμης είχε γράψει 'θέλω να είμαι ωραίο δείγμα Έλληνας. Να σκοπός μιας ζωής!' Μακάριε και ευγενικέ Ίωνα, τον πέτυχες τον σκοπό σου και τώρα που τα χρόνια απόσβεσαν ίσως το μαρτύριό σου μπορούμε κι εμείς να ψελλίσουμε πως καλύτερα που έγινε έτσι και δεν σε έβαλαν να τους κυβερνήσεις. Θα σε είχαμε και εσένα τώρα σαν τους άλλους...*» (Ιωάννου Γιώργος, 1978, Ο σκοπός μιας ζωής, αφιέρωμα του περιοδικού Τετράδια Ευθύνης, *Επιτάφια στήλη στον Ίωνα Δραγούμη*, σσ. 72-82). Η βιογραφία που προαναφέρθηκε, είναι του καθηγητή στο Hamline University στη Μινεσότα, Ιωάννη Μάζη, που υποστηρίζει ότι ο Δραγούμης δεν πρόλαβε να αποδομηθεί από την άσκηση και τη φθορά της εξουσίας, να κάνει πολιτικούς συμβιβασμούς ή απλώς να εμφανίσει τις ρυτίδες της μεγάλης ηλικίας. Ο ίδιος ο Δραγούμης βέβαια στα 42 του χρόνια, όπως συχνά έγραφε στο ημερολόγιό του, ένιωθε πλήρης και δεν τον ένοιαζε αν πέθαινε, έχοντας ήδη προσφέρει ουσιαστικά στην πολιτική και κοινωνική ζωή του τόπου, αλλά και στη γλωσσικο-εκπαιδευτική επανάσταση που συντελούνταν.

Πιστεύοντας ο Ίωνας Δραγούμης πως η πνευματική αναγέννηση ενός λαού εξαρτάται από την παιδεία του, της οποίας αξεχώριστο όργανο είναι η γλώσσα, επικεντρώθηκε στο γλωσσικό ζήτημα και αναντίρρητα είχε ήδη προσφέρει πάρα πολλά για την προώθηση της δημοτικής γλώσσας. Πέρα από την ολοφάνερη δράση του για τη στήριξη του δημοτικισμού, τη στρατολόγηση νέων μελών στους συλλόγους που στήριζαν τη δημοτική γλώσσα, τη χρηματοδότηση και τη στήριξη διάφορων εντύπων και συλλόγων, η ουσιαστικότερη προσφορά του πρέπει να αναζητηθεί στους προβληματισμούς που προκάλεσαν οι πρωτοβουλίες που αναλάμβανε για όλα τα εκπαιδευτικά θέματα. Όπως ήδη τονίστηκε, αν και δεν ήταν εκπαιδευτικός, προβληματιζόταν για την οργάνωση των σχολείων, τη σύνταξη αναλυτικών προγραμμάτων, τη συγγραφή διδακτικών βιβλίων, τους σκοπούς και τα μέσα διδασκαλίας, ακόμα και τις σχέσεις εκπαιδευτικών και μαθητών.

Σε όλες τις περιπτώσεις προσπαθούσε να εξισορροπήσει τις αντικρουόμενες τάσεις κρατώντας μετριοπαθή και διαλλακτική στάση και με την ωριμότητα που διέθετε στοχαζόταν κάθε φορά όλα τα νέα δεδομένα που προέκυπταν. Η συμβολή του στην προώθηση του δημοτικισμού είναι αναμφισβήτητη. Εξάλλου, ήταν ένα πρόσωπο που λόγω του επαγγέλματός του ήξερε να χειρίζεται με λεπτότητα σοβαρά θέματα και να προλαβαίνει τις παρεξηγήσεις. Κάθε φορά που προέκυπτε κάποια σύγκρουση έπαιζε συμβιβαστικό ρόλο και όλες οι πλευρές τού αναγνωρίζουν αντικειμενικότητα και αμεροληψία. Παρόλο που τον εντάσσουν στην εθνικιστική ομάδα των δημοτικιστών μαζί με τον Πέτρο Βλαστό και την Πηνελόπη Δέλτα, όλοι παραδέχονται ότι αυτός ήταν ο μόνος που δεχόταν να δημοσιεύονται όλες οι απόψεις, όσο ακραίες κι αν ήταν, στο «Λαό», στο «Νουμά» και στα άλλα έντυπα που κυκλοφορούσαν οι δημοτικιστές.

Είχε υψηλές διασυνδέσεις, και λόγω της καταγωγής του αλλά και λόγω του επαγγέλματός του. Ήταν επομένως το κατάλληλο πρόσωπο για να προωθήσει το δημοτικισμό στον κύκλο του που κατά πλειονότητα ήταν καθαρόλογοι. Ο ίδιος δε δίστασε να σταθεί αντίθετος στις απόψεις του μεγαλοαστικού περιβάλλοντος που ανήκε και με το κύρος του επηρέασε αρκετούς που ασπάστηκαν τελικά τη δημοτική γλώσσα. Η συμβολή του αυτή είναι η πιο σπουδαία, με δεδομένο ότι ο δημοτικισμός για να καθιερωθεί, επιζητούσε να κερδίσει υποστηρικτές από την αστική τάξη.

Οι εκλεκτές επαφές που είχε συνέβαλαν καθοριστικά στην προώθηση του δημοτικισμού. Η γνωριμία του με τον Πατριάρχη βοήθησε να μετριαστεί η αντίδραση της Εκκλησίας, δείχνοντας ανοχή απέναντι στο Αδερφότο της Πόλης. Αργότερα η σχέση του με τον Μητροπολίτη Χρύσανθο, που συνεργάστηκε ξεκάθαρα με τους δημοτικιστές, βοήθησε να

αναπτυχθεί θετικότερο κλίμα. Επιπλέον ο Δραγούμης επηρέαζε με τη φιλία του τον Πέτρο Βλαστό, που ήταν γαμπρός του Αλέξανδρου Πάλλη, του βασικού χρηματοδότη του «Αδερφάτου της Πόλης» και του «Λαού». Ο Πάλλης κάθε φορά που δεν τον ικανοποιούσαν ιδεολογικά οι απόψεις που προωθούνταν, απειλούσε να διακόψει τη χρηματοδότηση και η συμβολή του Βλαστού και του Δραγούμη, εκείνα τα διαστήματα, ήταν καθοριστική για τη συνέχιση της λειτουργίας των οργάνων του δημοτικισμού. Άλλωστε όταν ο Πάλλης σταμάτησε τη χρηματοδότηση έκλεισε αρχικά ο «Λαός» και στη συνέχεια διαλύθηκε και το «Αδερφάτο».

Ο Οδυσσέας Ελύτης στα «Ανοικτά Χαρτιά» περιγράφει την πολύπλευρη και συναρπαστική προσωπικότητα του Δραγούμη, σημειώνοντας ότι ο Δραγούμης υπήρξε *«αριστοκράτης, από αυτούς που κατακτούν με το σπαθί τους τις ιδιότητες που συνεπάγεται η λέξη, γλυκοαίματος και θανάσιμα μισητός, άνθρωπος των σαλονιών και των κοιτάτων, δημοτικιστής και γόνος καθαρολόγων, σεμνός και ερωτιάρης, εχθρός της μικρής και εντίμου Ελλάδος αλλ' αδελφικός φίλος του βασιλέως, μακράν μέχρι θανάτου από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και οραματιστής κοινός μιας άλλου είδους μεγάλης Ελλάδας. Αυτές όλες οι πέρλες, δε συνθέτουν μόνον ένα μυστηριώδες όνομα, παρά γεννούν μια προσωπική μυθολογία, που με γέμιζε γοητεία σ' όλη την πρώτη μου νεότητα.[...] Στο βάθος το ήξερε καλά κι ο ίδιος όταν έλεγε: Να μεγαλώνω σα φυτό στη Ρωμοσύνη μέσα. Σκοπό να μην έχω, παρά να είμαι εγώ ο σκοπός μου. Να περνά στη Ρωμοσύνη μέσα σαν άστρο που λάμπει στο σκοτάδι. Η μορφή μου, περνώντας, να ξυπνά τους άλλους και να θέλουν να τη μιμούνται... σκοπός μου. Να περνά στη Ρωμοσύνη μέσα σαν άστρο που λάμπει στο σκοτάδι. Η μορφή μου, περνώντας, να ξυπνά τους άλλους και να θέλουν να τη μιμούνται...»* (Ελύτης Οδυσσέας, Οι πολλοί Έλληνες του ενός Δραγούμη-Ανοικτά Χαρτιά, εκδ. Ίκαρος, 1982, σ. 354).

Για να κατανοήσουμε τι ήταν ο Ίωνας Δραγούμης πρέπει να αναλογιστούμε το νόημα αυτών που του έγραψε ο φίλος του Περικλής Γιαννόπουλος στην πρώτη του επιστολή το 1907, με αφορμή όσα έγραψε ο Δραγούμης στο έργο του «Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα»: *«Ξυπνώ κάθε ύπνο, κεντρίζω κάθε βαρεμό, συνδαυλίζω κάθε στάχτη, ξεσκεπάζω κάθε ασπίδα κρυμμένη και ανάβω κάθε φωτιά σβησμένη, βγάζω κάθε πνοή κουρασμένη και παίζω κάθε χορδή σιωπηλή»* (Ίων Δραγούμης, 1907, Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα, Α' έκδοση, σ.231). Του απαντά λοιπόν ο Περικλής Γιαννόπουλος: *«Συλλογίσθε εις κάθε στιγμή ατονίας φυσικής ότι δεν είσθε μόνος, ότι πάντες οι εννοούντες, πονούντες και μοχθούντες διά μίαν αληθινήν αναβίωσιν της φυλής Σας περιβάλλουν με αλκήν, με εκτίμησιν και θαυμασμόν και γνωστοί και άγνωστοι είνε μαζί Σας, αναμένουν άπειρα από Σας, πως είσθε το ωραιότερον τονωτικόν*

αληθινόν Ξυπνητήρι» (Δραγούμης Ίων, 2002 , *Το ανθολόγιο του Νουμά*, Εισαγωγή-Σχόλια Στέφανος Μπεκατώρος, Αθήνα: εκδ. Εναλλακτικές εκδόσεις, σ.221). Πολλά χρόνια αργότερα, το 2000, ο Στέφανος Μπεκατώρος σχολιάζει ότι ο Ίωνας Δραγούμης είναι: «*Το ξυπνητήρι που ηχεί υπόκωφα ακόμη*» (Δραγούμης Ίων, 2002 , *Το ανθολόγιο του Νουμά*, Εισαγωγή-Σχόλια Στέφανος Μπεκατώρος, Αθήνα: εκδ. Εναλλακτικές εκδόσεις, σ.70).

Φωτογραφίες

1. Λαϊκή εικόνα της εποχής για το Κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου (σελ. 16).
2. Βενιζέλος και Κωνσταντίνος συνομιλούν κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων (σελ.19).
3. Απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου στο σιδηροδρομικό σταθμό της Λυόν (σελ. 29).
4. Ο Αλέξανδρος Δελμούζος (σελ.39).
5. Το Αλφαβητάρι με τον Ήλιο (σελ. 47).
6. Τα Ψηλά Βουνά (σελ. 48).
7. Ο Παύλος Μελάς (σελ.54).
8. Η Πηνελόπη Δέλτα (σελ.55).
9. Η Μαρίκα Κοτοπούλη (σελ.60).
10. Ο Ίων Δραγούμης (σελ. 68).
11. Ο Παύλος Γύπαρης μαζί με άλλα μέλη του Τάγματος Ασφαλείας (σελ.71).
12. Επιτάφια στήλη στο σημείο δολοφονίας του Ι. Δραγούμη (Βασιλίσσης Σοφίας) (σελ.73).
13. Ο Εμμανουήλ Μπενάκης (σελ.75).
14. Ο Παύλος Γύπαρης (σελ.75).
15. Ο Στέφανος Δραγούμης (σελ.79).
16. Ο Αλ. Δελμούζος, ο Μ. Τριανταφυλλίδης και ο Δ. Γληνός (σελ.90).
17. Το περιοδικό «Νουμάς» (σελ.94).
18. Ο Φίλιππος Δραγούμης (σελ.107).
19. Ο Ίων Δραγούμης (σελ.114).

Βιβλιογραφία

- Αλληλογραφία της Πηνελόπης Σ. Δέλτα-επιμέλεια Σ. Λευκοπαρίδη, Βιβλιοπωλείο «Εστίας», Αθήναι, 1956.
- Andro.gr [<http://www.andro.gr/apropsi/ion-dragoumis>].
- Απομνημονεύματα της Πηνελόπης Σ. Δέλτα, τ. Ελ. Βενιζέλος, επιμέλεια Π.Α. Ζάννας, Αθήνα, Ερμής, 1978.
- Βακαλόπουλος Α. Κων. *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού-Μακεδονία*, εκδοτικός οίκος Αφών Κυριακίδη, Θεσ/νίκη, 1990.
- Βακαλόπουλος Α. Κων. *Νεοελληνική Ιστορία 1204-1940*, εκδ.οικ. Αφών Κυριακίδη, Θεσ/νίκη, 1991.
- Βακαλόπουλος Α. Κων., *Των Δραγούμης-Παύλος Γύπαρης*, εκδ. Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη, 1987.
- Βερέμης Θάνος, *Δραγούμης Των Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμος 3, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1985.
- Βερέμης Θάνος, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. ΜΙΕΤ, 2003.
- Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Ψηφιακό Αρχείο του Ίωνα Δραγούμη.
- Γιαννιός Νίκος, *Ο Δραγούμης και ο σοσιαλισμός*, Νέα Εστία, τόμος 29, τευχ.342 .
- Γληνός Δημήτρης, *Εκλεκτές σελίδες*, τόμ. Γ', εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1972 .
- Γληνός Δημήτρης, *Ένας άταφος νεκρός*, εκδ. Αθηνά, Αθήνα, 1925.
- Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου, 5, 1915.
- Δημαράς Αλέξης, (επιμ. Δημαράς) *Το αλφαβητάρι με τον Ήλιο*, Νέα ελληνική βιβλιοθήκη, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, ανατύπωση 1997.
- Δημαράς Αλέξης, *Εκπαιδευτικός Όμιλος. Κατάλογος μελών 1910-1927*, Σύνοψη-Περιγραφή-Εκτιμήσεις, εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1994.
- Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, εκδ. Ερμής, Αθήνα, 1974 .
- Δραγούμης Στεφ. Φύλιππος, *Ημερολόγιο, Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, εισαγωγή-επιμέλεια Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν, εκδόσεις Δωδώνη, 1988.
- Δραγούμης Στεφ. Φύλιππος, *Ημερολόγιο 1919-1920 (... Φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα)*, Επιμέλεια Μάρκος Δραγούμης, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 2010 .

- Δραγούμης Ίων, *Τα τετράδια του Ίλιντεν*, εισαγωγή-επιμέλεια-σύνθεση Γιώργος Πετσιβάς, εκδ. Πετσιβάς, Αθήνα, 2000.
- Δραγούμης Ίων, *Το ανθολόγιο του Νουμά*, Εισαγωγή-Σχόλια Στέφανος Μπεκατώρος, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα, 2002.
- Δραγούμης Ίων, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες 1903-1909*, επιμέλεια Φ. Δραγούμη, Αθήνα, 1927.
- Δραγούμης Ίων, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Αθήνα, 1927.
- Δραγούμης Ίων, *Το Μονοπάτι*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1975.
- Δραγούμης Ίων, *Φύλλα Ημερολογίου*, τόμος Α' (1895-1902), εκδ. Ερμής, Αθήνα, 1988.
- Δραγούμης Ίων, *Φύλλα Ημερολογίου*, τόμος Δ' (1908-1912), εκδ. Ερμής, Αθήνα, 1988.
- Δραγούμης Ίων, *Φύλλα Ημερολογίου*, τόμος Ε' (1913-1917), εκδ. Ερμής, Αθήνα, 2006.
- Δραγούμης Ίων, *Φύλλα Ημερολογίου*, τόμος ΣΤ' (1918-1920), εκδ. Ερμής, Αθήνα, 1987.
- Ε.ΚΕ.ΒΙ.<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=15>.
- Ελύτης Οδυσσέας, *Οι πολλοί Έλληνες του ενός Δραγούμη-Ανοικτά Χαρτιά*, εκδ. Ίκαρος, 1982.
- Εφημερίδα Έθνος, 2 Μαΐου 1935.
- Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση της 28^{ης} Φεβρουαρίου 1911.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΒ'.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΓ'.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΔ'.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΕ'.
- Ιωάννου Γιώργος, *Ο σκοπός μιας ζωής, αφιέρωμα του περιοδικού Τετράδια Ευθύνης, «Επιτάφια στήλη στον Ίωνα Δραγούμη»*, 1978.
- Κακούρος Σ. Ευάγγελος, «Εισαγωγή», στο: G. Kerschensteiner, *Η έννοια της αγωγής του πολίτη*, μτφρ. Ευάγγελος Κακούρος, Εκδοτική Εταιρεία «Αθηνά», Αθήνα 1926.
- Κάτσικας Χρήστος & Θεριανός Κώστας, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2007*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2007.

- Κορμαλής Αθ., *Η εκτέλεση του Ίωνος Δραγούμη στον Τύπο της εποχής*, εκδ. Πελασγός, Αθήνα, 1994.
- Κουμαριανού Αικατερίνη, *λήμματα «Δραγούμης» και «Ίων Δραγούμης» στην εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα*, εκδ. Πάπυρος, Τόμος 21^{ος}.
- Κριαράς Εμμανουήλ, *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού*, τόμος Α΄, Καστανιώτης, Αθήνα, 1986.
- Λαμπράκη Αλεξάνδρα- Παγανός Γ.Δ., *Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και ο Κωστής Παλαμάς*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 1994.
- Μαζαράκης Αινιάν Κ.Ι., *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα, 1981.
- Μελά Π. Ναταλία-Παύλος Μελάς- Βιογραφία, *Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (από διηγήσεις...)*, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1992.
- Μπουζάκης Σήφης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια, Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση*, Τόμος Α΄, Γ΄ έκδοση επαυξημένη, Gutenberg, Αθήνα, 2002.
- Νουμάς, τόμ. 16, 1919.
- Πανταζόπουλος Ανδρέας, *Για το λαό και το έθνος-Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, 2001.
- Παπακόστας Γιάννης, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το ‘‘Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας’’*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 2000.
- Πάπυρος- Λαρούς-Μπριτάνικα, λήμμα «Εθνική γλώσσα», εκδ. Πάπυρος, τόμος 22.
- Σβορώνος Γ. Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, 2007.
- Σικελιανός Άγγελος, Νέα Εστία, 29^{ος} τόμος (Ιαν-Ιουν 1941), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Διευθ. Πέτρος Χάρης.
- Στεφάνου Σ., *Ελ. Βενιζέλου - Κείμενα*, Τόμος Α΄, Αθήνα, 1981.
- Τερζής Π. Νίκος, *Η παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου, Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, Θεσσαλονίκη, 1983.
- Τερζής Π. Νίκος, *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*, εκδ. οικ. Αφών Κυριακίδη, Θεσ/νίκη, 1993.
- Φραγκουδάκη Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι: Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, 1977.
- Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τόμ. 1ος, εκδ. ΙΑΕΝ, Αθήνα 1989.